
विधिनुं विधान.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૦૦૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ વિધિનું નિયમ

વિષય ૬-૧૩

એક રસપૂર્ણ ઐતિહાસિક નવલકથા

વિધિનું વિધાન.

સુંદર ચિત્રો સંહિત.

લેખક:-

છગનલાલ નારાયણ મેથ્રા.

“વિવેચક” ના તંત્રી તથા “કામિની અને કાંચન” ના કર્તા

નાંદાદ-રાજપાપણા સ્ટેટ.

પ્રકાશક:-

હરિલાલ દલપતરામ પટેલ.

શહાપુર વનમાળીવાંઝની પોળ-અમદાવાદ.

સોલ એજન્ટ:-

હરગોવિંદલાલ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ જી.

પ્રત ૧૦૦૦.

મંવત ૧૯૭૮

સને ૧૯૨૨

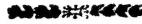
પ્રીંમત ૩. ૨-૮-૦

પ્રકાશકે સર્વ હક સ્વામીન રાખ્યા છે

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
૧૧૬
ગવર્નમેંટ સેપીરાઈટ ઓફિસ
૧૦૦૮૬ - ૬-૩

અમદાવાદ-સહાયક નનમાળી વાંકાની પોળમાં હરીલાલ
દલપતરામે પોતાના ‘ અન્ધાદય ’ પ્રેસમાં છાપી.

ભૂમિકા.

ગ્રામીન ભારતમાં લીલાવતી, સરસ્વતી અને ખના એ નામની ત્રણ વિદુષીઓ પોતાની અપાર પ્રતિભાને બળે આ જગતમાં અમર થઈ ગઈ છે. લીલાવતી એ ભાસ્કરાચાર્યની પુત્રી હતી અને તે અંક-જ્ઞાનમાં ઘણી નિપૂણ હતી. સરસ્વતી, મહા સમર્થ મંડનમિશ્રની પત્ની અને તે વેદાન્ત વિષયમાં બહુ પ્રવીણ હતી; જ્યારે આ નવલ-કથાની નાયિકા ખના, જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં અતિશય પારંગત હતી. આ અપૂર્વ પ્રતિભાશાળી ખનાનાં લગ્ન, દૈવયોગે પરદુઃખલગ્નન મહારાજન વિદ્વત્કાંક્ષિની “ નવરત્ન ” સભામાં, જ્યોતિષના એક રત્ન તરીકે બિરાજતા વરાહાચાર્યના પુત્ર મિહિરની સાથે થયાં હતાં. વરાહાચાર્ય જ્યોતિષ-જ્ઞાનમાં સૂર્ય જેવો તેજસ્વી અને મહાન્ સમર્થ ગણાતો હતો. તેનો પુત્ર મિહિર પણ તેના જેવો જ જ્યોતિષવિદ્યામાં નિપૂણ હતો. પરંતુ શુદ્ધિમતિ ખનાનું આસન તો આ પિતા-પુત્ર કરતાંયે ઊંચું હતું. પરંતુ પોતાની પુત્રવધૂનું આવું ઉચ્ચપણું તથા તેની કેન્દ્રબળ કીર્તિ પ્રતિષ્ઠાના લોભી, વૃદ્ધ વરાહથી સહન થઈ શકી નહિ. તેથી તેણે જ્યોતિષ-ગણનાની ભૂલથી એક સમયે પાપાણ કરતાંયે અધિક કઠિન હકયના થઈને વિના દોષે તથા દીધેલા પોતાના પુત્રને, પતિવ્રતા પત્નિ વિષે શંકાશીલ બનાવ્યો. આટલું કરીને પાપ-માર્ગમાં પચેલો વરાહ અટક્યો નહિ, પણ તે સાક્ષીનો ક્રોધપણુ રીતે સંહાર થાય એવી તેણે કપટજળ રચી ! મિહિર જેવો ભલો, ભોળો અને આજ્ઞાકિત પુત્ર, પિતાની કપટજળમાં અન્તે ફસાઈ પડ્યો. પરંતુ ખનાએ તો પોતાના ભાવીની પરીક્ષા પ્રથમથી કરી મૂકી હતી એટલે પોતાનો સ્વામી કંઈ પણ કહે, તે પહેલાં પોતાના નિષ્કલંક ચરિત્રનું

પ્રમાણુ આપીને તેણે પતિના ચરણમાં હસતાં હસતાં પોતાના પ્રાણુને અર્પણુ કર્યો ! આ નવલકથાની મુખ્ય વસ્તુ આટલી છે. વળી તેમાં ઇતિહાસ, પ્રાચીન પુસ્તકો અને દંતકથામાંથી જે વસ્તુ સત્ય અને માણ લાગી તે ગ્રહણ કરી છે; અને તે ગ્રહણ કરેલી વસ્તુનો યોગ્ય મર્યાદામાં વિસ્તાર કરીને તેને નવલકથાના રૂપમાં મૂકવામાં આવી છે.

વરાહ, મિહિર અને ખના એ જ્યોતિષની અદ્વિતિય ત્રિપૂટી ગણાય છે. આ ત્રિપૂટીએ પોતાના અસામાન્ય બુદ્ધિબળથી નવાં નવાં તત્ત્વો શોધી કહાડીને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર પર જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તે અઘાપિ સુધી કાયમ છે. એટલે તેમણે નિર્માણ કરેલી રીતિ અનુસાર અત્યારે પણ આ દેશમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રની ગણનાદિનું કાર્ય થાય છે. પરંતુ જ્યોતિષના ધણાખરા વ્યવસાયીઓ વરાહ, મિહિર અને ખનાના જીવન માટે ધણા અંધારામાં છે. એમાં એમનો પણ દોષ નથી. કારણ જ્યોતિર્વિદ વરાહ અને મિહિરના જીવનને માટે મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક વિદ્વાનોની ધારણા એવી છે, કે વરાહ અને મિહિર એ બન્ને સહોદર હતા અને તે કાંઈ અગ્નાત ઋષિ અથવા પંડિતના પુત્ર હતા. વળી કેટલાક વિદ્વાનો તો આગળ વધીને એમ કહે છે, કે વરાહ મિહિર એકજ વ્યક્તિનું નામ છે ! પરંતુ અત્યાર સુધીની તપાસ ઉપરથી તેમનું કહેવું ભૂલ ભરેલું જણાય છે. વળી બુદ્ધિમતિ ખનાએ જ્યોતિષવિદ્યાને લગતાં, જે વચ્ચેના રચ્યાં છે, તે વરાહાચાર્યને ઉદ્દેશીનેજ રચ્યાં છે. એટલે તે ઉપરથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે, કે ખના વરાહાચાર્યની પુત્રવધૂ અને મિહિર વરાહાચાર્યનો પુત્ર હતો.

વરાહાચાર્ય વિક્રમાદિત્યની સભામાં મુખ્ય જ્યોતિષી હતો એટલે મિહિરનો જન્મ, વિક્રમાદિત્યના સમયમાં થયેલો આપણે માનીએ તો ખોટું ગણાયે નહિ. પરંતુ ખલજન મહારાજા વિક્રમાદિત્યે વર્ષ ગણનાનો જે નિયમ પોતાના રાજ્યમાં પ્રચલિત કર્યો હતો, તે વિક્રમ

સંવતના નામથી આપણામાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અત્યારે વિક્રમનો સંવત ૧૯૭૫ નો ચાલે છે. એટલે વરાહચાર્ય ૧૯૭૫ વર્ષ પહેલાં જ્યારે વિક્રમાદિત્યની “ નવરત્ન ” સભામાં હતો, ત્યારે અથવા તેની આસપાસના સમયે મિહિરનો જન્મ થયો હતો. કારણ મિહિર વયમાં આવતાં વિક્રમાદિત્યની “ નવરત્ન ” સભામાં સન્માનિત થયો હતો.

આજથી સાત આઠ વર્ષની વાત ઉપર, ખગોળી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ “ પ્રવાસી ” નામના માસિકમાં શ્રીયુત શરતચંદ્ર શાસ્ત્રીનો “ વરાહ-મિહિર ” નો લેખ મહારા વાંચવામાં આવ્યો. આ લેખમાં તેના વિદ્વાન લેખકે વરાહ-મિહિરનાં પુસ્તકો, અને તેમના સમયને માટે ઘણું વિદ્વાતાપૂર્વક વિવેચન કરેલું હતું. મૂળ લેખમાં અન્ય વિદ્વાનોને વાંધા પડતું લાગવાથી તેના પર થોડી ઘણી ચર્ચા પણ થઈ હતી. આ બધી ચર્ચા વાંચ્યા પછી વરાહ-મિહિર જેવા જ્યોતિષના ધુરધર આચાર્ય અને તેમનાજ જેવી બહુકે તેમના કરતાં જ જ્યોતિષવિદ્યામાં વધારે નિપૂણ અનેલી ખના, જેણે કર્મવિપાકથી પોતાના જીવનમાં સુખદુઃખના અનેક ઘાતપ્રતિઘાત સહન કરેલા છે, એવી એક મહાન વિદુષી રમણીરત્નના જીવનપર યથાશક્તિ કંઈક લખીને ~~જે~~ વાચકો સમક્ષ મૂકવું એવી મને ઈચ્છા થઈ. પરંતુ એ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે જે સાધનો જોઈએ, તે સાધનો મેળવતાં ઘણો સમય નિકળી ગયો, છતાં કંઈ આશાનુરૂપ ફળ મળ્યું નહિ પરંતુ પ્રયત્ન અને દ્રઢ ઈચ્છાને યોગે, પંડિત પ્રવર શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન વિદ્યારત્ન રચિત વરાહ મિહિર અને ખનાના જ્યોતિષના ઘણા ગુદ વિષયોને સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ મૂળ વ્યક્તિના જીવન માટે આ વિદ્વાન પંડિતે જે કંઈ લખ્યું હતું, તેમાં ઘણો મતભેદ હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેમણે એકજ વસ્તુને જૂઠી જૂઠી રીતે અને તે પણ એક ખીજથી વિરૂદ્ધ બતાવી હતી. આ કારણથી મહારી શ્રદ્ધા એ પુસ્તક પરથી હટી ગઈ. ત્યાર પછી શ્રીયુત નીલમણિ બચાકનું પુસ્તક મેં જોયું,

તા તેમાં પણ એજ સ્થિતિ હતી. અન્તે રાયસાહેબ હારાણુ ચંદ્ર રચિતનું પુસ્તક મેં વાંચ્યું. આ પુસ્તકમાં આ વયોવૃદ્ધ પુજનિય પુરૂષે વરાહ મિહિર અને ખનાના જીવન ઉપર શ્રમ વેડીને ઘણા સારા પ્રકાર પાડ્યો હતો. આ નવલકથા તેમના શુભ શ્રમને અને તેમની આંતરિક સહાનુભૂતિને આભારી છે. એ બદલ લેખક તેમનો ખરા અંતઃકરણથી આભાર માને છે.

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં રા. ભાઈશ્રી ત્રિભુવનદાસે જે ખંત અને ઉત્સાહ બતાવ્યો છે, તે માટે હું તેમનો અત્યંત આભારી છું. આ ઉત્સાહી ગ્રહસ્થનું ગુણગ્રાહકપણું તથા સદ્સાહિત્યના પ્રચાર માટેનો તેમનો આગ્રહ અતિ પ્રશંસનીય છે. આ નવલકથા તેમનાં ભૂતિપાત્ર પ્રયત્નથીજ આટલી વહેલી પ્રસિદ્ધીમાં આવી છે.

અન્તમાં પરમદૂષણ પાસે આર્થોવર્તની ઉન્નતિ ઇચ્છી આ ભૂમિકા સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

(બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.)

વસ્તુ કથાનક વિકાસનો અંત અંતરમાં આલેખાય છે, તેમ છતાં કદરદાન આલમની અભિરૂચી વધવાથી બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. વર્તમાન મેંધવારીમાં સારી સારી નવલકથાઓ પણ મુદ્રણની અપ અને કાગળ સાથે રૂશણાં કરે છે, તો પ્રસ્તુત નવલકથા જરૂર અને જોહમતનો ભોગ આપી ઉત્તરોત્તર અધિક ચિત્રદર્શન કથા સાથે મુદ્રણ-મંદિરની સૌંદર્યતામાં ઝળેળીને મુદ્રાંકિત કરવામાં આવી છે. વાંચકવૃંદની જ્ઞાસાને તૃપ્તિ કરવામાંજ લેખક અને પ્રકાશક ઉભયસ્વ ફરજ બજાવી જ્ઞાત્યર્થ થાય છે.

નાંદોદ-રાજપિપ્પલા સ્ટેટ

જન્મ-ભાઈશ્રી. વિ. સંવત ૧૯૭૮.

છ. ના. મેમ્રી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	આમુખ.	૧
૨	વિષમ-આન્તિ !	૧૦
૩	દૈવ રક્ષિત બાળક.	૧૧
૪	રાત્રિશ્રય !	૧૨
૫	કપોત પક્ષીનું નેકું !	૧૩
૬	હું શું બહુ સુંદર છું ?	૨૦
૭	નિષ્કામ ધર્મ માણસો !	૨૧
૮	તમે મ્હારા અને હું તમારી !	૨૩
૯	નનામો કાગળ !	૩૭
૧૦	અવસાદ પછીની તૃપ્તિ !	૪૩
૧૧	એ કોટો કેમ નીકળે ?	૫૧
૧૨	સ્વાર્થ મોટો કે ધર્મ મોટો ?	૫૪
૧૩	આશાનાં કિરણો !	૫૬
૧૪	અતૃપ્તિકર જીવન !	૬૪
૧૫	માતા-પિતાનો પરિચય.	૭૬
૧૬	નિરાશ પ્રેમીની વાતો !	૭૮
૧૭	જન્મ ભૂમિની અભિવાદના.	૮૩

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૮	ભુષણ અને દુષણ ! ...	૮૭
૧૯	કોટો નીકળી ગયો ! ...	૯૩
૨૦	સખ. ...	૧૦૬
૨૧	અભિશાપ. ...	૧૧૦
૨૨	વિદાય. ...	૧૧૭
૨૩	સમુદ્રમાં ! ...	૧૨૩
૨૪	પરિત્રાણ ! ...	૧૨૭
૨૫	વિષમ-પરીક્ષા ! ...	૧૩૧
૨૬	વિક્રમાદિત્યની રાજસભામાં ! ...	૧૪૦
૨૭	ગુપ્ત ધનની પ્રાપ્તિ ! ...	૧૫૬
૨૮	આનંદ-ભિન્ન ! ...	૧૬૬
૨૯	અસારે કેવળ અશાન્તિ ! ...	૧૮૨
૩૦	સત્યનો મહિમા ! ...	૧૯૧
૩૧	અભિમાં આહુતિ ! ...	૧૯૮
૩૨	પ્રપંચી પ્રકરણ ! ...	૨૦૪
૩૩	આત્મદ્રોહી વરાહ. ...	૨૧૦
૩૪	ભયંકર કપટજન ! ...	૨૧૪
૩૫	કપટજનનો વિસ્તાર ! ...	૨૨૫
૩૬	શું પ્રતિભા કુલટા છે ? ...	૨૩૫
૩૭	નરપિશાચનનો આનંદ ! ...	૨૪૫
૩૮	અંતે પ્રપંચ પકડાયો ! ...	૨૫૪
	ઉપસંહાર. ...	૨૬૨

વિધિનું વિધાન.

૧

આમુખ.

ઉજ્જયિની મૃત્યુલોકની મહાનગરી છે, પ્રકૃતિનું લીલાક્ષેત્ર છે, મૌનદર્શનું નિકેતન છે અને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીની આવાસભૂમિ છે. એ “ નવરત્ન ”થી શોભિત, સુખસમ્પદથી ભુષિત, અતૂલ ઐશ્વર્યમયી નગરી પરદુઃખભંગન વિક્રમાદિત્યથી પ્રસિદ્ધ છે. કવિ-કુલ તિલક કાલિદાસની અમૃતમયી વાણીનો પ્રવાહ અહિંથીજ પ્રવાહિત થયો હતો ! અહિંથીજ “ નવરત્ન ” સભાનાં નવ રત્નોએ પોતાની વિધાના બળે જગતને ચક્રિત બનાવી દીધું હતું ! જ્યોતિર્વિદ્યા-વિશારદ મહાન પંડિત વરાહ, વિક્રમાદિત્યનાં નવ રત્નોમાં એક શ્રેષ્ઠ રત્નરૂપ હતા. એ વરાહનો પુત્ર “ મિહિર ” અને તેની પ્રિયતમા પત્ની પ્રતિભામુંદરી “ ખના ” આ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે.

“ ખના ” અને “ મિહિર ”નું જીવનચરિત ઘણા અસૌકીક બનાવોથી પૂર્ણ છે. આ દુર્ભાગ્ય દમ્પતી સંબંધી ઘણી દંતકથાઓ અને પ્રવાહો પ્રચલિત છે. તેમાંથી નવલકથાને અનુરૂપ આવે એવા બે ચાર વિષયો લઇને આ નવલકથાની યોજના કરવામાં આવી છે.

કવિ કાલિદાસના મેઘદૂતમાં ઉજ્જયિનીનું જે વર્ણન કરેલું છે તે અતિ અપૂર્વ અને મનોહર છે. પાર્થિવ સમ્પદની સાથે પ્રાકૃતિક

સૌન્દર્યની શોભાથી ઉત્તરયિનીમાં મણિ-કાંચનનો યોગ થયેલો દેખાય છે ! ચારે તરફ નદનદી, વનઉપવન અને લતા કુંભેથી એમ સમગ્રય છે કે, કોઈ ચતુર કારીગરે પોતાની નિપુણતા બતાવવાને માટે સૌન્દર્યનો એકજ ઠેકાણે સમાવેશ કરી દીધો છે ! નાના પ્રકારનાં ફળપુલથી, મંગીત-પ્રાણુ વિદ્યગોના મધુર સ્વરથી, મધુર મધુરીના સુંદર નૃત્યથી ને લેરેલેરથી નીકળતા આનંદ ધ્વનિથી જાણે આખો દેશ કોઈ અલોકિક આનંદમાં મગ્ન થયેલો જણાય છે ! અહિં જરા, વ્યાધિ, શોક તાપ અથવા દિસા કે હાહાકાર કોઈ જાણતુંજ નથી ! લોકોનાં હસ્તાં મુખ પર કદિ મલિનતાની છાયા જણાતી નથી ! જાણે મલિનતામાં પાપ હોય તેમ એ શબ્દનો અનુભવ સરખો કોઈને થયો હોય એમ અહિં દેખાતું નથી ! અહિં અનાથનો આર્તનાદ નથી, દમ્ભીનો દમ્ભ નથી, દિસકની દિસક-ટૂટી નથી; અહિં છે, કેવળ સાર્વજનિક પ્રીતિ, સ્નેહ અને શાન્તિ ! નગરીમાં ચારે દિશાએ દેવદેવીનાં મંદિરો છે, પ્રતિદિન પોર્ણીપચારે તેમનું યજ્ઞન પુજન થાય છે. દેવતાઓ પણ મંજુષ્ટ હોય તેમ તેમણે ઉત્તરયિનીને આવી ચિર-ઉક્લાસિત અને પ્રસન્નિત કરી મૂકી છે !

ઉત્તરયિની પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ છે ! તે આવું સ્વર્ગ તુલ્ય સ્થાન ન હોત તો વિદ્વજ્ઞન-પાલક, પરદુઃખલગ્ન, વિક્રમાદિત્યનું સિંહાસન અહિં સુપ્રતિષ્ઠિત થાતજ નહિ ! તેની અક્ષય કીર્તિરૂપ “ નવરત્ન ” સભાની વાતો આજે પણ લોકોના મોંઠે આપણે સાંભળાયે છીએ, તેનું કારણ એજ છે, કે તે કાળે ઉત્તરયિની નવનિધિ અને અષ્ટમા સિદ્ધિથી ભરેલી હતી.

ઉત્તરયિનીના રાજાધિરાજ વિક્રમાદિત્યના સભાપંડિત વરાહને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. એ પુત્ર “ મિહિર ” નામે પ્રસિદ્ધિ પામતા પહેલાં તેના જાગ્યમાં એક મોટો ફેરફાર થયો હતો અને એ ફેરફારથી તેને ઘણાં મંકટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં.

ભારતવર્ષમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર પર જે આદર અને સન્માન છે, તે બાળનું નથી પણ પહેલાંથીજ એના પર લોકો વિશેષ અગ્રહ રાખતા હતા. આજના કરતાં પહેલાંના લોકોની જ્યોતિષશાસ્ત્ર પર કેટલી બધી આસ્થા હતી તે વરાહના એકજ કૃત્યથી આપણને સારી રીતે જણાય તેમ છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર-વિશારદ વરાહે, પોતાના પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રને એજ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરની આસ્થાથી પોતાને હાથે જણી નોંધને મરણના મ્હોડામાં મૂક્યો હતો !

પરંતુ એનું મૂળ શું? જ્યોતિષશાસ્ત્ર કે બાળકનું મંદ લાગ્ય ?

૨

વિષમ-આન્તિ !

જ્યોતિષની મણુનાથી કહો, કે બાળકના દુર્ભાગ્યથી કહો, પરંતુ જે બન્યું તે કીજા બન્યું ! એકજ વસ્તુ પ્રસંગવશાત્ એકને અહિત-કર્તા થાય છે ત્યારે તે બીજાને હિતકર્તા નીવડે છે ! વરાહે જ્યોતિષ પર આસ્થા રાખીને પોતાના બાળકને તજ દીધો પરંતુ એથી પૃથ્વીનું કલ્યાણ થયું અને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર થયો !

વરાહે જ્યોતિષની મણુના કરીને જોયું કે, બાળકે જે ભગ્નમાં, જે ક્ષત્રુમાં, જે નક્ષત્રમાં અને જે રાશિમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે, તે ભગ્ન, તે ક્ષત્રુ, તે નક્ષત્ર અને તે રાશિ એવી છે, કે-તેથી તેનું આયુષ્ય અતિ અલ્પ-માત્ર દશ વરસનું જ થાય ! આવાં દસ વરસને માટે, આવા અતિ અલ્પ કાળની સ્નેહ-મમતાને માટે, પરમજ્ઞાની તત્વદર્શી વરાહ શું સાધારણ માણસની પેઠે માયાજાળમાં ગુંથાય ?

વરાહે વિચાર્યું:—“ ના એ માયાને તજવી જ સારી ! આ બાળ-કનું લાલન પાલન કરવું વૃથા છે: દશ વરસ જેવા અલ્પ આયુષ્યવાળો બાળક માઆપના દુઃખનું કારણ છે ! એનાથી શું ઈષ્ટિ સિદ્ધિ થવાની

છે ? એ સંસાર અને સમાજને શું કામ લાગશે ? ખરેખર ! એ બાળકને તજ દેવો એજ ઉત્તમ છે ! ”

વરાહ પોતાના મનમાં આવો વિચાર કરે છે ત્યાં એક વખત તેને પોતાની ગૃહિણી સાંભરી આવી ! “ તેને આ વાત કેવી રીતે કહેવી ? કારણ કે તે સ્વાભાવિક અપલ-સ્નેહથી મને એમ કરતાં અટકાવશે ! ” પરંતુ અંતે તેના અંતરની એકાંત ઇચ્છા ફળી અને નિયતિનો જય થયો !

બાળક જન્મ્યા પછી એક માસની અંદર માતાનો કાળ થયો ! બાળકનું લાઘ્ય અંધકારથી ઘેરાઈ ગયું ! આટલા દિવસ સુધી આશાની એક ક્ષીણ રશ્મિ મંદપણે બળતી હતી તે માતાના અવસાનની સાથે હોલવાઈ ગઈ ! દુર્ભાગી બાળક પર દુઃખનો દાવાનળ ઉલટ્યો !

વરાહે વિચાર્યું :—“ હવે શા માટે જન્મળ જોઈએ ? જેને માટે આ માયાનું બંધન હતું તેતો માયાપાશ તોડીને અને મને એકલો મૂકીને ચાલી ગઈ; ત્યારે શું મ્હારાથી આ માયાપાશ તોડી શકાશે નહિ ? કઠોર દાર્શનિકનું અંતર લઈને શું મ્હારાથી આ માયાબળ તોડાશે નહિ ? આ બાળક તે કાણ ? એ મ્હારી શાસ્ત્ર-ચર્ચામાં અંતરાયરૂપ છે, પારત્રિક મંગળમાં વિઘ્નરૂપ છે ! એ બાળક મ્હારે શું કામનો ? દશ વરસ પછી એનું મૃત્યુ જરૂર થવાનું છે તો એવા અદ્ય આયુષ્યવાળા બાળકનું લાલન પાલન કરવાથી પણ શું લાભ ? એથી તો માત્ર દુઃખનો વધારો થશે, શાન્તિમાં અશાન્તિ ઉપજશે ! ત્યારે જાણીજોઈને એવી અશાન્તિમાં શા માટે પડવું ? ના ના મ્હારો વિચાર ખરેખર છે; માયા જન્મતા પહેલાં તેનું મૂળ કાપવું એમાંજ શ્રેય છે ! ”

મનુષ્ય-જીવનમાં બધું સંભવે છે ! જે પિતા વાતસલ્યભાવને વશ થઈને આનંદથી પોતાના પ્રાણુની આહુતિ આપે છે તેજ પિતા અવરજા વિશેષે કઠિન હૃદયનો થઈને પોતાના પ્રાણુ સમાન પુત્રને તજ

દે છે ! આ ઠેકાણે વરાહ એનું ઉત્તમ ઉદ્ધારણ છે.

ખરેખર ! વરાહે પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રને તજી દીધો ! પોતાના હાથે તે નિષ્કર્ષક બાળકને હંમેશને માટે દૂર કરી દીધો ! અદ્રષ્ટ, કાળ અને પ્રકૃતિને વશ થઈને ન્યોતિય-ગણનાને નિમિત્તરૂપ આગળ કરીને પોતાની ઇચ્છાથી તેણે વિધિ-લિપિ પૂર્ણ કરી !

એમજ અને છે ! જગદીશ્વર જીવ પાસે સધળાં કામ કરાવે છે ! જીવ તે મહાન નદુગરની પાસે દોરી સંચારવાળા પુતળા જેવો છે ! તે નદુગરે દોરી ખેંચી અને પિતારૂપી યંત્રપુતળા પુત્રરૂપી બાળને લઈને નદી કાંઠે આવી ! જેણે પિતાના મનમાં પુત્રને વિસર્જન કરવાની ભીષણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી તેણે વળી કંઈક વિચાર કરીને તે વિસર્જનની ક્રિયાને મમતાપૂર્ણ બનાવી ! વરાહે તાંબાના એક પ્લોળા મ્હોંડાના વાસણમાં બાળકને સુવાડ્યો અને તે વાસણ તેણે નદીમાં છોડી મૂક્યું ! વરાહે વિચાર કર્યો:-

“ કદાચ આ બાળકને કાઈ કહાડશે અને એ જીવતો હશે તો તે માણસ આ દુર્ભાગી બાળકની દશ વરસ સુધી માઆપની ગરબ સારશે ! પણ મ્હારાથી એ જન્મળ વેડાય તેમ નથી ! ”

અનુકુળ વાયુથી તૂણની પેઠે તે પાત્ર બાળકને લેઈને વેગભર ચાલ્યું ! શિખાનદી ! જા, એવી પ્રબળ ગતિથી વહી જા ! ત્હારો પ્રવાહ વેગવાળો છે પણ જેજે વરાહના ભાગ્યદોષથી તું ત્હારો વેગ નરમ કરતી ! આજે જે રત્ન તને સોંપવામાં આવ્યું છે તે રત્ન ત્હેં જીવનમાં કદી પણ ધારણ કર્યું નથી ! તું રત્નાકરને મળી છે, તને રત્નોને! અભાવ નથી; છતાં આ રત્ન સૌ કરતાં અમૂલ્ય છે માટે એની સંભાળ રાખજે ! વેગવતિ નદી ! તું સમુદ્રને મળવાને માટે બહુ આતુર છે; સમુદ્રને મળી તું પોતાનું અસ્તિત્વ વિશૂન કરશે પણ જેજે તેની સાથે આ ધાતુપાત્રને વિશૂન કરતી નહિ ! ધાતુપાત્ર ગયાથી બીજું ધાતુપાત્ર મળશે પણ એની અંદર જે અમૂલ્ય રત્ન છે તે ક્યેરનો સધળો રત્ન-

ભાંડર ખરચતાં મેણુ ફરી મળે એમ નથી ! શિમા ! જા, વેગભર જા; પલકમાં યોજનન પણ અતિક્રમ કરી જા અને એવી રીતે બહુ યોજનન પણ અતિક્રમ કર્યા પછી તું સમુદ્રના એક કાંઠે સ્થિર થશે ! એથી તને મોટું પુણ્ય થશે !

વરાહ ! હવે હોબો રહીને શું જીવે છે ? હાથમાંથી એક વખત તીર છૂટે છે તે ફરી હાથમાં આવતું નથી ! જીવ દેતાં પણ તે ફરી પાછું આવતું નથી ! હવે નદીકાંઠે હોબા રહેવામાં શું ફળ ? ! જા, હવે ઘેર જા !!

પરંતુ દુર્ભાગી ન્યોતિર્વિદ ! તહે જાણે મોટી ભૂલ કરી ! તહે અતિ વિષમ-સાંધાતિક ભૂલ કરી ! એક જાળક પણ એવી ભૂલ કરે નહિ, નિરક્ષર અત્ર માણસ પણ એવી ભૂલ કરે નહિ એવી ભૂલ તહે કરી ! આવો મોટો પડિત થઇને, ગણિત અને ન્યોતિયમાં આવો અદ્વિતીય થઇને તહે ન કરવાનું કર્યું ! અમે ત્હારી વિચારબુદ્ધિની ભૂલ કહાડતા નથી; પોતાના પુત્રને ન્યોતિય પર આરથા રાખીને તજવો એ હિચિત કે અનુચિત, સ્વાભાવિક કે અસ્વાભાવિક, તે પાત પણ અમે કહેતા નથી પણ તહે અતિ સામાન્ય ભૂલથી પોતાના હાથે પોતાના મર્મસ્થળમાં આઘાત કર્યો છે એજ અમને બહુ લાગે છે ! તું આવો વિદ્વાન થઇને ભૂલ કરે એ અચ્છલવિત છે; પરંતુ ભાગ્યદોષે એ અસંભવિતને સંભવિત કરી દીધું છે !

ત્હારા પુત્રનું રાશિચક્ર અસૌકિક છે અને તહે જો ગણુના કરી છે તે પણ અસૌકિક છે ! આવી ગણુના તનેજ સંભવે અન્યને સંભવે તેમ નથી ! આવી અફસુત ન્યોતિર્વિદ્યા સગ્ન વિક્રમાદિત્યની “નવરત્ન” સભાના પડિનેજ જોગ્ય છે બીજાને જોગ્ય નથી ! અરે મંદભાગ્ય ! આવી અફસુત પ્રતિભા અને પડિતાઇનો પરિચય આપીને તહે આ શું કર્યું ? ત્હારા પુત્રની જન્મપત્રિકાનાં રાશિચક્રો, તેના ગ્રહો, તેના એકા એકવાર ફરી તું જો તો ખરો ! એકવાર ફરી તે અંકને ભૂલ

કાગળ પર મુદ્રાને ગણુ તો ખરો ! તહે આમ વગર વિચાર્યું શું કયું ? !

પણુ કિભો રહે; ત્હારી એ બૂલ હમણાં લાગે તેમ નથી ! એ બૂલને લઇનેજ તું જીવજો ! કારણુ કે એ બૂલ ઉપરજ ત્હારું જીવન અવલંબેલું છે ! “ દય વરસથી વધારે જીવશે નહિ ! ” એ સ્થાનતવના લઇનેજ તું ત્હારા જીવને સ્થાનત કરજો ! કારણુ કે એના ઉપરજ ત્હારા જીવનની ગતિવિધિનો આધાર રહેલો છે ! વરાહ ! તું વયોજ્ઞ છે, તું પ્રવીણ છે, તું યાની છે છતાં ત્હારામાં વાત્સલ્યભાવ નથી, તને પ્રેમની કિંમત નથી ! તું અદ્વિતીય પંડિત હોઈ શકે, નવરત્ન સભામાં ત્હારું ઉચું આસન હોઈ શકે; પરંતુ પ્રેમના ચળ્ચમાં, સ્નેહમય મંસારમાં ત્હારું આસન નથી ! ત્હારા આવા દૃસથી લોકો કંપી ઉઠેશે ! ત્હારું નામ સાંભળીને લોકો તને ધિક્કારશે ! યાનવીર ! ત્હારું શુક્રજ્ઞાન તનેજ યોગ્ય હો; મનુષ્ય નામ ધારણુ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને ત્હારા શુક્રજ્ઞાનની જરૂર નથી !

વરાહ ! એમાં ત્હારો દોષ નથી ! દોષ ત્હારા જન્મશ્રિત કર્મનો અને એ બાળકના અદ્રષ્ટનો છે ! અદ્રષ્ટ-સ્વામી અવલંબપણુ ત્હારા મનસ-પદમાં અધિષ્ઠિત થયા અને તેણે ત્હારી જીવિતને ફેરવી. તેની કીડા તેજ ગાણું ! ત્હારામાં કે મ્હારામાં એ લીલા ગાણુવાની શકિત નથી ! જા; જે થયું તે થયું હવે કંઈ વળવાનું નથી !

જગતપિતા મંગળમય છે; તે અમંગળમાં પણુ મંગળ કરશે ! તેના અદ્ભુત મહિમા કાણુ ગણી શકે તેમ છે ! એકનિષ્ઠ વરાહે પાતાના પુત્રને આવી રીતે તજ દીધો એમાં પણુ તેનો કોઈ મહાન ઉદ્દેશ રહેલો છે !

૩

વૈવરક્ષિત બાળક.

હા ! તેમ ના હોય તો તેના મંગળમય નામને કલંક લાગે ! તેના “ હમ્મમય ” અને “ હમ્મસાગર ” ના નામને ફાળુ લાગે ! એમ

કદી બને નહિ. આં જુઓ અનાથના નાથ, અસાહના સાહ જગત-
પિતાએ પોતાના સમુદ્રરૂપ વિરાટ દેહ પર બાળકને કેવી સંભાળથી
સાચવી રાખ્યો છે ! ?

અનંત અથાગ સમુદ્રનાં પ્રચંડ મોજાંઓ સાથે ક્રિડા કરતું હોય
તેમ પેલું ધાતુપાત્ર પિતાએ તજેલા અસાહ બાળકને લાઇને જાય છે !
કેવું આશ્ચર્ય ! બાળકના મજબૂ દેહને સાચવીને આ ધાતુપાત્ર દેશ-
દેશાંતર વહીને, નદનદી અતિક્રમ કરીને, શત-સહસ્ર યોજન પથ
નિર્વિઘ્ને કાપીને, તીર વેગે વહું જાય છે ! ક્યાં ઉજળચિની, ક્યાં
શિપ્રાનદી અને ક્યાં આ અનંત અથાગ સમુદ્ર ! ? સારે મંગળમય !
ત્યારા મંગળ-વિધાનથી આ નિરાધાર બાળક બચશે ખરો ! ? ખરેખર !
તું રાખે તેને કાણુ મારી શકે એમ છે ?

અથાગ સમુદ્ર ! કેવું ગંભીર, ભીતિ અને વૈરાગ્યપૂર્ણ આ સ્થાન
છે ! ? જ્યાં જુઓ ત્યાં અનંત જળતરંગ ! સીમશુન્ય અનંત જળપ્રવાહ !
આકાશ અને સમુદ્ર જાણે એક થઈ ગયો છે, રંગે રંગ મળી ગયો
છે; એકદમ એક બીજાનો ફેરફાર પણ સમજાતો નથી ! અનંત વિ-
સ્તૃત સમુદ્રની સાથે પ્રકૃતિની આની અપૂર્વ સંધિ સ્થાપન થઈ છે.
જેમાં જ્યોતિર્વિદ વરાહે તજેલા બાળક આશ્રય પામ્યો છે ! પિતા
જેના પ્રતિ વામ છે, ગૃહસ્થાશ્રમ જેને પ્રતિકૂલ છે તેને અનંત અથાગ
સમુદ્ર આજે અનુકૂલ છે ! સમુદ્ર તેને સદાય થયો, દૈવે તેની રક્ષા કરી
અને એક ભક્તકવિની વાણી અહિં શબ્દે શબ્દ ખરી કરી.

“ જગત્ રહીને શું કરશે, પ્રભુ જેના છે ખેલી,
મોઢના માર્યા કમ મરશે. પ્રભુ જેના છે ખેલી ! ”

આ સમયે સમુદ્ર, શાન્ત અને સ્થિર હતો. હવે તેના મહેલાનાં
જેવો ગંભીર જળ-કલોલ નથી, અચળતા નથી, અલેગ નથી અનં-
તરંગ-ભંગ પણ નથી ! મુનીસ સ્વચ્છ, અગાધ જળ-પ્રવાહે ધીરભાવે
પોતાનું વિરાટ અંગ લાળી દીધું છે ! તે વિરાટ અંગ ઉપર બાળકનો

સજીવ દેહ લઈને પેલું ધાતુપાત્ર ધીરે ધીરે ચાલ્યું જાય છે !

પ્રભાતનો સમય હતો, રકતોજ્જવલ સૂર્ય—આભાસે સાગર જળ પર પડીને અપરૂપ શોભા ધારણ કરી હતી. એવા મધુર સમયે આવા શાન્ત—સ્થિર સમુદ્રને કાંઠે ફેટલાંક વન્ય સ્ત્રી પુરૂષો જળક્રિક્ષ કરતાં હતાં. તેમનામાંથી એક જળુની નજર પેલા તામ્રપાત્ર પર પડી ! એક ઉદ્ધાસસ્પર્શક વિકટ ચિત્કાર કરીને તે સમુદ્રમાં પડ્યો અને પેલું પાત્ર પકડવા ગયો ! તેને જોઈને ખીજ બે જળુ તેની પાછળ પડ્યા. પહેલો માણસ તે પાત્રને પકડે તે પહેલાં, પાછળથી પડેલા બે માણસોમાંથી એકે તે પાત્રને પકડ્યું અને તેજ વખતે તામ્રપાત્ર લઈને તે માણસ બહાર નીકળ્યો !

તેણે તામ્રપાત્ર બહાર કહાડ્યું તો ખરું; પરંતુ એથી ત્રણેની વચ્ચે મોટો વિવાદ થયો ! પહેલાં મ્હોડે મ્હોડે, પછી હાથે હાથે અંત છેવટે તેઓ મારામારી પર આવ્યા ! અંતે વાત વધી ગઈ અને તેના પરિણામે એકનો જીવ જવાનો વખત આવ્યો !

પહેલો માણસ ઉગ્ર સ્વરે બોલ્યો—“ એ વાસણને મ્હેં પહેલાં જોયું હતું એટલે એના પર સૌથી વધારે હક્ક મ્હારો છે. ”

“ વાહરે વાહ ! આટલી બધી મહેનત કરીને મ્હેં એ વાસણને બહાર કહાડ્યું અને ભાઈ કહે છે કે એના પર સૌથી વધારે હક્ક મ્હારો છે ! ” તામ્રપાત્ર કહાડનાર માણસ બોલ્યો.

“ અલખત એ મ્હારું છે ! મ્હેં જોયું ન હોત તો તમે એને ક્યાંથી કહાડી લાવત ! ” પહેલા માણસે પોતાનો હક્ક સાબીત કરતાં કહ્યું.

“ અમે તો આંખે આંધળા હોઈશું કેમ ? ત્હેં જોયું, તેમ અમે એને જોયું નહિ હોય કેમ ? ” ત્રીજો માણસ બોલ્યો.

“ કાનત તો જુઓ જુઓ ! મહેનત કરી ખીજબે અને

ધણી થાય છે પોતે ! ” ચોથા માણસે તિરસ્કારથી પહેલા માણસને કહ્યું.

એમની સાથે ડેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી. સમય જોઈ તેમણે પણ એમાં ભાગ લીધો ! તેમણે પહેલા માણસને ઉદ્દેશીને તિરસ્કારથી હસવા માંડ્યું અને ચિત્કારથી તેને ગાળો દેવા માંડી !

આ વખતે પહેલો માણસ ક્રોધથી અધીર બનીને કઠોર સ્વરે બોલી કહ્યો—“ મને લુચ્ચો કહે છે ? ઉભો રહે હરામખોર હું ત્હારી પલે કરું છું ! ”

એમ કહી તેણે ચોથા માણસને જોરથી એક લપડાક ખેંચી દલાડી ! એકજ લપડાકે તે માણસ “ બાપરે ” કહીને ભોંય પર પડ્યો ! એટલે બધાએ મળીને પેલા મારખોરને પકડ્યો ! એકે તેની ચોટલી આવી. બીજાએ તેની ડમર પકડી, એટલે ત્રીજા માણસે પગની આંટી મારીને તેને ભોંય પર ષછાડ્યો અને તેની છતી પર ચટી બેઠો ! કાઠએ લાત કાઠએ મૂકી તો કાઠએ લપડાક મારીને અને કાઠએ ખચકાં ભરીને પોતપોતાની દાઝ હેલવવા માંડી ! ઉપરાછાપરી પડતા મારથી તે બિચારો અતિ અધમુઓ થઈ ગયો !

આવો અનિષ્ટ પ્રસંગ જોઈને એક સ્ત્રી ત્યાંથી નાશી ગઈ. બાકીની બે સ્ત્રીઓએ પેલા તાત્રપાત્રને પોતાના અધિકારમાં લીધું. પાત્રમાં શું છે તે જાણવાને માટે તેમણે કુતુહલથી તપાસવા માંડ્યું ! પાત્ર ભારે લાગવાથી તેમણે મનમાં એવું ધાર્યું કે એમાં કંઈ ખાવાની વસ્તુ હશે; પરંતુ જ્યારે તેમણે અંદર હાથ ધાલીને જોયું તો કેવું આશ્ચર્ય ! અંદર એક બાળક હતો ! બે હાથ, બે પગ, એક માથું અને સુકામળ શરીર ! આ બાળક પાત્રમાં ક્યાંથી આવ્યો ?

બાળક જીવતો છે કે મરેલો એ તેમણે તપાસવા માંડ્યું. તપાસતાં તેમને જણાયું કે બાળક જીવતો છે પણ બેભાન છે. આવો સુકામળ બાળક કોનો હશે ? આવો ગૌરવર્ણ સુંદર બાળક તેમણે જાણ્યું હતું કે કદી જોયો ન હતો.

તે બે સ્ત્રીઓમાંની એક સ્ત્રીએ થોડાક વખત પર એક બાળકને જન્મ આપ્યો હતો તેથી તેનાં સ્તનમાં તે ધરાય એટલું દુધ હતું. તેણે સંભાળથી બાળકને પાત્રમાંથી કહાડ્યો અને પોતાના ખોળામાં સુવાડ્યો. ત્યાર પછી પોતાના સ્તનમાંથી દુધ કહાડી તેણે ટીપું ટીપું તે બાળકના મોંમાં રેડવા માંડ્યું; પરંતુ તે દુધ બાળકના મોંમાંથી પાછું નીકળવા લાગ્યું, છતાં પણ ધીરજથી તેણે બે ચાર વાર આવી રીતે ટીપું ટીપું દુધ તેના મોંમાં રેડ્યું. અતે દુધ ટક્યું. દશ બાર ટીપાં દુધ બાળકના પેટમાં ગયું એટલે ધીરે ધીરે બાળક શ્વાસ લેવા લાગ્યો. ત્યાર પછી ધીરે રહીને બાળકે આંખો ઢિંચાડી ! અંધ માણસને ફરી આંખો મળતાં જેમ તે નવો જન્મ મળ્યો એમ ધારીને આનંદ પામે છે અને પ્રદુક્ષિત દ્રષ્ટિએ આશ્ચર્યથી ઉંચે જુવે છે તેમ તે બાળકે ઉંચું જોયું ! વન્ય-સ્ત્રીને જોઈને તેને પોતાની પૂર્વની માતૃસ્મૃતિ જાગ્રત થઈ કે નહિ તે કાણ જાણે; પરંતુ આવી અવસ્થામાં આવા નિરાશ્રય સમુદ્રકાંઠે, ખુદ્ધા આકાશ નીચે, પ્રકૃતિની ક્રમગ શય્યામાં પોઠીને બાળકને સૌથી પહેલાં માતાનીજ સ્મૃતિ થાય છે !

વન્ય-સ્ત્રી ગમે તેવી અસખ્ય જાતિની હોય, તો પણ તે સ્ત્રી નો હતીજ ! તે માતૃરૂપિણી વન્ય-સ્ત્રીના પીયૂષપૂર્ણ સ્તનદાનથી અસહાય મુમુર્ષુ બાળકના પ્રાણ બચ્યા ! એથી અધિક પુણ્ય ખીજું શું હોઈ શકે ?

તેણે મનમાં વિચાર કર્યો:—“ હાય ! આ બાળક કોનો હશે ? આવી રીતે એને સમુદ્રમાં કાણે તજ દીધો હશે ? ”

ખીજી સ્ત્રી થોડાંક સુકાં લાકડાં લઈને આ અવસરે આવી પહોંચી તાપસ્ય કરીને બન્ને સ્ત્રીઓએ બાળકને શેક કરવા માંડ્યો એટલે તે બંને બંને શુદ્ધિમાં આપ્યો.

માતૃસ્નેહ ! ત્યારે ઉદ્દલવ સ્વર્ગની મંદકિનીની ધારામાંથી બધો

હોય એમ જણાય છે ! તેમ ન હોત તો આવી પવિત્રતા, આવી ક્રોધમળતા, આવી મમતા ત્હારામાં ક્યાંથી હોય ? ત્હારી કિંમત થાય તેમ નથી ! જગત્ ત્હારા અસંખ્ય ગુણો આગળ કંઈ વિસાતમાં નથી ! સ્વર્ગની કોઈ પણ વસ્તુ ત્હારી તુલના કરી શકે તેમ નથી ! માતૃસ્નેહ ત્હારામાં જ શાન્તિ છે; ત્હારામાં જ સુખ છે અને ત્હારામાં જ સાચું સ્વર્ગ છે ! આ વિષમય સંસારમાં મનુષ્યને અમૃતનો સ્વાદ આપનાર તું જ છે ! જોણે ત્હારો પૂરો સ્વાદ આપ્યો છે તેના જીવિતનું ધન્ય છે !!

આ બન્ને વન્ય-સ્ત્રીઓના હૃદયમાં પણ સ્વર્ગીય માતૃસ્નેહ સચિત થયેલો હતો; સમય અને પાત્ર મળતાં તે આવી રીતે પ્રકટી નીકળ્યો ! જો કે તેઓ પણ પુરૂષની પેઠે હિંસા દેખ જાણે છે, અંત વખત આવ્યે એક બીજાનું લોહી પીવા તત્પર બને છે ! ત્યારે શું પારકાનું લોહી પીવા તત્પર થનારી આ સ્ત્રીઓ ખરેખર રાક્ષસ જાતિની છે ?

હા, એ લોકોની રાક્ષસી છે ! આવાં અસંખ્ય અને હિંસક સ્ત્રી-પુરૂષોને લોકો વાત વાતમાં રાક્ષસ-રાક્ષસી કહે છે ! સાત્વિકતામય સત્ય અને ત્રેતાયુગમાં આવી જાતિ એજ નામને યોગ્ય હતી !

ત્યારે શું એ તામ્રપાત્ર વરાહના નિરાધાર બાળકને લઈને દેહ લોકોદિપ સુધી પહોંચી ગયું હતું ? હા, એજ સિંહલદિપ, રાવણની સ્વર્ણલંકા અને પૌરાણિક ઐશ્વર્યમયી ભોગભૂમિ છે ! જ્યોતિષશાસ્ત્રાનુશીલનને માટે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અને અતિ અદ્ભુત ઇતંકથાઓથી જગત્તની આંખે પૂર્ણ વૈભવવાન ક્ષેત્ર, સિંહલદિપમાં આજે જ્યોતિર્વિદ વરાહનો બાળક વિધિના વિધાનથી આવી પહોંચ્યો છે અને વન્ય સ્ત્રી પુરૂષ દ્વારા પુનર્જીવિત થયો છે. અનાથના નાથ જેને સહાય છે તેને કોઈ મારી શકતું નથી. જ્યારે હિરણ્યકશિપુએ મદાંધ થઈને પ્રહલાદને પર્વત પરથી ફેંક્યો અને બળતા લોહ-

ચંભે બઝાડ્યો ત્યારે દીનબંધુએ તેને ઠડો બનાવી કીડીઓની હાર ચઢાવીને તેની સહાય કરી હતી તો વરાહે જાતિબ્રમથી તજી દીધેલા નિરાધાર પુત્રની તે સહાય કેમ કરે નહિ ? પ્રહ્લાદ પ્રભુભક્ત હોતો તો વરાહનો બાળક પિતૃભક્ત હોતો; એમાં ને તેમાં કાંઈ અંતર ન હતું !

જ્યારે બાળકને બચાવનારાઓ એક બીજાનો પ્રાણ લેવા તત્પર થયા, ત્યારે તેમના સાથમાંની બે સ્ત્રીઓએ તાત્પર્ય માંહેના બાળકને બોળામાં લઈ અનેક ચત્નથી તેની પ્રાણરક્ષા કરી. લડતાં લડતાં તેમની નજર જ્યારે પેલી સ્ત્રીના બોળામાં સુવાડેલા બાળક તરફ ગઈ ત્યારે સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈને ત્યાં બેગા થયા ! થોડીવારને માટે તેઓ શાન્ત સ્થિર જડવત્ બની ગયા ! એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પરસ્પરની આચુરિક હિંસા, દ્વેષ અને અભિમાન પણ વીસરી ગયા ! થોડીવાર પહેલાં ક્રોધાંધ થઈને જે માણસને તેમણે મૃતપાણ કરી મૂક્યો હતો તેની પાસે તેઓ જોડા જોડા ગયા અને સ્નેહથી તેની સેવા કરવા લાગ્યા !! મૃત જેવો થયેલો તે માણસ પણ સેવાના ગુણે જીવિત બેઠો થયો. જ્યારે તેની નજર નિરાધાર બાળક પર ગઈ ત્યારે તે પણ સૌની પેઠે અવાચક બનીને એકી દ્રષ્ટે તેને જેવા લાગ્યો !

પાછી ફરીથી તેમણે મિત્રાચારી બાંધી ! આનંદથી તેઓ એક બીજાને કાંટે વળગીને બેઠયા અને “ લાઈ લાઈ ” ના પ્રિય સંબોધનથી તેઓ એક બીજાને સુખી કરવા લાગ્યા ! વૈરભાવને બદલે મિત્રભાવ ઉત્પન્ન થયો, હિંસા અને દ્વેષને બદલે પરસ્પર સ્નેહભાવ જન્મ્યો ! એ બધા પ્રતાપ બાળકનો હતો. જો કે પરસ્પર વૈરભાવ ઉત્પન્ન કરનારજ આ બાળક હતો તો પણ તેનું સુંદર મુખકમળ જોઈને તેઓ સૌ ભૂલી ગયા અને તેનું અનિષ્ટ કરવાને બદલે તેનું જીવન જેથી નિરાપદ થાય અને તેનું નિર્વિધિ પ્રતિપાલન થાય, એ માટે પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા.

આ વખતે સિંહલદ્વિપના અધિપતિ ચંદ્રયુગ રાક્ષસરાજનો શાન્તિ-

રક્ષક સરકાર પોતાના માણસો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જ્યારે પુરોહિતો અંદર અંદર લટપટ લટપટ ત્યારે એક સ્ત્રી ત્યાંથી નારીને શાન્તિરક્ષકની પાસે મળી અને તેને ખબર પડી કે ‘ સમુદ્ર કાંઠે મોટી મારામતી થાય છે અને તેમાં એક માણસનો જીવ જવાની તૈયારીમાં છે ! ’ શાન્તિ-રક્ષક પોતાના માણસો સાથે સમુદ્રકાંઠે આવ્યો અને બધું જોઈ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો ! બાળકને જોઈને તેને પણ ધણો આનંદ થયો. કાંઈને કાંઈ કહ્યા વિના બાળકની સાથે બંધાને લનેઈ તે રાજસભામાં આવ્યો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, આ સંબંધે મહારાજની જે ધ્યાન દશે તે પ્રમાણે થશે; બાળકનો જીવ બચ્યો એજ મોટા આનંદની વાત છે ! ” આવી સ્થિતિમાં શિક્ષા કે બદલાની વાત કોઈના મનમાં ઉપજે તેમ ન હતું !

મને તેમ હોય પરંતુ આ સંધ્યાનાં મૂળ બાળકનું ભાગ્યજ છે ! જે ભાગ્યે બાળકને પિતૃરનેહથી હમેશને માટે વંચિત કરી સમુદ્રમાં નંખાવ્યો તેજ ભાગ્ય આજે તેને અનુકૂલ થયું છે ! આજે તેજ ભાગ્ય નરહિસકની સહાયતાથી તેને રાક્ષસરાજની સભામાં લઈ ગય છે ! એમજ બને છે. જે સર્પવિષથી માણસની જીવનલીલા પૂરી થાય છે તેજ તીવ્ર વિષ કાંઈ કાળે સંજીવની સુધાનું કામ કરે છે ! પ્રકૃતિનો ધર્મજ એવો છે !

ત્યારે પ્રકૃતિ તું તારા ધર્મનું પાલન કર ! તારા વિરાટ જડ દેહમાં જેણે ચૈતન્ય આપ્યું છે તે ચૈતન્યમયના નિર્દેશાનુસારે આ દૈવ-રક્ષિત બાળકને સહાય થા !

રાજસભા.

અંદરનું રાજસભામાં શાન્તિરક્ષક, વન્ય સ્ત્રી પુરુષ સહ બાળકને લઈને ઉપસ્થિત થયો. બાળકના અલૌકિક રૂપથી રાજસભા આલો-કિત બની મંડ ! સભાસદો આતુરતાથી અનિમેષ નયને બાળકને

એવા લાગ્યા ! શાન્તિરક્ષકે સંક્ષેપમાં રાક્ષસરાજને સધળી વાત નિવેદન કરી—સમુદ્રમાં તાત્રપાત તરતું જતું હતું તેને આ અન્ન સ્ત્રી પુરુષોએ મ્હારીને તે બાળકને કેવી રીતે બચાવ્યો એ વિગતે સમસ્ત બનાવ રાજને કહી મંજૂર થયો. જે સાંજળાને સધળા વિસ્મિત બની ગયા !

ચંદ્રચુડ રાક્ષસ હોવા છતાં પણ રાક્ષસનો રાજા હતો, તે ક્તેહ-શીળ ધર્મનિષ્ઠ અને આશ્રિત—વત્સલ રાજા હતો ! તેણે વિચાર કર્યો કે, “ આ નિરાશ્રય બાળક દૈવકૃપાથી મ્હારી પાસે આવ્યો છે, માટે એને અવશ્ય આશ્રય આપવો ! ”

આ વખતે ચંદ્રચુડનો કુસાચાર્ય રાજસભામાં બેઠો હતો. તે જ્યોતિષવિદ્યામાં અદ્વિતિય હતો. તેણે પગવારમાં બાળકના અંગઅસંગ અને બીજાં લક્ષણો જોઈને રાજાને કહ્યું—“ મહારાજ ! આ સ્વધારણ બાળક નથી, એનું લાલનપાલન કરવામાં પુણ્ય છે એટલુંજ નહિ પણ આગળ જતાં આ બાળક સિંહલદ્વિપમાં મોટું નામ કઢાડશે અને એની દ્વારા જાંબુદ્વિપ ભારતવર્ષમાં એક મોટું કાર્ય સધાશે. હાય ! આ કપા કુલાંગી માણસનો બાળક હશે ! ? ”

ચંદ્રચુડે આશ્ચર્ય પામીને પોતાના કુસાચાર્ય જેનું નામ પુરંજય હતું તેને પૂછ્યું—“ આચાર્ય પ્રવર ! આટલી વારમાં તમે એવી શી ગણના કરી ? એની ગણનામાં તમે એવું શું અભૌતિક ફળ જોયું ? ”

પુરંજય—મહેં જે જોયું છે, તે મહારાજને સવિશેષ કહેતાં હું અચકાઉં છું. જે કે મ્હારા સધળા સિદ્ધાંતો કદાચ સાચા ન હોય તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે દૈવરક્ષિત આ બાળક એક દિવસ મહારાજનો પ્રિય પાત્ર થશે; અને તેની સાથે તે ભાગ્યવાન વિદ્વાન અને યશસ્વી થઈને દેશવિદેશમાં પૂજાશે !

કુસાચાર્યે એકવાર પોતાના આસન પરથી ઉઠીને ફરી બાળકને તપાસ્યો. પછી તે આનંદથી બોલ્યા—“ મંદ્રા ! જીવતા રહેજે અને મ્હારી ધારણાને ખરી કરજે ! ”

ચંદ્રચુડની આજ્ઞાથી અનુચરો બાળકને અંતઃપુરમાં લઈ ગયા. જે વન્ય-સ્ત્રીના સ્તનપાનથી મુમુર્ષુ બાળકના પ્રાણ બચ્યા હતા, તે વન્ય-સ્ત્રીને હંમેશને માટે આ બાળકની ધાત્રી તરીકે ચંદ્રચુડે નીમી અને બીજાં વન્ય સ્ત્રી પુરુષો કે જેમણે આ બાળકને બચાવવામાં થોડી બણી સહાયતા કરી હતી તેમને ભોજન વસ્ત્ર પરિતૃપ્ત કરીને વિદાય કર્યાં. તેમના આસુરિક કલહની વાત કોઈએ કહાડી નહિ અને તેમને શિક્ષા કરવાની વાત કોઈએ સંભારી નહિ; એટલે તેઓ બાળકને આશીષ દેતાં દેતાં રાજસભામાંથી વિદાય થઈ ગયાં !

કુલાચાર્ય પુરંજયે કહ્યું-“ મહારાજ ! સંતાન વિના તમે હંમેશાં હિંમત રહેતા હતા પણ આજથી આ ભાગ્યવાન બાળક તમારો એ અભાવ પૂર્ણ કરશે ! ”

ચંદ્રચુડ-જો મહિષી, આ બાળકને એવા ભાવે જુએ તો એ અભાવ પણ પૂર્ણ થાય તેમ છે !

પુરંજય-તેઓ પણ એને એજ ભાવે જોશે કારણ કે સર્વ જીવ પર તેમની સમાન દયા છે. તેમના પુણ્યથી અને મહારાજના મુશાસનથી આ દ્વિપમાંથી ધીરે ધીરે હિંસકૃતિનો લોપ થતો જાય છે ! જો આવી રીતે થોડો સમય જશે તો “ લંકાના રાક્ષસ ” તરીકેનો અપવાદ ભૂંસાઈ જશે.

ચંદ્રચુડ-તમે કલચુર છો. તમારા આશીર્વાદથી અને શુદ્ધપાણિની દયાથી એમ જલ્દી બને એવું હું ઇચ્છું છું !

પુરંજય-તે સ્વયંજી સંકર આ રાજ્યનું કુશળ કરશે. એ મહાકલ્યાણની સૂચના મહારાજની થયેલી જણાય છે !

એટલામાં સંખપ્પનિ થયો. દોહ, શરણાઈ અને બીજાં વાજાં-ત્રાએ મેદની મળવી મૂઠી ! રાજમહાલય પાસેના મંદિરમાં પોડશીપચારે મહાદેવી અર્ચના થવા લાગી !

શિવલક્ષ્મી ચંદ્રચુડ, ભક્તિભાવે સિંહાસન પરથી ઉડી શાન્ત ચિત્તે નિમીલિત નેત્રે, કુલદેવતાને પ્રણામ કરી, મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે
 “હે શંકર ! આ રાજ્યનું કલ્યાણ કરો ! આજે જે અનાથ બાળકના રક્ષણનો જ્ઞાન તમે મને સોંપ્યો છે, તે જ્ઞાન હું સંપૂર્ણ રીતે વહન કરી શકું એવી મને શક્તિ આપો !”

આણી તરફ ન્યોતિષવિદ્યા વિચારદ કુલાચાર્ય પુરંજય, પોતાના મન સાથે બોલ્યો—“હે શશાંકશેખર ! તમારી કૃપાથીજ મહેં આ વિદ્યા સંપાદન કરી છે ! ત્યારે કહો પ્રભુ, આ બાળક કોણ છે ? એ કોનો સંતાન છે ? એનું જન્મસ્થાન ક્યાં છે ? આ બાળકનું ભવિષ્ય શું ઉજળું છે, એમાં તો સંદેહ નથી ! કારણ કે એમ ન હોત તો એ રાજપ્રસાદને પામત નહિ. હે ભોળાનાથ ! તમારી કૃપાવડેજ તે આવા નિરાપદ સ્થાનને પામ્યો છે ! નહિ તો સંસારથી તળયેલા અને સમુદ્રમાં તણાયેલો આ નિરાધાર બાળક રાજ્યના આશ્રય ક્યાંથી પામે ? રાજ્ય એનું પુત્રપેરે પાલન કરશે; પણ ત્યાર પછી ? એ વક્ત હમણું નહિ. ગ્રહપુળમાં એ બાળકનો અનિષ્ટ મહત્ત્વ હું ખંડન કરીશ. પરંતુ હે સદાશીવ ! એ બધું તમારી કૃપા વિના અને તેમ નથી !”

૫

કપિત પક્ષીનું જોડું !

રાજમહાલક્ષ્મીમાં પિતાથી તળયેલા બાળકનું પ્રતિપાલન થવા લાગ્યું ! ચંદ્રચુડ અને તેની રાણી ચિત્રાવતી, પોતાના સંતાન પ્રમાણે બાળકનું લાભનપાલન કરવા લાગ્યાં ! કોણ માતા, કોણ પિતા, ક્યાં જન્મસ્થાન અને ક્યાં નિવાસ ? જેની કંઈ સ્થિરતા નથી; અરે ! જેને કંઈ જાણતું નથી તે બાળક રાક્ષસાલયે રાક્ષસોના રક્ષણમાં, સહજાના રોલેઆશીર્વાદ, કલ્યાણ અને શુભ ઇચ્છાઓની સાથે દિવસે દિવસે મોટો થવા લાગ્યો ! ક્યાં ઉજ્જયિની, ક્યાં શિખાનદી, અને ક્યાં

નિર્જન સહુકાંઠા ઉપરનો સિંહલદિપ । આ દિપમાં વરાહપુત્રે વિદ્યા,
દક્ષિણ અને સંસ્કાર વિષે કાંઈ સપન જ્યાં ! પ્રકૃતિએ પોતાના પ્રિય
પુત્રનાં શુભ કાર્યો પરિપૂર્ણ કર્યા !

અનાસન સંસ્કાર વખતે પુણ્યાર્થ પુરંજનને બાળકનું નામ
“ મિહિર ” મુક્યું. વરાહપુત્ર સિંહલદિપમાં મિહિર નામે જોળાવાવા
જાયો અને પોતાના ઉત્તરજીવનમાં પણ મિહિર નામથીજ તે દેશ-
વિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ જાણ્યા.

સરહની શક્તિજાની પેઠે દિવસે દિવસે બાળક વધવા લાગ્યો.
તેના સુકુમાર દેહમાં રૂપ સમાવું ન હતું. રાક્ષસો અવારું ખનીને તે
અંબેહર રૂમને જોઈ રહેતા તેમ મિહિર પણ તેમના બક્ષિષ દેહ ઉપર
નજર માંડી રહેતા ! આવી રીતે જોવાથી જાણે તેના પૂર્વના સંસ્કારો
જાગૃત થતા હોય તેમ તે સુકુમાર બાળક મધુર હાસ્યથી તેમને
પોતાનાં સમજાને તેમના જોળામાં જઈને પડતા હતા. રાક્ષસો પણ
તેને સ્નેહથી અનેક રીતે લાડ લગવતા અને આનંદ પામતા હતા.
આવા આનંદ અને આદરની સાથે બાળક બે વર્ષનો થયો.

આ સમયે રાણી ચિત્રાવતીએ એક પરમ રૂપવાન કન્યાને જન્મ
આપ્યો. તેમને સંતાનની આશા ન હતી અને તેના સમય પણ એક
રીતે વીતી ગયો હતો. વળી મિહિર મળ્યા પછી એ વાત પણ તેમણે
વિચારે નાંખી દીધી હતી; પરંતુ પ્રભુકૃપાએ તેમની એ આશાને પૂર્ણ
થઈ ! ધણી શુભ દિવસે મોહનદ ક્ષણે એ જીવનમોહિની કન્યાનો જન્મ
થયો ! તે અલૌકિક લાવણ્યવતી રૂપવાન કન્યા હતી ! રાક્ષસપુત્રમાં
આવી સ્વરૂપવાન કન્યાનો જન્મ થશે એવી દ્રાઢને આશા ન હતી;
અને આનું અપરૂપ રૂપ સચરાચર સંભવતું પણ નથી ! રાક્ષસપત્ની
આશાપૂર્ણ હૃદયે આ ક્ષણજન્મ કન્યાને લઈ અંતરમાં ને અંતરમાં
નંદનકાનનની રચના કરવા લાગ્યાં !

રાક્ષસ-પુણ્યાર્થ પુરંજન આ વખતે મનમાં ને મનમાં હત્યો.

વિધાતાનું અન્યથા વિધાન અને કાર્યકારણનો સંબંધ જોઈને તેને કહ્યું આવ્યું ! વિધિવિધિ ઉપર તેને અદૃશ વિશ્વાસ હતો; તે વિશ્વાસનો એકાંક સફળ ફરેલો જોઈને તેને મોટો આનંદ થયો ! પણ પોતાના મનની વાત તેણે કોઈને કહી નહિ !

યથા સમયે રાક્ષસ રાજનંદિનીને પણ અનગ્રાહનાદિ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. કુલાચાર્યે રાક્ષિયક ઉપરથી કન્યાનું નામ કુમાવતી અથવા કુમા એનું પાડ્યું ! એ કુમા ઉપરથીજ રાક્ષિયએ ચિહ્નિત શાપમાં તેને “ ખનાં ” નું નામ આપ્યું ! સંસારમાં કાંઈ પણ વસ્તુ જનું નથી; સ્થાનમાં વિશેષે નામનું માહાત્મ્ય પણ ફળે છે ! ચંદ્રયુક્તી કન્યાએ પોતાના કુમા નામનું માહાત્મ્ય કેવી રીતે પ્રચાર કર્યું તે આજળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે.

જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિચારક પુરંજયે અતિ યત્ને ચંદ્રયુક્તી કન્યાની એક કોટ્ટી તૈયાર કરી. કોટ્ટીનું ફળ જોઈને તે વિસ્મિત થયો. ચંદ્રયુક્તે કોટ્ટીનું સવિશેષ ફળ જાણવા માટે આગ્રહ કર્યો પરંતુ પુરંજયે કોટ્ટીની બધી વાત કહી નહિ. કુંકમાં તેણે જણાવ્યું કે, “ મ્હારી મજાના બ્રમ-ધન નથી અને તેથી થોડા દિવસ રહીને કું એનું ફળફળ મહારાજને નિવેદન કરીશ. પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે, આપની આ કન્યા વિધાતાનું કોઈ વિશેષ કાર્ય કરવાને માટે સંસારમાં આવી છે ! ”

ચંદ્રયુક્તે આગ્રહથી પ્રશ્ન કર્યો—“ ક્યું કાર્ય પ્રશ્ન ! ? ”

કોટ્ટીનું ફળફળ થોડા દિવસ મુત રાખવાની પુરંજયની હુમ્મત હતી. પરંતુ રાજના આગ્રહ આમળ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. તે જોલ્યો— “ આપની કન્યા જ્યોતિષના માહાત્મ્યનો પ્રચાર કરશે અને જગતમાં અમર થશે ! ”

“ પ્રશ્ન ! એમાં અધિક શું છે ? સદાશીવની કૃપથી આ પામર પણ સંપ્રારણ રીતે એ વિદ્યા જાણે છે ! વળી આપ તો એ વિદ્યામાં

પારંગત છે; હંમેશા શિષ્યો આપની પાસે એ વિદ્યા લેણે છે !” ચંદ્રચુડે કહ્યું.

“તે ઠીક છે. પરંતુ મહારાજ ! આપની કન્યા આગળ તેઓ કાંઈ વિસાતમાં નથી. હું પણ તેની આગળ સંમુદ્રમાં શિશિરભિંદું જેવો છું !” પુરંજયે જણાવ્યું.

“હાથી પોતે પોતાનું જળ સમૃદ્ધ સકેતો નથી ! એ વિનય આપનેજ યોગ્ય છે, એમાં સંદેહ નહિ !” ચંદ્રચુડે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ના મહારાજ એ વિનય નથી પણ ખરી વાત છે. આપની આ કન્યા પોતાના અલૌકિક પ્રતિભાજળે એક દિવસ પોતાના ગુરૂને પણ પરાસ્ત કરશે; આખા જગતને સ્તંભિત કરશે અને અસામાન્ય વિદુષી બની અમરોની પેઠે જ્યાં ત્યાં પૂજા પામશે !” કુલાચાર્યે આ વખતે પોતાના મનની વાત કહી !

ચંદ્રચુડે, પુરંજયની વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો. ત્યારપછી તે વિનયથી બોલ્યો—“એના એ સૌભાગ્યનું મૂળ તો આપજ છો. અરજી એની શિક્ષાદીક્ષાના ભાર આપને શીર રહેવાનો છે !”

પુરંજય નીચી નજરે જોઈ રહ્યો. થોડીવાર આંખો મીચીને તે સ્થિતવદને બોલ્યો—“પ્રતિભાની મનોભયિ મૂર્તિને નહું રૂપ આપવું પડે તેમ નથી ! એ પ્રતિભા, પ્રતિભાશ્રેણ વિરાગમાન રહેશે ! આપને ધન્ય છે અને આપની સ્તનગર્ભા મહિષીને પણ ધન્ય છે ! હું એ પ્રતિભાશુદ્ધિને સુશિક્ષા આપીને મહારી જ્યોતિર્વિજ્ઞાનું સાર્થક કરીશ !”

“પ્રતિભાશુદ્ધિ” આશ્ચર્ય સમાવતીનું નવું નામ પાડ્યું ! અમે પણ એ બાલિકાને એજ નામે બોલાવીશું ! ‘સુમા’ અથવા ‘અના’ ને બદલે એ બાલિકાનું ‘પ્રતિભાશુદ્ધિ’ નામજ અનુરૂપ છે !

શરદના ચંદ્રમાને પરાન્નિત કરી, બાલિકાને રૂપમંદેશ વધવા લાગ્યો ! અત્યુલ એકચર પતિ લોકેશ્વર ચંદ્રચુડના મહારાજના એ મહેમા

અમરાવતીના જનવ્યથિત સુવર્ણ-દીપની પેઠે વિરાજવા લાગ્યો !
 વળી એ સુવર્ણ-દીપની પાસે બીજો એક સુવર્ણ-દીપ સ્થિર અચળ
 ને નિષ્કલ્પભાવે તેના સામું જોઈ રહ્યો હતો ! બન્ને દીપ એક
 બીજાને જાણે પહેલાંથી ઓળખતા હોય તેમ પોતાનો ભાવ બતાવતા
 હતા; જાણે ભાગ્યદોષથી ખરે રસ્તો ભૂલી અવળે રસ્તે ચઢી ગયા
 હોય તેમ તેઓ પોતાના મનની ભાષાથી એક બીજાને જણાવતા
 હતા. ફરી શું પાછા બેના એકે ન થાય ? બે પ્રાણુ એક થઈને શું
 મિલનની મધુરતાથી જન્મતમાં માધુર્યસાથે ફેલાવી નહિ શકે ?

મિહિર અવાક બનીને પ્રતિભાને જોતો અને પ્રતિભા નિર્વાક
 બનીને અનિમેષ નયને મિહિરને જોઈ રહેતી ! તેમના આ વ્યાપારની
 તેમજ અરસપરસના આકર્ષણની કાઠને ખખર પડતી ન હતી !
 સાધારણ બાળકની રમત-ગમતની પેઠે લોકો, તેમના આ વ્યાપારને
 પણ એજ આંખે જોતા હતા ! કેવળ એક માણસ એ વ્યાપારને
 સમજતો હતો. જ્ઞાનવૃદ્ધ પ્રવીણ આચાર્ય પુરંજય એને જૂદાજ ભાવથી
 જોતો હતો ! તે કેવા ભાવથી જોતો હતો તે પોતેજ જાણી શકે એમ
 હતું ! કારણ તે પોતાનો મનોભાવ કાઠને પણ કહેતો ન હતો.

આચાર્યે પ્રથમ જોતાંની સાથે મિહિરનું અદ્રષ્ટ, પોતાના માનસ-
 પટમાં અંકિત કરી દીધું હતું અને ત્યારપછી તેણે અતિ યત્નથી
 મિહિરની એક કાષ્ટી તૈયાર કરી હતી; તે કાષ્ટી તેણે કાઠને બતાવી
 ન હતી, પરંતુ તેનું ભાગ્યદૃશ મેળવવાને માટે તેણે એ કાષ્ટીને શ્રમ-
 પણે પોતાની પાસે રાખી મૂકી હતી. પુરંજયે જ્યોતિષવિદ્યાને પોતાની
 જીંદગી અર્પણ કરી હતી; વળી એ વિદ્યામાં તે કુશળ હતો, છતાં
 મિહિરના સંબંધમાં પોતે ભાગેણું ભવિષ્ય ખરું પડે છે કે નહિ તે
 જોવાને માટે તેને આગ્રહ જન્યો અને તેથી તેણે મિહિરને પોતાની
 આંખ આગળથી દૂર ખસેડ્યો નહિ ! તે મિહિરના જીવનની પ્રતિ પળ
 સાથે તેના પ્રારબ્ધને મેળવતો અને તેનું પરિણામ પોતાના ધારવા

પ્રમાણુ આવે છે કે નહિ તેની જ્ઞાન ચિત્તે તપાસ કરતો.

આ વખતે ચિદિર દહ વર્ષના અને પ્રતિભા આઠ વર્ષની થઈ હતી. બન્ને બાળકોનાં મ્હોંમાં સદા પ્રકુષિત રહેતાં હતાં ! સ્વર્ગીય સુદરતા તેમનાં મુખકમળ ઉપર સદા વિરાજી રહી હતી ! એકજ વેલીનાં બે પ્રકુષિત ફુલ પોતાની મુખધે અને શોભાથી સંસારને આભોદિત કરવા લાગ્યાં !

રમત ગમતમાં તેઓ એક બીજાનાં સાથી હતાં, પ્રેમભાવનામાં તેઓ એક બીજાનાં અનુરાગી હતાં, ભણવા મણવામાં તેઓ એક બીજાનાં સહપાઠી હતાં અને જય-પરાજયમાં તેઓ એક બીજાનાં સાક્ષી હતાં ! અહા ! કેવો મધુર યોગ છે ! જાણે સ્વર્ગીય વિમાનમાંથી નીચે ઉતરીને આ મધુર કપોતપક્ષીનું જોડું સંસારમાં વિચરવાને માટે આવ્યું હોય એમ જણાતું હતું ! આવી રીતે તેમના જીવનની મધુર ઉષા ધીરે ધીરે વીતવા લાગી !

તેમની શિક્ષાનો જાર આચાર્ય ઉપર હતો. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન થયું પછી આચાર્યે આ બન્ને બાળક-આલિંગને દક્ષિત જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર ભણાવવા માંડ્યું. તેમની શિક્ષા અદ્ભુત હતી તેમ તેમની પાઠ કરવાની રીતિ પણ વિશ્વજ્ઞ હતી. આચાર્ય એકજ વાર કહે કે તેઓ તુરત મ્હોડે કરી લેતાં. ફરી આચાર્યને કહેવાની કે સમજાવવાની જરૂર પડતી નહિ. અસાધારણ શક્તિજળે તેઓ પોતાની મેળે નવાં નવાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન કરતાં હતાં; જેની ધારણા ગુરૂથી પણ થતી ન હતી ! આવા સૂક્ષ્મ વિચારથી બુદ્ધિબળથી અને પૂર્વના સંસ્કારથી તેમણે જ્યોતિષવિદ્યા જેવા જટિલ વિષયમાં જય લાભ કરીને પોતાના ગુરૂને આજ્ઞાપ્રકિત બનાવી દીધા. પુરંજય તેમના અલૌકિક બુદ્ધિબળથી કરી અશ્વર્થ પામતા તે કદી આનંદથી આંખમાં આંસુ લાવતા. વખત-વખત તે પોતાના મન સાથે કહેતા-“ મહારી પોથીમાંની વિદ્યા પોથી-

રહેજ રસ્તો ખતાવું હું તેલલામાં તો એ બાળક પોતાના શુભ પ્રારબ્ધ
અને દિવ્ય સંસ્કારના બધે તે રસ્તાનો છેડો લાવી મૂકે છે ! પ્રતિભાની
સહાય પ્રતિભાજ કરશે ! હું તે કાણુ ? અજ્ઞાન ! આ સ્વર્ગજા
બાળક છે અને જન્મતમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને માટે આવ્યા છે;
તેમ ન હોય તો તેમનામાં અલ્પ અલૌકિક શક્તિ ક્યાંથી હોય ? ”

થોડા દિવસની અંદર મિહિર અને પ્રતિભાએ ન્યોતિપરના
પુરેપુરું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં તેમજ દૈવ
જ્ઞાનના મણિમાં તેઓ અનેક રીતે સિદ્ધ બની ગયાં ! કેવળ પાતાળ
વિષયના મણિતનો અંધ શુદ્ધ તેમને ખતાવ્યો નહિ, તેમ એ સંબંધી
તેમને કંઈ કંઈ પણ નહિ.

૬

હું શું બહુ સુંદર છું ?

અતે પ્રતિભાનોજ જય થયો ! સ્વભાવ સુંદરી પ્રતિભાએ
ન્યોતિપરનામાં મિહિરને પોતાના શુદ્ધ અને સિદ્ધદિવ્યમાં જેઓ
એ વિદ્યા બાળુતા હતા તેમને સૌને પાછા હકાવ્યા ! પ્રતિભાની પ્રતિ-
ભાએ બીજી બધી પ્રતિભાઓ મલિન કરી નાંખી ! પ્રકૃતિની પ્રિય
પુત્રી પ્રતિભા, પોતેજ પોતાની શુદ્ધ બનીને રહી !

આ વખતે પ્રતિભા દશ બાર વર્ષની થઈ હતી. તે સરળ અને
પવિત્રભાવે મિહિરની સાથે રમતી હતી. મિહિર પણ આનંદથી તેની
નિદોષ રમત-ગમતમાં ભાગ લેતો હતો. તેમની રમત-ગમત બીજાં
બાળકો કરતાં જુદાજ પ્રકારની હતી !

અધુર સ્વરે પ્રતિભા મિહિરને પૂછતી કે, “ કહે વાડ મિહિર હું
પેલે જન્મે તારી કાણુ હતી ? ”

મિહિર તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાને બદલે અવાજ બનીને સ્મિત
દર્શિએ તેને જોય જોયે તે બધી બધી જોવાવાનું હતો. પાંચ વર્ષના

ખણે શા કારણથી તેનાથી બોલાતું ન હતું.

તે વખતે પ્રતિભા સ્નેહથી,—આદરથી મિહિરના બન્ને હાથ પકડીને તેના મ્હોઝા પાસે પોતાનું મ્હોકું લઇ જઇને હસતાં હસતાં કહેતી, “ત્હારાથી નથી કહેવાતું, તો હું કહું?”

“કહે ત્યારે જોઈ!”

“હું કહું તો તું મને શું આપીશ?”

“મ્હારી પાસે તને આપવા જેવું હવે શું રચું છે? જે હતું તે તો ત્હેં પહેલાંથી લઇ લીધું છે!”

“બા; ત્યારે તો હું નથી કહેતી!”

“કહે કહે; હું ગુરૂને કહીશ કે, પ્રતિભા આ જન્મની તો શું પણ પેલા જન્મની વાત પણ ગણિતથી કહે છે; ગુરૂ તેથી ત્હારા પર પ્રસન્ન થશે!”

“મ્હારે ગુરૂને પ્રસન્ન કરવા નથી!”

“ત્યારે મને પ્રસન્ન કર!”

“જા ભાઈ તું તો કંઈ સમજતો નથી! એ પ્રસન્ન કરવાની વાતો નથી; એ બધી ભાવની વાતો છે!”

“એમ તો એમ! તું કહે છે તેમ; પછી કંઈ?”

“ત્યારે હું પુછું તેનો પહેલાં જવાબ આપ!”

“પૂછ, ત્હારે જે પૂછવું હોય તે!”

“તું મ્હારા પર ભાવ રાખે છે?”

મિહિર હસતાં હસતાં બોલ્યો—“ના.”

“ના! ત્યારે તું મને આહતો નથી?”

“ના!”

“તેની પણ ના ! ત્યારે હું સમુદ્રમાં પડીને મરી જઈશ ?”
પ્રતિભાએ દુઃખી થઈને કહ્યું.

“ના ના !” મિહિરે ભયથી ઘુળતા શરીરે પ્રતિભાના બન્ને હાથ જોરથી પકડ્યા અને ત્યાર પછી તે એક અપરાધીની પેઠે વિનયથી બોલ્યો—“પ્રતિભા ! ગુસ્સે થઈશ નહિ; હું તને ચાહું છું કે નહિ તે મ્હારા મ્હોડે હું તને શું કહું ? તુંજ તેની સાક્ષી છે !”

“ત્યારે કહે વાર હું મરી જઈશ ત્યારે તું શું કરે ? કેમ કેમ બોલતો નથી ? તું મને ખરેખર ચાહે છે ?” પ્રતિભાએ પૂછ્યું.

“ભાઈ ! હું ત્હારાથી હાર્યો !”

“જા જા મ્હારાથી હાર ખાય છે !”

“હા, પ્રતિભાની પાસે સઘળા હાર ખાય છે તો હુયે હાર ખાઉં છું !”

“વાર મ્હેં માન્યું કે તું મને ચાહે છે; પણ ચાહનાથી તો એક બીજાના મનની વાત કહી શકાય છે; ત્યારે કહે હમણું હું જાનો વિચાર કરે છું ?” પ્રતિભાએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો.

“હું એ વિચાર શીખ્યો નથી તું શીખવે તો હું શીખું !”

“ત્યારે તું હમણું જાનો વિચાર કરે છે તે હું કહું ?”

“હા કહે; હું હમણું જાનો વિચાર કરે છું ?”

“મ્હારો !” એમ કહી પ્રતિભા હસી પડી.

મિહિર, બોળો મિહિર આથી અતિશય વિસ્મય થયો. ખરેખર ! તે હમણું પોતાના અંતરમાં પ્રતિભાનોજ વિચાર કરતો હતો તેથી તે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના આશ્ચર્યચકિત થઈને પ્રતિભાની સામું નોંધ રહ્યો.

તીવ્રથી શુદ્ધિની પ્રતિભાએ હસતાં હસતાં ફરી પૂછ્યું—“કેમ મ્હારી વાત ખરી કે ખોટી ?”

“ હા જાણ મારી; કેમ ના કહેવાય ! ” મિહિરે કહ્યું.

“ વાર પછી તું જ્યારે ત્યારે મ્હારી સાથે એકી નજરે થું જુએ છે તે કહે ? ”

“ હું તને જોઉં છું, ખીજું શું કહું ? ”

“ મ્હારામાં એવું શું છે કે તું ધડી ધડી મને આવી રીતે જુએ છે ? ”

“ ત્હારામાં એવી સુંદરતા છે કે જોને ધડી ધડી જોવાથી પશુ મનની તૃપ્તિ થતી નથી ! ”

“ હું શું બહુ સુંદર છું ? ” પ્રતિભાએ પૂછ્યું.

“ હા. ” મિહિરે કહ્યું.

“ આ આકાશ કરતાયે ? આ સમુદ્ર કરતાયે ? ”

“ તે હું જાણતો નથી ! સુંદરતાની પાસે નાના મોટાનો હિસાબ નથી. તું મ્હારી આંખે સુંદર જણાય છે અને હું ત્હારા સૌન્દર્યમાં, વિશ્વ-ખજાંજનું સૌન્દર્ય જોઉં છું ! નાના મોટાની વાત હું જાણતો નથી ! ” મિહિરે સરળપણે પોતાના મનની વાત કહી દીધી !.

આ વખતે પ્રતિભા પરાભવ પામી ! એ પરાભવની વાત તેણે પોતાના મ્હોડે માની નહિ; પરંતુ મનમાં ને મનમાં માની ! તે અનિ-મેષ નયને મિહિરને જોવા લાગી !

“ નિઃશય ધર્મી ” માણસો.

પરંતુ આ આનંદ, આ આદર, આ શોભા ને આ સરળતા કાંઈ વાપસી સારી લાગી નહિ ! રાજદમ્પતી બન્ને બાળકોને જોઈને અંતરમાં ને અંતરમાં આનંદ અનુભવવા લાગ્યા; પરંતુ રાજપરિવાર-મંડળે એક કલાક એકી મોડાના આનંદમાં બેસીને બેસીને એ

વેદનામાં તે અતે અસ્થિર બની ગયો ! ધીરે ધીરે એ વેદના તેરે વિષમ જાણવા લાગ્યો; તેમ તે જ્ઞાણમાં તે જનનરિત થઈ ગયો ! તેની એ વેદનાનો ઉપાસ ન હતો; તેથી તે પોતાના વિષયી પોતે બળવા લાગ્યો !

એ વિષ કીયું ? વિદેષ. શા માટે આ વિદેષ ? તેનો કાંઈ ઉત્તર નથી. હિંસા અને ખળતાનું મૂળ કારણ આજે પણ બોળાએ તો મળે એમ નથી ! પોતાની સ્થિતિ કરતાં સામાની સ્થિતિ સારી હોય છે ત્યારે એવા માણસોને આવો વિદેષ ઉત્પન્ન થાય છે ! પરંતુ જ્યારે તેની સ્થિતિ પોતાની સ્થિતિ સાથે મળતી થાય છે, ત્યારે તેના અંતરમાં આનંદ ઉપજે છે. છતાંએ પોતાનો જાતિસ્વભાવ તો બદલાતો નથી ! તે તો જ્યારે ને ત્યારે એવા આનંદ અને ઉદ્વેગમાં સદા બળતાજ રહે છે ! વિદેષી માણસની સ્થિતિ આવી છે. તેનાથી સામાનું સાદું જોઈ શકાતું નથી; એટલે એવા વિદેષી માણસને સામાની સ્થિતિમાં થતા ફેરફારથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ ખરે આનંદ નથી પરંતુ ઉદ્વેગ છે ! એમાં તેમનો કાંઈ પણ જાતનો સ્વાર્થ મધાતો નથી ત્યારે શા માટે તેઓ પોતાના અંતરમાં આવા નીચ વિદેષનું પોષણ કરતા હશે ?

સદગુણી માણસો સારાસારનો વિચાર કરે છે પરંતુ આવા “ નિષ્કામ ધર્મ ” જીવોને એવો વિચાર હોતો નથી ! કારણ તેઓ કાંઈ વિશેષ કામનાને વશ થઈને આવું કામ કરતા નથી; કાંઈ પણ રીતે સુખીને દુઃખી બોવામાં અને હસતાને રડતાં નિહાળવામાં તેઓ પોતાને લાલ થયેલો માને છે ! એમાં તેનો સ્વાર્થ જોવા જાય તો આજ; એથી વધારે જોવા કે સમજવાનો જો તમે આગ્રહ કરશો તો એમાં કાંઈ નહિ કહાડો !

અસ્તુ આ પરિવારમાં પણ આવી જાતનો એક જીવ હતો. તે જીવ તેના મરનાર ભાઈની સ્ત્રી દિગ્ગજામુદ્રી હતી. કાણ જાણે શા

કારણથી તે મિહિર અને પ્રતિભાને આંખના પાટા જેવી જોતી હતી ! મિહિરને જોતાં તે તિરસ્કારથી પોતાનું મોઢું ઢાંકી લેતી, તેની પ્રશ્ન સાંભળીને અંતરમાં બળતી અને તેની વાત કોઈ કરતું તો તેને અટકવીને બીજો પ્રશ્ન કહાડતી હતી ! તેની આવી વૃત્તિથી સ્વાભાવિક રીતે મિહિર અને પ્રતિભા તેમની દૂર ને દૂર રહેતાં. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ તેનાં સંતાનો સાથે પણ મળતાં હજતાં ન હતાં. એથી હિંગનાને બહુ દુઃખ થતું હતું અને એ દુઃખમાં તે કાંઈ કાંઈ વાર રહતી પણ હતી ! પરંતુ રહવાથી તેના મનની જવાબા હોલવાતી નહોતી પણ ઉલટી વધતી હતી. કાંઈ કાંઈ વાર તે કોધથી અધીર બનીને પોતાના મન સાથે કહેતી હતી કે, “ શું કરું ? એ બાળક ઉપર રાગ-રાણીનો પ્રેમ વધારે છે, નહિ તો એને ક્યારનોયે હતો ન હોતો કરી નાંખ્યો હોત ! ”

રાક્ષસીએ સંસ્કારને વશ થઈને એક વાર પોતાનું ઇર્ષાજવાળાં બળ્લરિત થયેલું મોઢું ધોળું કર્યું ! શા માટે ? તે નિરપરાધી કમનિય ક્રાન્તિવાળા બાળકને ગળી જવાને માટે ! !

પાસે પરિચારિકા ઉભી હતી તે બોલી-“ કેમ બા ! આજે એમ કેમ કરો છો ? શરીરે શું સાઈ નથી ? ”

“ અરે જુલુ ! જોને પેલો અભાગીઆ મિહિર...હા તે તે ! ”

ચોખ્ખા નારીની ચોખ્ખા અનુચરી પોતાની બાઈના મોઢામાંથી મિહિરના સંબંધમાં નીકળેલાં અર્ધા વચનો સાંભળીને તેનો મનોભાવ સમજી ગઈ ! તે ઉત્સાહથી બોલી-“ ખરું કહો છો, બા ! ખરું કહો છો. એ છોકરોજ બધા અનર્થનું મૂળ છે ! એને લીધે આ રાત્રીમાં કાંઈને સુખ નથી ! કાંઈને શાન્તિ નથી ! તમે કહો તો એને રાતો-રાત પૂરો કરી નાંખું. કાંઈના રૂવાને પણ ખપાર પડવા નહિ દઈ ! ”

બોલતાં તો બોલાર્ધ ગયું પણ પાછળથી તેને વિચાર થયો તેથી તે પોતાના મનમાં બોલી-“ અહિયાં કાંઈ છે તો નહિ ? રાક્ષસીઆતાનાં

માણસો ચેતરશે ફરે છે; કાઠએ સાંભળ્યું કે આપણું તો આવીજ બન્યું એમ સમજ્યું. ”

હિંગના—ના બહેન, તું પારકાની છોકરી તેને એવું જોખમ ભરેલું કામ મ્હારાથી કેમ સોંપાય ? પણ હવે એ થોડા દહાડાનો પરોણો છે. આજે નહિ તો કાલે, કાલે નહિ તો પાંચ દિવસ પછી, પણ એનું મોત નક્કી છે ! પણ મુઘા બીખારીના છોકરાને આટલું બધું રૂપ ક્યાંથી ?

દાસી—કાણુ જાણે બા ! આવું રૂપ તો ક્યાંઈ જોવામાં આવ્યું નથી. કાચા સોના જેવો રંગ, ઉંચું કપાળ, મોટી મોટી આંખો અને જોતજોતામાં મનને હરી લે એવું મનોહર મુખું ! કંગાલના છોકરાને આટલું બધું રૂપ ક્યાંથી ?

હિંગના—નસીબ ! જીલુ નસીબ ! નસીબ વિના કાંઈજ મળતું નથી ! વળી રાજકન્યા ક્ષમા તો તેની પાછળ પાછળ ફર્યા કરે છે ! થડી વાર પણ તેને વીલો મૂકતી નથી ! જાણે વર વહનું જોડું !

દાસી—ખરું કહો છો બા ! ક્ષમાબહેનના મનમાં શું છે તે કાણુ જાણે ? પણ ઘરમાં જીવણભાઈ છે, બીજા છોકરાઓ છે, છતાં સૌને પડતા મૂકીને એતો એનેજ દેખી રહ્યાં છે !

હિંગના—મ્હારો જીવણ જીવતો રહે ! એ હશે તો બીજા ધણીયે ક્ષમા આવી મળશે !

આટલું કહ્યા પછી તે પોતાના મનમાં બોલી—“ તે તો મળશે પણ આ રાજપાટ તેમજ આવી દેવરૂપ જેવી કન્યા મળશે નહિ ! ”

દાસી—કેમ નહિ મળે બા ! જીવણભાઈને તો એવી એકસોને એકનીસ પડે પડતી આવરી ! પણ હું બા ! એ છોકરાએ ક્ષમા-બહેનને જાદુબાદુ તો નહિ કર્યું હોય ?

હિંગના—તેમો હોય ! કાણુ જાણે એ કાયા દેશનો હશે ! નથી

આપનું ડેઝાઈન કે નથી માનું ડેઝાઈન; તેમ એની નાત-જાતની પણ પ્રધને ખગર નથી ! મણુ બધું એના કામના કામની હોય છે ! ખગર ! તેમ ન હોય તો તેઓ પોતાના છોકરાને આવી રીતે મણુમાં નાખી દે !

દાસી-અને પેલો પરડો છુવડ તો પડી વાર એને નથી એતો તો આપણે જીત બની જાય છે ! કેમ એને બીજા છોકરા નહિ મળતા હોય કે એ છોકરાને શીખવવાથીજ એનું નામ રહેવાનું છે ?

દિયના-અરે ! પણ એને આવડે છે શું ? છુપણુ ચાર વરસ મુઠી એની પાસે જાયો પણ એણે કંઈ શીખવ્યું નહિ. આવડતું હોય તો શીખવેને ?

દાસી-ત્યારે રાજરાણી એને અમસ્તાંજ વળગી રહ્યાં છે કે ?

દિયના-અમસ્તાં નહિ તો બીજું શું ?

દાસી-પણ બા લોકો તો એને બહુ માન આપે છે ! જ્યોતિષ-વિદ્યામાં એના જેવો આપણા દેશમાં કાઈ નથી એવું જો તે કહ્યું છે તે શું જુદું ?

દિયના-જુદું નહિ તો સાચું ? જોને આજથી આઠમે દહાડે મ્હેં છુપણુઆધને માટે એક પ્રથમ એની પાસે જોવાવ્યો હતો પણ તેમાં એનું કંઈ ખરૂં પડ્યું નહિ !

દાસી-તમે કહો છો તે ખરૂં હશે.

દિયના-હું કહું તે ખોટું હોયજ નહિ ! એ બધો કળિકાળનો મહિમા છે ! આજે તો ટોંગીઓ પૂજાય છે સાચાને કાંઈએ પૂજતું નથી !

દાસી-હા બા ખરૂં છે. કળિકાળમાં તો ધર્મને નામે ટોંગ માય છે અને એવા ટોંગને દુનિયા સાચો ગણીને પૂજે છે ! કલિયુગમાં ધર્મનો વિચાર કાણ કરે છે ?

ઘણી સાક્ષાત્ ધર્મ પુત્રીઓએ આવી રીતે ધર્મનો વિચાર કરવા માંડ્યો અને આવી રીતે તેમણે જાગૃત્તાનું મિદિરની સાથે આચાર્ય પુરંબને અને તેની સાથે નિર્દોષ રાજકન્યા કથાનો પણ ન્યાય ચૂકવી નાંખ્યો. તેમના આવા ન્યાયથી મિદિરનું કે કથાનું કાંઈ જતું આવતું ન હતું ! તેમ તેમના લુપ્ત અપવાદોથી આચાર્ય પુરંબને પણ કાંઈ નુકસાન થાય એમ ન હતું ! પરંતુ આવી રીતે આ બે “ નિષ્કામ ધર્મ ” છવો યોદ્ધા આદીને અને પોતાની એક જાનતા થયા; એજ સતોષ માનવા જેવું છે !

ત્યારે મિદિર ! આજે પણ ત્હારું જીવન નિરાપદ નથી ! ધર્મ-શીલ રાજા ચંદ્રચુડના આશ્રય નીચે ત્હારું પુત્ર પ્રમાણે પ્રતિપાલન થાય છે અને અનેક દાસદાસીઓથી ત્હારી સંભાળ લેવાય છે છતાં તું સત્યુચ્ચ તો નથીજ ! પણ એમાં તું શું કરે ! ત્હારું જાગૃત્તા ત્હારા સન્નને પેદા કરે છે અને ત્હારા અતુલ શુભોજ જેવાના આંતરમાં દેખેના અગ્નિ સળભાવે છે ! પરંતુ એથી બીજું નહિ, જાગૃત્તા તને સહાય છે; પરિણામે ત્હારોજ જય છે !

૯

તમે મહારા અને હું તમારી !

જ્યોતિષવિદ્યાની સાથે ચિત્ર, સંગીત અને બીજી કળાઓનો આચાર્ય પુરંબને, મિદિર અને પ્રતિભાને અભ્યાસ કરાવ્યો. તીક્ષ્ણ શુદ્ધિની સાથે ઉચ્ચ સંસ્કાર અને આંતરિક અનુરાગે સમય, સુયોગ અને સહાયતા પામીને તેમની કેળવણીના માર્ગને સરળ કરી દીધો ! આજક-આલેખકા ગુરૂની કૃપાથી અને પોતાના શુદ્ધિબળથી સઘળી કળા-વિદ્યામાં પારદર્શી બની ગયાં.

એ સિવાય ગુરૂએ તેમને મહાવિદ્યા પણ શીખવી. તે સમયે સિદ્ધાન્તિપ્રમાં ધનુર્વિદ્યાનો ધણો આદર હતો; પુરંબને જેવા વિદ્વાન

ચુકી પાસેથી તેમણે ધનુર્વિદ્યાનો પણ મોડો ખેલો અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ એ બધી કળાવિદ્યામાં તેમનો મુખ્ય વિષય ન્યૌતિર્વિદ્યાનો હતો. સિદ્ધાદિપમાં જોને માટે તેમને માન હતું અને ભારતવર્ષમાં આજે પણ તેમનું નામ લોકોને મોડે આપણે સાંભળીએ છીએ. ન્યૌતિર્વિદ્યાને તેઓ મેરૂદડ સ્વરૂપ ગણીને બીજા વિષયો ઉપર ધ્યાન દેવા લાગ્યાં.

તેમની આલ્યાવસ્થા ધીરે ધીરે વીતવા લાગી. પ્રતિભા અને મિહિરનો બાળસ્નેહ ધીરે ધીરે દહ થવા લાગ્યો. રાજપ્રાસાદમાં, ચિત્તની પ્રકૃષ્ટતામાં, એકત્ર સ્થાનમાં અને તેમના અંતરમાં પ્રેમનાં અકુર ફૂટ્યાં ! આ વખતે મિહિર સોળ અને પ્રતિભા ચૌદ વરસનાં થયાં હતાં.

સુવર્ણ-સંક્રામાં હંમેશાં વસંત વિરાજમાન હતો. મૃદુ મંદ વાયુ હંમેશાં વાતા હતો. ત્યાં પ્રકૃતિની હંમેશાં પરિપૂર્ણતા જણાતી હતી. આવા મનોહર સ્થાનમાં પ્રકૃતિના આવા પ્રમોદ-નિલયમાં પ્રતિભા અને મિહિરનું પ્રેમતરૂ ધીરે ધીરે પક્ષવિત થવા લાગ્યું ! હવે ઉપાની કનક કાન્તિ જતી રહી છે. પ્રથમ પ્રભાતનાં મધુરાં બાળકિરણોને બદલે હવે મધ્યાહનનો રવિ તપે છે ! બાળક-બાલિકાનો કાન્તિવાન હેઠ પ્રકૃષ્ટિત પદ્મની પેઠે સ્વચ્છ સહીદમાં શોભા પામે છે ! તે અપ-રૂપ રૂપથી અગ્નિ સૌ કોઈ મુગ્ધ નેત્રે જુએ છે અને જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે ! વધી આવા રૂપની સાથે તેમનો કંઈ પણ સંકેત મધુર હતો. તે કંઈકાંથી સિદ્ધાધ્વનિની પેઠે સંગીતધ્વનિ સંભળાતો હતો ! તે સંગીતથી ખપાણુ ધોમળા જતો હતો, પરંતુ પક્ષી રિચર થતાં હતાં અને મુગ્ધ તરૂ પાછાં પક્ષવિત બનતાં હતાં !

મધુરી ચાંદની રાત હતી. તે ચાંદનીમાં પૃથ્વી સ્નાન કરી રહી હતી. આકાશમાંનો ચંદ્રમા જગતને હસાવી રહ્યો હતો. પ્રકૃતિની આવી હસતી મૃતિ જોતાં જોતાં અને અંતરમાં એ મધુર ભાવનું પોષણ કરતાં

કરતાં પ્રતિભા પ્રકુલ ચિત્તે ચાલી હતી ! ક્યારેકના પંચમ સ્વરને પસંજિત કરી પ્રતિભાનો સ્વરસંગીત ઉડતો હતો ! એ સ્વરસંગીતથી ચંદ્રમાનું હાસ્ય ઉજ્જવળ આભાસથી પ્રકટી નીકળતું હતું અને જ્યોત્સ્ના પાણી અધિક પરિસ્ફુટ થઈને ચોતરફ સુધા વરસાવતી હતી.

હસતી રજની, હસતી પ્રકૃતિ અને હસતી બાલિકા, અહા ! ક્યાં મધુરો સંયોગ પ્રાપ્ત થયો છે ! જ્યોત્સ્નાથી પૃથ્વી પુલકિત બની રહી છે. વાયુથી પ્રતિભાના પરવાળાં સમાન હોઠો કમ્પે છે. સંગીતનો મધુરો સ્વર હજી ચોતરફ અથડાય છે અને તેથી મન પ્રાણી ક્ષીત થાય છે ! મધુરી રાત, મધુરું ગાન અને મધુરી મનમોહિની મૂર્તિ કાને આનંદ ન થાય ?

રાજપ્રાસાદ ઉપરની અગાશીમાં છૂટા કેશ મૂકીને મનના આનંદે પ્રતિભા આમતેમ જોતી હોય છે ! ચક્રાર ચક્રારી આનંદે અધીર બનીને ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાનું પાન કરે છે ! ઉજ્જવળ જ્યોત્સ્નાને દિવસ સમજીને પપૈયા વચ્ચે વચ્ચે પિયુ પિયુ શબ્દથી બોલી ઉઠે છે. ચોતરફ શાન્તિ અને પ્રકુલતા છે. એ પ્રકુલતાની વચ્ચે પ્રતિભાને ઉદ્દેશી મિહિર ગાતો ગાતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો ! મિહિરની બન્ને આંખો ઉજ્જવળ હતી અને મ્હોડું હસતું હતું ! આનંદથી તેઓ એક બીજાની સામાં હોલાં રહ્યાં ! મિહિરે પ્રતિભાનો હાથ પકડ્યો. પ્રતિભાએ પોતાના કામળ કર-પલ્લવ, મિહિરના હાથમાં મૂકીને સ્નેહપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ મિહિરની સામું જોયું ! તેની દ્રષ્ટિ કરુણાપૂર્ણ હતી; મિહિર તે સૌન્દર્યની છબિને સુખ્ય નેત્રે જોવા લાગ્યો !

મધુર રજની, શિતળ ચંદ્રલોક અને નિર્જન અગાશી, ઉંચે અનંત આકાશ, નીચે મનોહર પુષ્પ શય્યા અને જનમાનવમાં જોવા જોતો તે મિહિર ને પ્રતિભા, છતાં કાંઈ કંઈ બોલાતું નથી ! પ્રતિભા બોલું બોલું કરે છે પણ તેના મ્હોડામાંથી શબ્દ સરખો નીકળતો નથી ! કમળ તેના પરવાળાં સમાન હોઠો કમ્પે છે. પરંતુ તેનું હસતું

ગુપ્ત-કમળ કંઈક મનનો લાવ લાવે છે !

ચોરીવારે પ્રતિભા ખોલી-“ મિહિર હજુ તમને અવિશ્વાસ છે ? ”

મિહિર-પ્રતિભા ! તારો અવિશ્વાસ હોય એ વાતને તું સ્વપ્ન પશુ મનમાં લાવીશ નહિ. મને મ્હારા જાગ્ય પ્રતિ સંદેહ છે. કોણ જાણે ત્હારું અને મ્હારું શું શું થવાનું છે ! ત્હારા અને મ્હારા મધુર મિલનમાં કાઈ આડે ન આવે એજ હું પ્રભુ પાસે માગું છું !

પ્રતિભા-મિહિર ! તમે મ્હારા અને હું તમારી છું ! આપણા આ મિલન-મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાની કોઈને પણ શક્તિ નથી !

મિહિર-પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! આ શું તું ખરું કહે છે ? જે ચાર દિવસ પછી આ સિંહાસનપત્નિ સુવર્ણ સિંહાસન ત્હારા અધિકારમાં આવશે; પરંતુ આ અનાથ યુવકનું સૌજાગ્ય એવું ક્યાંથી હોય કે જે ત્હારી સાથે રહીને એવાં સ્વર્ગીય સુખને ભોગવી શકે ?

પ્રતિભા-મિહિર ! સૌજાગ્ય અને દુર્જાગ્યની વાત તમારા કે મ્હારા હાથમાં નથી; તે પ્રભુના હાથમાં છે. સમુદ્રમાંથી સંપૂર્ણ અસહ્ય સ્થિતિમાં તમારી રક્ષા કાણે કરી ?

મિહિર-પ્રભુએ.

પ્રતિભા-તેના પર તમે વિશ્વાસ રાખો છો ?

મિહિર-તને કેમ લાગે છે ?

પ્રતિભા-મને તો એમ લાગે છે કે તેના પર તમારો નેહનું તેવો વિશ્વાસ નથી ! આ વાત પ્રતિભાએ દહતાની સાથે કહી. મિહિર મનમાં માન્યું કે, પ્રતિભા તેના મર્મસ્થળ સુધી પહોંચી ગઈ છે; તે અંતરની વાત જાણી ગઈ છે. તેણે મનમાં ને મનમાં પોતાનો પર ભાવ માન્યો.

“ પ્રતિભા ! ત્હારા જેવું જે મનોખળા મ્હારું હોત, ત્હારા જે જે પ્રભુ પર મહે વિશ્વાસ રાખ્યો હોત...”

તેને ખોલતો અટકાવી પ્રતિભા વચ્ચે બેસી હતી—“ તો તમારા મનનો મેલ ધોવાઈ જતો ! ”

મિહિર—ખરૂં છે, પ્રતિભા ખરૂં છે ! નારીજાતિમાં જન્મ ધરીને ત્હેજ જીવનનું સાર્થક કર્યું છે !

પ્રતિભા—અને પુરુષજાતિમાં જન્મ ધરીને તમે તો તમારા જીવનને ભાર રૂપ ગણતા હશે, નહિ ?

મિહિર—હા; ત્હારી તુલના મ્હારાથી થઈ શકે એમ નથી. હું તેને યોગ્ય નથી ! આખા સિદ્ધાન્તમાં પણ ત્હારા યોગ્ય કંઈ પ્રાપ્તિને હું જોતો નથી !

પ્રતિભા—સિદ્ધાન્તપત્રની વાત શું કરો છો, સાથે સાથે આખી પૃથ્વીની વાત કરી નાંખોને ભેટલે થયું !

મિહિર—ખરેખર ! ત્હારી તુલના તુંજ કરી શકે એમ છે ! તે ખીજ કોઈથી થાય એમ નથી.

પ્રતિભા—જ્યોતિષવિદ્વાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં, તમે કવિ ક્યારના થઈ ગયા ?

મિહિર—પ્રતિભા ! ત્હારી કમનીય કાન્તિ અકવિને પણ કવિ કરે છે !

પ્રતિભા—અને તમારી આ તદ્દાકર કુત્સિત મૂર્તિ જોઈને સ્વાભાવિક કવિનું કવિત્વ પણ નાશી જતું હશે કેમ ?

ખન્ને એક ખીજના મ્હોડા સામું જોઈને હસી પડ્યાં !

ચોટી વાર પછી પ્રતિભા ગઈગઈ કંઠે કહેવા લાગી—“ મિહિર ! તમારા કરતાં અધિક સુંદર આ સંસારમાં કોઈ છે એવું હું જાણતી નથી ! તમે મને સુંદર જુઓ છો, તે તમે સુંદર છો તેથીજ ! ”

મિહિર સ્થિર દૃષ્ટિએ પ્રતિભાની સામું જોઈ રહ્યો. તે પોતાના

મનમાં બોલ્યો—“ મહારા જીવિતને ધન્ય છે કે હું આવી પ્રેમાળ મનો-
રમાનો પ્રેમ પામ્યો છું ! ”

થોડી વાર બન્ને જણાં મૌન રહ્યાં. માથા ઉપર ચંદ્રમા હસતો હતો અને તેના સ્નિગ્ધ માધુર્યે ચારે દિશાને આલોકિત કરી મૂકી હતી. મિહિર તે માધુર્યને જોઈને મનમાં વિચાર કરતો હતો.

પ્રતિભાએ પૂછ્યું—“ આમ ઉંચે શું બુઝ્યો છો ? ”

મિહિરે ઉત્તર દીધો—“ પ્રકૃતિની સુંદર શોભાની સાથે હું ત્હારી સુંદર છબિને જોઉં છું ! જે કેવી સુંદર ચાંદની રાત છે ! આકાશ તરફ જો. ચંદ્રનો કેવો અલૌકિક વિમળ આભાસ છે ! દૂર સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કર. ચંદ્રોદયથી સમુદ્રે કેવી શોભા ધારણ કરી છે ! તેનું જળ કેવું મનોહર નૃત્ય કરી રહ્યું છે ! તું સૌન્દર્યની મૂર્તિ છે. ત્હારા સૌન્દર્યમાં હું વિશ્વનું સૌન્દર્ય જોતાં શીખ્યો છું ! ત્હારો અને મહારો સ્નેહ આવી રીતે અવિચળ રહે એજ પ્રભુ પાસે હું માગું છું ! ”

પ્રતિભા— પાછી એની એજ વાત ! હજી તમને વિશ્વાસ નથી ?

મિહિર—પ્રતિભા ! ગુસ્સે થઈશ નહિ; દુઃખીનું મન ધડી ધડીમાં ઝીંબી જાય છે !

પ્રતિભા—એ તમારા મનની દુર્બળતા છે. મંગળમયના આ વિશ્વમાં અમંગળની શંકા કેમ કરો છો ? શંકા એ એક જાતનું પાપ છે !

મિહિર—ખરૂં છે; શંકા એ પાપ છે. પણ...

પ્રતિભા—વળી પણ શું ?

મિહિર—પણ ત્હારો અને મહારો આ પવિત્ર પ્રેમ...

પ્રતિભા—તમને સાથી ખાતરી થાય ?

મિહિર—ત્હારૂં વચન એજ મહારી ખાતરી !

પ્રતિભા—ત્યારે સાંભળો; તમારી સાથે મ્હારાં લગ્ન થશે; એની વચ્ચે કોઈથી પડશે નહિ, કોઈથી ના કહી શકાશે નહિ; કારણુ વિધિના લેખ કોઈથી મિથ્યા થનાર નથી ! તમે નર્ચિત રહો. તમે મ્હારા સ્વામી અને હું તમારી સ્ત્રી છું એ ખાતરી માનજો !

પ્રતિભાએ પોતાના કંઠમાંથી ફૂલનો હાર કાઢી મિહિરને પહેરાવ્યો અને રિમત મુખે તે તેને જોવા લાગી !

મિહિર આનંદથી અંધીરો બનીને બોલી ઉઠ્યો—“ પ્રતિભા ! આજે મ્હારા જીવનનું સાર્થક થયું ! આ મનોહારિણી નિશા, આ મધુર જ્યોત્સ્ના અને આ માથા ઉપરનો ચંદ્રમા આપણા આ પુણ્ય-વ્રતનો સાક્ષી રહેશે ! ”

૯

નનામો કાગળ!

પરંતુ આવો મધુરો પ્રેમ ! આવું મધુરું મિલન ! શું નિરાપદ રહેશે ? આદિથી અંત મુધી શું એનું માધુર્ય, એનું સૌન્દર્ય, સમભાવે રહેશે ? એને વિદ્ય નહિ નહે ? એનો ઉત્તર અતિ સહજ છે. સ્વાભાવિક રીતે જો બનવું જોઈએ તે અર્થે બનશેજ; ચંદ્રને અહણુ લાગશેજ ! પ્રેમ ચંદ્રમા છે. ચંદ્રમાને જ્યારે ત્યારે અહણુ લાગે છેજ ! ચંદ્ર સૂર્ય વિના કાંઈ તારાઓને અહણુ લાગતું નથી ! આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે જ્ઞાન અને પ્રેમની પાછળ શત્રુ લાગેલાજ છે ! એ શત્રુરૂપી રાહુ તેમને ગ્રાસ કરવાને માટે સદા તત્પર રહે છે ! પરંતુ પૂરતા સામર્થ્ય વિના તે પરાજય પામતો નથી ! જ્યારે જ્ઞાન અથવા પ્રેમ પૂર્ણ પ્રભાથી પ્રકાશે છે ત્યારે રાહુ સેવક રૂપે સ્વામીને શરણાંગત થાય છે ! પરંતુ નીચ પોતાની નીચતા મૂકતો નથી. તે પળમાં હસતાં મ્હોડાંને રડતાં બનાવે છે અને તેની પ્રભાને મલિન કરી નાંખે છે ! પ્રેમ-રાજ્યને પણ આજ નિયમ લાયક પડે છે ! પ્રેમના

શત્રુ પગલે પગલે છે. પ્રતિભા અને મિહિરને પણ થોડા દિવસ એ શત્રુનો કોપ સહન કરવો પડશે !

એમનો શત્રુ કોણ છે તે હિંગનાસુંદરી અને ભુલુની વાતચીત ઉપરથી વાંચકોને થોડું ઘણું સમજાયું હશે; બાકીનું ભુષણસિંહ સમજાવશે. ભુષણ હિસાબવાળાથી જર્જરિત અનેલી હિંગનાસુંદરીનો પુત્ર છે અને પ્રતિભાના પ્રેમનો ભિખારી છે !

ભુષણ-(વિચાર કરે છે) “ક્ષમા કદી મિહિરની થાય-એ અભાગીના ગળામાં ક્ષમા ખરેખર વરમાળા આરોપે તો ? થઈ રહ્યું ! એમ થાય તો મ્હારી આશા ધુળમાં મળી જાય ! મ્હારું જીવન વ્યર્થ બની જાય ! શું એ મિહિરની થશે ? એમ તે બંને ? ના; એમ કદી નહિ બને; આ પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો એવું નહિ બને ! એને મારું કે હું મરું પણ ક્ષમાને હું એની નહિ થવા દઉં ! ”

લીડ, કાયર ભુષણ પહેલાં તો કોઈ પણ રીતે મિહિરની સાથે શત્રુતા બાંધી શક્યો નહિ, ખુદી રીતે તેના વિરૂદ્ધ કોઈ પણ કૃત્ય કરવાને તેને હિંમત થઈ નહિ તેથી તેણે મિહિરને એક પત્ર લખ્યો. તે વખતે ચીટ્ટીપત્રીનો પ્રચાર ન હતો, જ્ઞાનાં પાંદડાં પર લખવા કરવાનું કામ થતું હતું. ભુષણે જ્ઞાના પાંદડા પર એક કુત્સિત નનામી ચીટ્ટી લખી અને તે કોઈ પણ રીતે તેણે મિહિરને પહોંચાડી. એ ચીટ્ટીમાં મિહિરના અજ્ઞાનપણા કુલશીળની, તેના જીવન અને જન્મની તથા તેનાં માતૃપિતાની વાત ઘણી અગ્નિલક્ષ ભાષામાં તેણે લખી હતી. એ સિવાય અનેક પ્રકારના નકારા શબ્દોમાં અતે એક જગજગ સંતાન તરીકે તેને સામ્પત કર્યો હતો. આવો એક જગજગ સંતાન શું મ્હોડું લઇને સિંહાસનપતિ અંધ્યુડની એકની એક પુત્રીનો પ્રણય-પ્રાર્થી થાય છે ? વિગેરે બધી બાબતો તેણે એ પત્રમાં દર્શાવી હતી !

પત્ર વાંચીને મિહિરનું કામળ અંતઃકરણ દુઃખથી ભેદાઈ ગયું ! પગમાં તીક્ષ્ણ શ્વ વાગવાથી તેની વેદના વેદાય છે, છાતીમાં એકદમ

ઝેરી તીર વાગવાથી તેનું પ્રાણુધાતક દુઃખ પણ સહન થાય છે; પરંતુ આ દુઃખ સહન થાય એમ નથી ! પોતાની જાતની સાથે માતાપિતાનું આનું અપમાન કેમ સહન થાય ? સર્પદંશના દુઃખ કરતાં પણ અધિક તીવ્રતર નિષ્કુર શબ્દોથી મિહિરના કામળ પ્રાણુ હજમથી ગયા; તેની જાતી ચીરાઈ ગઈ અને ઉડા નિશ્વાસ મૂકી મૂકીને તેના શરીરનું લોહી સુકાઈ ગયું ! તેનાથી મન મૂકીને રડતું ન હતું અને તેથી તેના શોકમાં ઘટાડો થવાને બદલે પળે પળે વધારો થતો હતો !

“ આ પત્ર કોણે લખ્યો હશે ? મહેં કોઈનું કાંઈ બગાડ્યું નથી જતાં મ્હારા પર આવે અત્યાચાર કોણે કર્યો હશે ? ભયંકર આપિથી મને ગમે તેવી કડિન પીડા થઈ હોત તો તે હું સહન કરત ! પરંતુ વિના કારણે આ દુઃસહ કષ્ટ મ્હારાથી સહન થતું નથી ! પ્રભુ ! મ્હારા રાજ્યમાં શું આવુંજ વિધાન છે ? પ્રતિભાને હું ચાહું છું ને તે મને ચાહે છે એમાં મ્હારો શું અપરાધ ? સમુદ્રમાંથી હુબતો બચાવી પ્રભુ ! ત્હેં રાજન-રાણીને આશ્રય અપાવ્યો; તેઓ મને સંતાન પ્રમાણે ચાહે છે, મ્હારું લાલનપાલન કરે છે તેમાં મહેં કોઈનું શું બગાડ્યું ? જગદીશ્વર ! ત્હેં મને શા માટે સમુદ્રમાંથી બચાવ્યો ? હું મરી ગયો હોત તો મ્હારા જીવન અને જન્મ ઉપર આવો નિષ્કુર વચન પ્રહાર કાઢી કરી શકત નહિ ! માતા-પિતાનું આનું અપમાન કરવાની કોઈ દિશત કરી શકત નહિ ! અરેરે ! જેણે સ્વપ્ને પણ કોઈનું હુંડું ઢિચ્છું નથી તેને જગત્ આવો બદલો આપે છે, તેને માથે આવાં કલંક ચઢાવે છે ! હરિ હરિ ! ! ”

મિહિરની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. વિચાર કરતાં કરતાં મિહિરના અંતરમાં તુષાનળ સળગ્યો ! તેના અમિથી મિહિરની છાતી બળા જવા લાગી ! પરંતુ એથી તે ભસ્મીભૂત થઈ નહિ ! જો એમ થયું હોત તો દુઃખ એણું થાત, હૃદયની વેદના એાઈ થાત; પરંતુ એમ થાય ક્યાંથી ?

આવી વેદનાથી છાતી ચીરાય છે, પ્રાણુ વ્યાકુળ થાય છે અને તરસથી કંઠ સુકાઈ જાય છે ! મિહિરે નિર્મળ ઝરણુમાંથી પાણી પીધું પણ તેથી કંઠ ગોળગોળ એવી શાન્તિ થઈ નહિ ! દુઃખ તો જેવું ને તેવું ઉછું રહ્યું. મોઝા પરની મલિનતા ગઈ નહિ, શોક તાપની છાયા હર થઈ નહિ ! અરેરે નિષ્કુર ખગતા ! તારા હાથમાંથી કેવી રીતે છૂટાય ?

એક ઉપાય છે; ખરેખર ! તેના હાથમાંથી છૂટવાને એક ઉપાય છે; પરંતુ એ ઉપાય સૌને માટે નથી ! કારણ ખગ જતે દયા ખાઈને આમા માણુસને જતો કરતો નથી ! પરંતુ જ્યારે તે પોતાના મનમાં એમ સમજે છે, કે જેની સાથે મ્હેં ખગતા વાપરી છે, તે માણુસ દુઃખી થવાને બદલે ઉલ્ટો આનંદમાં રહે છે; અને તેથી તેના મનને સહેજ પણ દુઃખ થતું નથી ત્યારે તે પોતાની જગ પાછી ખેંચી લે છે અને એ પાછી ખેંચી લીધેલી જગમાં તે કોઈ બીજા કામળ મનના માણુસને ફસાવે છે ! ખગની ખગતાથી દુઃખી ન થતાં આનંદમાં રહેવું એજ તેના હાથમાંથી છૂટવાને ઉપાય છે !

પરંતુ મિહિરના જેવો ભોળો અને ભલો બાળક એ ઉપાય ક્યાંથી જાણી શકે ? સંસારના ઘાત પ્રતિઘાતથી અજ્ઞાનો બાળક એ ઉપાય જાણ્યા વિના તેના દુઃખમાંથી પણ કેવી રીતે છૂટી શકે ? આ કારણને લીધેજ તેનું દુઃખ અસહ્ય થઈ પડ્યું છે !

પરંતુ એ દુઃખનો પણ અવસાન છે. એ વાદળ વીખરાઈ જશે અને રાહથી ઘેરાયેલો સૂર્ય પાછો પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશશે ! નહિ તો વિધાતાની સૃષ્ટિ દૈત્યની રચનામાં ફેરવાઈ જાય ! પરંતુ એમ થાય નહિ, પ્રભુના રાજ્યમાં એવો અવિચાર થાય નહિ ! આ ભુઓ ! રાહથી ઘેરાયેલા સૂર્યનો ધીરે ધીરે હિમ થાય છે ! આ ભુઓ ! તીક્ષ્ણ સૂર્યની પ્રતિભાના પ્રભાવે મિહિરનું મલિન મુખ પાછું હસતું થાય છે ! તોપણ તે ધણું ધીમે ધીમે અને ઝહીતે ઝહીતે થતું હોય એમ

જાણાય છે !

એનું શું કારણ ? એનું કારણ એજ છે કે ખજાનું પ્રભુત્વ કાષ્ટને પણ મન મૂકીને હસવા હેતું નથી ! જો તે હસે છે તો ખજાનું ગુસ્સે થાય છે અને ફરી પાછો તેના અનિષ્ટ સાધનની ચેષ્ટા કરે છે ! તેના અપરાધ એજ કે એ હસ્યો કેમ ? એનું લાલું કેમ થાય ? એ લોકોની નજરે કેમ પડે ? એ આંધકારમાં રહે, દુઃખમાં મરે અને એનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં લોપ થઈ જાય. ખજાની કામના અને ઈચ્છા જોવા જાઓ તો આજ ! બીજી લક્ષી ઈચ્છા, - પરોપકારની ઈચ્છા તેના અંતરમાં જન્મતીજ નથી !

પરંતુ ખજાની ઈચ્છા કદી પણ સફળ થતી નથી ! તેથી મિહિર ! તું બહીશ નહિ ! સૂર્યફી આ ખજાના ઝેરી દાંત જરૂરીથી કાઢ જાગી નાંખશે ! ત્હારું કાંઈ અનિષ્ટ કરી શકનાર નથી ! તો પણ તું થોડા દિવસ ધીરજ ધર !

૧૦

• અવસાદ પછીની તૃપ્તિ !

મન માનતું નથી, સમજતવું સમજતું નથી. દુઃખી મન ઘડી ઘડીમાં હળી જાય છે, વેદનાથી વ્યાકુળ થાય છે અને વિચાર-સાગરમાં ગોથાં ખાય છે ! મનની વેદનાની સાથે તનની વેદના કાંઈ ઓછી નથી ! છાતી ધડકે છે, શરીર કમ્પે છે, આંખમાંથી આંસિ વર્ષે છે અને મ્હોડામાંથી પ્રતિ પળે ઉડા નિશ્વાસ નીકળે છે ! અહો ! હેતું દુઃખ ! મિહિર પત્ર વાંચીને દુઃખ અને શોકથી વ્યાકુળ બની ગયો ! તે કાંઈ પણ રીતે પોતાના મનને શાન્ત કરી શક્યો નહિ ! આ પત્ર ક્યા દુષ્ટે લખ્યો હશે ? તેને વિના કારણે મને દુઃખ હેવાનું શું કારણ હશે ? એ વિચારમાં મિહિર બન્ને હાથવતી પોતાનું મ્હોડું ઢાંકીને ઘડી ઘડી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો ! આવી સ્થિતિમાં તે બંને વખત

બેસી રહો છતાં તેનું મન કાંઈ પણ રીતે શાન્ત થયું નહિ !

સામંદાળનો શાન્ત સ્નિગ્ધ સમય હતો. મધુર વાયુ વાતો હતો. ગંજ-હિપવને અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી હતી. તેની સૌરભથી ચારે દિશા આલોકિત થઈ રહી હતી. તેમજ હિપવનની અપૂર્વ શોભાથી અને મક્ષીઓના કલ્પવૃક્ષો આ સ્થાન એવું મનોરમ દેખાતું હતું કે જોઈ ગમે તેવું અશ્વન્ત મન પણ ધડીવાર શાન્તિ પામે ! પરંતુ કોણે જાણે શા કારણથી આવું સુખદ સ્થાન મિહિરના મનને શાન્તિ આપતું નહોતું ! તે તો પહેલાંના જોવીજ સ્થિતિમાં મ્હાન મુખે ચિંતા-તુર અંતરે બે હાથ વડે પોતાનું મ્હોઠું ઢાંકીને જેમનો તેમ બેઠો છે !

એટલામાં પ્રવૃક્ષમુખી પ્રતિભાએ દૂરથી મિહિરને જોઈને ખૂસ બોલી—“ મિહિર ! મિહિર ! તમે આદિયાં છો ? ”

મિહિર કંઈ બોલ્યો નહિ. તે તો પોતાના વિચારમાં મગ્ન હતો તેથી તેણે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એટલે પ્રતિભા પાસે આવી અને અતિ આદરથી સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે બોલી—“ આ શું ? તમે આમ બેઠા બેઠા શું વિચાર કરો છો ? કેમ બોલતા નથી ? તમને શું થયું છે ? મિહિર, બોલોને ! ”

આસનના એક આસન ઉપર મિહિર બેઠો હતો તેની પાસે જઈને પ્રતિભા બેઠી. સ્નેહથી તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને તે ફરી સ્નેહ સ્વરે બોલી—“ શું થયું છે મિહિર ! મને કહેને ? ”

મિહિરે એક ગંભીર નિશ્વાસ મૂક્યો. તે બોલું બોલું કરતો હતો પરંતુ તેનાથી કાંઈ બોલાતું ન હતું. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આંસુ ભરેલી આંખે તેણે પ્રતિભા સામું જોયું !

પ્રતિભા ચમકીને બોલી—“ આ શું ? તમે રડો છો ? કેમ શા માટે ? મિહિર ! કેમ બોલતા નથી ? ”

“ પ્રતિભા ” મદમદ કંઠે એટલું બોલી મિહિરે આંખમાંનાં

આંસુ લુછ્યાં; ફરી એક નિશ્વાસ મૂકીને તે બોલ્યો—“ પ્રતિભા ! તારાથી કોઈ વાત હું છાની રાખતો નથી, પરંતુ આજની વાત તને કહેવાય એવી નથી ! ”

પ્રતિભા—શા માટે મને કહેવાય એવી નથી ? શું મ્હારો તમને વિશ્વાસ નથી તેથી તમે મને વાત કહેતાં અવગણ્યો છો ?

મિહિર—ના ના; મ્હારા કહેવાનો અવગણ્ય અર્થ ન કર. મ્હારી વાત સાંભળીને તને દુઃખ થાય તેથી મ્હેં તને એમ કહ્યું હતું !

પ્રતિભા—મને દુઃખ થાય ? તમારા દુઃખ કરતાં મ્હારું દુઃખ વધારે ?

મિહિર આનો પ્રતોષકારક ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તે પહેલાંના જેવા દુઃખી સ્વરે બોલ્યો—“ પ્રતિભા ! મ્હારા જેવો અભાગી આ જગતમાં બીજો કોઈ નહિ હોય ! ”

પ્રતિભાએ સ્નેહથી પોતાના પાસવ વડે મિહિરની આંખો લુછી અને તેના મોઝા પાસે પોતાનું મોઝું લઈ જઈને અતિ કામળા કંઠે ને બોલી—“ મિહિર ! આજે એમ બોલવાનું તમને શું કારણ મળ્યું છે ? તમારું આનું ઉદાસ મોઝું મ્હેં કદી પણ જોયું નથી ! મને કહો; શું થયું છે ? મ્હારાં માતા-પિતા તો તમને કંઈ બોલ્યાં નથી ? ”

મિહિર—તેઓ તો દેવતા છે—દેવતા શું કાંઈને દુઃખ દે ?

પ્રતિભા—ત્યારે તમારા દુઃખનું કારણ કાણ છે, તે કહો.

મિહિર—કોઈ નહિ; મ્હારું ભાગ્યજ મ્હારા દુઃખનું કારણ છે.

પ્રતિભા—મિહિર ! એવું ન બોલો. તમારા જેવું ભાગ્ય જગતમાં કાંઈનું પણ નહિ હોય !

મિહિર—ના પ્રતિભા ! સમુદ્રમાં મ્હારું આયુષ્ય પુરું થયું હોત તો મ્હારાં સંધ્યાનાં દુઃખનો અંત આવત !

પ્રતિભા—મિહિર ! એવું શા માટે બોલો છો ? આ કિપરથી તો

તમે મને પારકી ગણો છો !

પ્રતિભાનું પ્રકૃષ્ટિત મુખ મ્હાન બની ગયું ! તેણે જોરથી એક નિશ્વાસ મૂક્યો. તે નિશ્વાસથી મિહિર ચમક્યો. કૃત્તણ હૃદયે, ગદ્ગદ કંઠે મિહિર બોલ્યો:-

“ તને પારકી ગણાય ત્યારે આ સંસારમાં મને મ્હાઈ કહેવા જેવું બીજું કોણ રહ્યું ? અરેરે ! કોણ માતા, કોણ પિતા અને ક્યાં જન્મસ્થાન ? હું આમાંનું કાંઈ જાણતો નથી: છતાં મ્હાઈ મન કાંઈ છે કે, આવી સ્નેહાળ જનની, આવા ધર્મશીલજનક, આવી સુંદર સુવર્ણ લંકા મને મળી છે, તે મ્હારાં પરમ સૌભાગ્ય છે; પરંતુ—”

પ્રતિભા-“ પરંતુ ” શું ? શું કહેવાનું છે તે કહો ?

મિહિર-પરંતુ હવે મને મ્હારાં ખરાં માતા-પિતા જોવાની તેમજ મ્હાઈ જન્મસ્થાન જાણવાની જરૂર છે !

પ્રતિભા-ત્યારે તો અમે તમારા અંતરમાંથી સમજામાં ભુંસાઈ જઈશું !

મિહિર-ના, પ્રતિભા ! તેમ નહિ બને. તમે આ જન્મે તો શ પણ પેલા જન્મે પણ મ્હારા અંતરમાં રહેશો. કારણ તમારું રણ મ્હારાથી કોઈ કાળે ફેડી શકાવાનું નથી !

પ્રતિભા-ત્યારે આવી બધી વાતો કરવાનું કાંઈ કારણ ?

મિહિર-પ્રતિભા ! મ્હારે મ્હોડે હું તને શું કહું ? તું મ્હારા દુઃખે દુઃખી થાય છે, તો તું ત્હારા મન વડે મ્હાઈ દુઃખ શોધી કહાડ !

મિહિરે પેલા મર્મભેદી પત્ર પ્રતિભાના હાથમાં મૂક્યો. પ્રતિભાએ વિસ્મયતાથી, કુતૂહલતાથી તે પત્ર વાંચ્યો. વાંચતાની સાથે તેને અતિ-મધ્ય કોષ ઢિપળ્યો. પત્ર હાથમાં લઈને તે વિચારમાં પડી. થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી તે પોતાના મનમાં બોલી-“ બરાબર; હવે સમજણ પડી. આને માટેજ હુપણ મને જોઈને ચોરની પેઠે નાહી ગયો ! શું

મંહાકું લઈને તે મ્હારી સામે ઉભો રહે ? હા ! ભાગ્ય ! એ પાપી મ્હારો પ્રેમ માગે છે !” ત્યાર પછી તે મિહિરને કહેવા લાગી—“આને માટે તમે આટલા બધા ઉદાસ થાઓ છો ? મિહિર ! શા માટે તમે ખગની શકતાથી ચિત્તની પ્રકૃક્ષતાને ગુમાવો છો ? આ પત્ની ભાષા જેવી કઠોર છે તેવી રીતે એની મતઙ્ગ અતિ નીચ છે. એના શબ્દે શબ્દમાં દ્વેષ ભરેલો છે. એ નીચ તમને આવી રીતે ગાળો દઈને પોતાના મનમાં આનંદ પામતો હશે; તો પણ તે તમારી દયાને પાત્ર છે ! એને માટે તમે સંતાપ ન કરો ! કારણ ગાળો દેવાથી અથવા કટુ વચન બોલવાથી કોઈ તમારા ભાગ્યમાંથી કાઠી લેવાનું નથી !”

પ્રતિભા ઉપલા શબ્દો એવા સરળભાવે અને દૃઢતાની સાથે બોલી કે જેથી મૃતકદંપ મિહિર નાણે પુનર્જીવિત થયો ! તેના દ્વંદ્વ અંતર ઉપર નાણે સહાનુભૂતિની અમૃતશીતળ ધારા પડી ! થોડીવાર પછી તેણે એક નિશ્વાસ મૂક્યો. તે નિશ્વાસ ગંભીર હોવા છતાં ધણો આરામપ્રદ હતો. એથી છાતીની મુંઝવણ દૂર થઈ અને તેની આંખમાં સાંત્વનાનાં આંસુ આવ્યાં !

- ત્યારે અત્યાર સુધી એ નિશ્વાસ શું બંધ હતો ? મિહિરની અવસ્થા નાણા વિના એ સમજાય તેમ નથી ! અતિ શોકથી, દુઃખથી અથવા પરિતાપથી છાતી રૂંધાઈ ગય છે અને તેથી નોંધએ તેવો નિશ્વાસ મૂકાતો નથી. પરંતુ પ્રિય જનની આંતરિક સહાનુભૂતિથી, અને સાંત્વનાથી તે અશ્રુ જળ રૂપે બહાર પડે છે. મિહિરના એ અશ્રુ જળે હૃદયનો ભાર દૂર કર્યો !

પ્રતિભા બોલી—“આવી રીતે મનને સંતાપશે તો કેમ ચાલશે ? તમારા જીવન ઉપર હજી પ્રચંડ તોફાન ઉઠવાનાં છે; અનેક પિશા-ચોનાં કુટીલ કટાક્ષ હજી તમારે સહન કરવાનાં છે; એટલુંજ નહિ પણ અનેક હિંસાખેર અને ખળ પુરુષોનાં અવનવાં સંકટો તમારે માથે હજી મળવાનાં છે ! એ બધી વાતનો વિચાર કરવા જઈએ

તો જીવન નિરાશાપૂર્ણ બની જાય અને તેના ઉપરની મમતા ઉડી જાય !

પણીવારે મિહિર બેઠ્યો—“આતું નામ તે સંસાર ? એમ હોય તો જીવનધારણુ વિડંબના છે !”

પ્રતિભા—એનું નામજ સંસાર. પરંતુ જીવનધારણુ વિડંબના નથી ! આ જુઓ અનંત આકાશ, સુંદર તરૂંસતા અને ઉચ્ચ ગિરિ-કંઠરા ! અહા ! પ્રકૃતિના આવા હસતા મુખમાં, ખળળું શું સામથ્ય છે કે તે તેમાં વિષ રેડી શકે ? મિહિર ! જીવનને વિડંબના ન ગણો ! એ જીવનથી તમે પ્રેમ શીખ્યા છો. પ્રેમ પારકાને પોતાના કરે છે અને એજ પ્રેમ તે પરમપુરૂષને ઝોળખાવે છે ! તમે આવા માની શકો છો એક ખળ પુરૂષનાં કંઠ વચ્ચેથી પોતાના જીવનને વિડંબના બેવું ગણો તો બીજાની શી વાત કરવી ?

મિહિર—પ્રતિભા ! ત્હારી પ્રતિભા આગળ હું હંમેશાં હાર ખાઉં છું અને આજે પણ ત્હારી એજ સ્થિતિ છે ! ખરેખર ! ત્હેં સ્ત્રી જન્મ ધરીને પુરૂષનું ઉચ્ચ હૃદય પ્રાપ્ત કર્યું છે ! આવી ઉદાર ભુદ્ધિ. આતું અસાધારણુ માનસિક બળ, તનેજ સંભવે છે ! પ્રતિભા ! હું તને અયોગ્ય છું. તું ત્હારી આશા ત્યાગ કર.

પ્રતિભા—પાછી એની એજ વાત ! મિહિર ! એટલામાં તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયા ?

મિહિર—પ્રતિભા ! મને ક્ષમા કર ! ખરેખર ! હું તારે માટે અયોગ્ય છું અને તેથીજ મને આ પત્ર કોઈએ લખ્યો છે.

પ્રતિભા—મિહિર ! પ્રેમરાત્ર્યમાં યોગ્ય અને અયોગ્યનો વિચાર નથી ! વિધિના વિધાનમાં અવિચાર થઈ શકતો નથી !

પોલીસવાર બન્ને જગ્યાં કંઈ બોલ્યાં નહિ; એટલામાં તેમના માથા પર એક કોથલડીએ ટોકાર કર્યો !

પ્રતિભા બોલી—“આ પત્ર કોણે લખ્યો છે અને એ લખવાનો

હેનું શું છે તે તમે કંઈ જાણો છો ?”

મિહિર-ના.

પ્રતિભા-એ પત્ર લુપ્ત છે લખ્યો છે. ઈર્ષાને વશ થઈને તેણે આવું નીચ કામ કર્યું છે.

મિહિર-તેને કેવી રીતે જાણ્યું ?

પ્રતિભા-તેનો વ્યવહાર જોઈને જાણ્યું !

મિહિર વિસ્મય પામીને બોલ્યો-“ લુપ્ત ! રાજકુમાર લુપ્ત ! તમારો ભાઈ ! મેં એનું શું બગાડ્યું છે કે તેને આવો પત્ર લખવા પડ્યો ? ”

પ્રતિભા-ખજા માણસને એ વાતનો વિચાર હોતો નથી. તમે મને ચાહો છો અને હું તમને ચાહું છું એ તેનાથી સહન થતું નથી.

મિહિર-ત્યારે એમાં કાંઈ એનો સ્વાર્થ હશે ? પરંતુ વિના કારણ મ્હારા જન્મ પ્રતિ, મ્હારાં માતા-પિતા પ્રતિ એણે શા માટે આવું લખ્યું હશે ?

પ્રતિભા-એમાં એનો સ્વાર્થ રહેલો છે. તે એમ સમજે છે કે આવો અપમાન ભરેલો પત્ર લખવાથી તમારા મનને પરિતાપ થશે અને તેથી તમે મ્હારાથી દૂર રહેશો !

મિહિર એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો-“ તેથીજ કહું છું કે, હું તારે માટે અયોગ્ય છું ! ”

પ્રતિભા-ત્યારે તે નીચ અધમ મારે યોગ્ય છે ? મિહિર ! તમે શું એમ કહેવા માગે છો કે તે પાપી મ્હારા પ્રેમને પાત્ર છે ?

“ એટલે તે શું ?-” એટલા શબ્દો મિહિરે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યા.

પ્રતિભા-હા. તે પાપીની ઈચ્છા એવી છે કે હું તેની સાથે પ્રેમ બાંધું અને તેની સાથે લગ્નની ગાંઠથી એક થાઉં ! !

મિહિરનું મ્હોડું ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયું ! તેને માથે અચાનક વજન થત થયો હોય એમ લાગ્યું ! પ્રેમીને પોતાના પ્રતિદ્વંદીની વાતથી આવુંજ દુઃખ થાય છે !

પ્રતિભા-શું વિચાર કરો છો ? અમારા રાજકુળમાં એવાં લગ્ન થાય છે !

મિહિર-ત્યારે...

પ્રતિભા-ત્યારે શું એવા ઈર્ષાખેરને હું મ્હારું હૃદય વેચીશ ? એવા નગધ્રમને શું હું આત્મ સમર્પણ કરીશ ? મિહિર ! તમે મને આવી રીતે આહો છો ?

મિહિર એથી શરમાયો. તે બોલ્યો-“ હું તેમ નથી કહેતો, પણ હું એમ જાણવા માગું છું કે શું કુમાર ભુપણ ત્હારો પ્રણય-પ્રાર્થી છે ?

પ્રતિભા સહેજ હસીને બોલી-“ હા તે મ્હારો પ્રણય-પ્રાર્થી છે અને તમારો પ્રતિદ્વંદી છે ! પરંતુ હવે હિંમત રાખજો, આટલેથી તે અટકવાનો નથી !

મિહિર-ત્યારે તે હજી પણ મને દુઃખ દેશે ?

પ્રતિભા-હા; એ ખજ કોઈ પણ વાતે બાકી નહિ રાખે ! પરંતુ તેથી તમે બહીશો નહિ, કારણ કે અંતે જય તમારો છે !

મિહિર-મ્હારો જય થવો ત્હારા હાથમાં છે ! કારણ કે પ્રતિભાની પ્રતિભા આગળ સૌ કોઈ પરાલવ પામે છે !

પ્રતિભા-પણ સૂર્યની પ્રભાને કીધેજ ચંદ્રની પ્રભા છે ! મિહિરની પ્રભાથીજ પ્રતિભામાં તેજ અને સ્ફુર્તિ છે એ વાત કદી પણ ભૂલી જશો નહિ !

મિહિર-હવે મારે શું કરવું તે કહે ?

પ્રતિભા-મિહિર ! મનની આનિને દૂર કરીને હિંમત રાખો

અને ભુષણ જેવા કાચર પુરૂષના આત્રા નિઘ્ર પત્રને પગ નીચે કચડી નાંખો. ત્યાર પછી તે દબતાથી મિહિરને કહેવા લાગી—“મિહિર ! હવે તમારા નામનું માહાત્મ્ય દેખાડો ! સૂર્યના જેવું તેજસ્વીપણું હું જેવા માયું છું ! ગભરાશો નહિ, શત્રુથી બ્હીશો નહિ; તમે હવે પર્વ-તની પેઠે અચળ અને અટલ રહો; જોષએ કેમ બને છે !”

મિહિર—એ બધું ઠીક છે. પરંતુ હું જ્યાં સુધી મ્હારો જન્મ-વ્રતાંત જાણું નહિ ત્યાં સુધી મને કાંઈ એન પડવાનું નથી !

પ્રતિભા—તે પણ વખત આવે તમે જાણશો.

મિહિર—હું ગુરૂદેવને વારંવાર મ્હારા જન્મવ્રતાંત માટે પૂછું છું; પરંતુ તેઓ મને કાંઈ પણ ઉત્તર દેતા નથી. હજુ સુધી એ વિદ્યા પણ પુરેપુરી હું જાણુતો નથી. એટલે મ્હારો જન્મવ્રતાંત જાણવાની મને બહુ ઉત્કંઠા થાય છે !

પ્રતિભા—તમે ગભરાશો નહિ. હું તમારો જન્મવ્રતાંત તમને કહીશ.

મિહિર આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો—“તું કહીશ ? મ્હારો જન્મ-વ્રતાંત તું શું ગણિતથી જાણુવા પામી છું ? !”

પ્રતિભા—જાણ્યા વિના શું સિંહલ-રાજકુમારીએ અપાત્રે પ્રેમ સ્થાપન કર્યો હશે ?

મિહિર અતિશય વ્યગ્રતાની સાથે બોલ્યો—“ત્યારે કહે, મ્હારો જન્મવ્રતાંત ત્વરાથી મને કહે ! મ્હારી ઉત્કંઠા દૂર કર. પિતા માતાનું આવું અપમાન હવે મ્હારાથી સહન થતું નથી ! !”

પ્રતિભા—અતિ ઉચ્ચ કુળમાં તમારો જન્મ થયેલો છે. પરમ પંડિત જ્યોતિર્વિદ્યા વિશ્વારદ તમારા પિતા છે ! પુણ્યવતી તમારી જનની છે; પરંતુ તે સ્વર્ગે સીધાવેલી છે ! દુર્ભાગ્યને લીધે તમે આટલે દૂર આવ્યા છો; બાકી સ્વદેશમાં તમે દેવતાની પેઠે પૂજાત ! !

મિહિર-ત્યારે શું ભુપણુનો પત્ર તદ્દન ખોટો છે ?

પ્રતિભા-હા; તે કેવળ ઇર્ષાભાવથી લખેલો છે.

મિહિર-વારૂ; હું એમ પૂછું છું કે મને મ્હારી જન્મશ્રમિનાં દર્શન ક્યારે થશે ?

પ્રતિભા-તેને હજી વિલંબ છે. મહેં હજી સુધી એનું સૂક્ષ્મ રીતિ ચણિત કર્યું નથી, તેથી એ સંખધી કાષ્ટ પણ કાળ નિર્ણય કરી શકાય નહિ; તો પણ હવે પછી હું એને માટે પ્રયત્ન કરીશ.

મિહિર-ગુરૂદેવે આ વાત મને અત્યાર સુધી કેમ નહિ કહી હોય ?

પ્રતિભા-તેમના મનની વાત આપણે શું જાણીએ ? પણ હું તો એમ ધારું છું કે તમારો જન્મવૃત્તાંત જાણ્યા પછી તમે અહિંયાં રહો નહિ એમ ધારીને તેમણે કંઈ કશું નહિ હોય !

મિહિર-હા; એમ પણ હોય.

પ્રતિભા-કેમ હવે ભુપણુના પત્રથી ઉપજેલી ગ્વાનિ દૂર થઈ ને ?

મિહિર વિચારમાં પડ્યો, તેથી તેણે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પ્રતિભાએ પૂછ્યું-“કેમ શાનો વિચાર કરો છો ?”

મિહિર-મ્હારા ભાગ્યનો !

પ્રતિભા-ભાગ્યનો વિચાર કરો છો ? પરંતુ તેનો આદિયે નથી ને અંતે નથી. તો પણ તમારું ભાગ્ય ઉજ્જવળ છે !

મિહિર-અને ત્હારું ?

પ્રતિભા-તે સાંભળીને તમારે શું કામ છે ? મહેં મ્હારા ભાગ્ય સંખધી હજી પુરેપુરું જોયું નથી એટલે હું તમને શું કહું ? પરંતુ એટલું તો નક્કી જાણીએ કે, તમે મ્હારા જીવન સર્વસ્વ છો. તમે મ્હારા આલોક અને પરલોકના અધિષ્ઠાતા છો ! !

મિહિર પાછો શાન્ત થયો. શાન્તિએ વિશ્વાસ આણ્યો અને વિશ્વાસે બળ આપ્યું ! બળથી મિત પ્રકૃષ્ણિત અને આનંદિત થયું !! આ જુઓ ! વાદળાંઓથી ઘેરાયેલું આકાશ પાંખું ખુલ્લું થયું છે ! રાહથી ઘેરાયેલો ચંદ્ર પાછો પોતાનાં મુધાકિરણોનો વિસ્તાર કરે છે ! સિન્ધ કૌમુદીથી પાછી ચારે દિશા આલોકિત થઈ રહી છે ! અહા ! કેવી શોભા ? !

એમજ બને છે ! અવસાદ પછીની તૃપ્તિ બહુ મધુરી હોય છે ! મનુષ્યજીવન આવાજ ભાવથી ભરેલું છે !

હવે મિહિરને સંસાર મુંઢર જણાવા લાગ્યો ! પોતાનું દુઃખી જીવન હવે તેને સુખમય જણાવા લાગ્યું ! પ્રતિભાની પ્રતિભા જોઈને અને તેના દેવદુર્લભ સૌન્દર્યનું પાન કરીને મિહિર હવે પોતાને ધન્ય અને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો !

એ કાંટો કેમ નીકળે ?

- “ બેટા, હવે શું કરવું ? એ બીખારીને લીધે ત્હારું બધું બગડવા બેઠું છે ! ”

“ પણ એ બીખારીને હું રહેજો છોડવાનો નથી ! એનું જડ-મૂળ ઉખેડી નાંખું ત્યારેજ મ્હારું નામ લુપ્ત ! ”

“ ત્હેં પત્ર લખ્યો છે, એવું તેના જાણવામાં આવ્યું હશે ? ”

“ ના; એ જાણે ત્યારે તો થઈજ રહ્યું ! મ્હેં એવી યુક્તિથી એને પત્ર પહોંચાડ્યો છે કે એના રૂવાને પણ ખબર નહિ પડે કે એ પત્ર મ્હેં લખ્યો છે ! ”

“ પત્રમાં ત્હેં શું શું લખ્યું છે ? ”

“ મ્હેં એવું લખ્યું છે કે તું જરજરસંતાન છે, ત્હારાં માતા—

પિતાની તને ખબર નથી, ત્હારા જાતિકુળની તને માહિતી નથી; છતાં તું રાજકુમારીની આશા રાખે છે, તે બ્યર્થ છે ! ”

“ પણ ક્ષમાની બુદ્ધિ કેવી ? પોતે રાજકુળમાં જન્મી છે, છતાં એ બીખારીની પાછળ પાછળ ફર્યા કરે છે ! મ્હારું જો ચાલતું હોય તો એને ચાર દિવસમાં સીધીદોર કરી નાંખું ! ”

“ એની મેળે સૌ સીધીદોર થઇ જશે ! આ વખતે જો મ્હારા પિતા જીવતા હોત તો મારે કાઇને પૂછવા જેવું ન હતું ! ”

“ બેટા ! એ વાતને સંભારવાથી ફળ શું ? તે જીવતા હોય તો વળી આ વખત આપણો હોય ? ”

“ પણ મા ! રાજરાણીનો વિચાર શું છે, તે કંઇ ત્હારા જાણવામાં આવ્યો છે ? ”

“ તેનો વિચાર હશે તો પણ રાજ ક્ષમાની સાથે મિહિરને નહિ પરણાવે, કારણ કે કુલધર્મને તે એકદમ વિસારી દે એવા નથી. ક્ષમા એકની એક છોકરી છે, લાડકાડમાં ઉછરી છે, અને તે હક લે તો કદાચ એમ બની શકે ખરું. ”

“ એમ થાય તો ક્ષમાની સાથે રાજપાટનો ધણી પણ મિહિરજ થાય ! ત્યારે તો એ કાંટા સવેળાએજ કહાડવો જોઇએ ! ”

“ હા; પણ તું એકલો શું કરીશ ? ત્હારામાં એટલી હિંમત છે ? ”

“ હું શું કરીશ તે હમણાં હું તને નહિ કહું; તું થોડા દિવસ ધીરજ ધર ! ”

બુધ્ધ અને હિંગનાસુંદરી મિહિરના અનિષ્ટ સાધન માટે આવી વાતચિત કરતાં બેઠાં છે એટલામાં બુલુ આવી. તેને જોઇને હિંગનાએ હર્ષથી પૂછ્યું—“ કેમ બુલુ ! કેવી ખબર છે ? ”

બુલુ—ખબર તે બીજી શી હોય બા ! બુધ્ધભાઇએ પેલા છોકરા પર પત્ર ફેંક્યો. પત્ર વાંચતાની સાથે તે તો બિચારો પછાડા ખાઇને

રડવા લાગ્યો ! હું ઝાડને ઝાથે રહીને જોતી હતી એટલામાં ખના
બહેન આવ્યાં અને તેને બહુ બહુ રીતે સમજાવવા લાગ્યાં; પણ કેમે
કરતાં તે જાનો રહ્યો નહિ ! ત્યારપછી તેમણે પોતાના પાલવથી તેનાં
આંસુ લુછીને તેના કાનમાં કંઈ કહ્યું એટલે તે જાનો રહ્યો. ભુષણ-
ભાઈ ! તેમની વાતચિત ઉપરથી મને તો એમ સમજાય છે કે જ્યારે
ત્યારે ખનાબહેન એ બીખારીના છોકરાની સાથે પરણશે !

ભુષણ—હું જાણતો છું ત્યાં સુધી તો એમ નહિ બને. દુષણ
ક્યાં છે ?

ભુલુ—તેની વાત હું શું જાણું ? કાણ જાણે ક્યાં રખડતો હશે.
દુષણની વાતથી ભુલુ વિચારમાં પડી.

તેને વિચારમાં પડેલી જોઈ હિંગનાએ પૃછ્યું—“ ભુલુ શું વિચાર
કરે છે ? ”

મનોભાવ ગુપ્ત રાખીને ભુલુ બોલી—“ મને એ વિચાર થાય છે
કે ભુષણભાઈ એકા છતાં ખનાબહેન એ છોકરાને પરણશે ? ”

ભુષણ ઉત્તેજિત થઈને બોલ્યો—“ એમ પરણવું શું રસ્તામાં
સામું કરી મૂક્યું છે ? ”

ભુલુ મનમાં બોલી—“ એ તો રસ્તામાં હોય કે ઘરમાં હોય,
પણ ખના તને પરણવાની નથી ! ”

“ મા ! હું દુષણની શોધમાં જાઉં છું. એને મળીને કાઈ નવો
ઉપાય શોધી કહાડીશ અને મિહિરને પરણતા પહેલાં પરલોક પહોં-
ચાડીશ ! ” એટલું કહી ભુષણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

હાથે રૂપ ! ત્હારી રક્તિમાં પતંગે પડે છે અને ઐરાવત પણ
અંધારામાં છે ! આખું વિશ્વ ત્હારામાં મોહિત થયેલું છે ! મારામારી,
કાપાકાપી અને અપાઝપી એ સૌ ત્હારે લીધે થાય છે ! ત્યારે મિહિર
હવે તૈયાર થા; ત્હારે કદિન પરીક્ષા આપવાનો સમય હવે પાસે
આવ્યો છે !

સ્વાર્થ માટે કે ધર્મ માટે ?

“ ક્ષમાને માટે હવે આપણે શું કરવું ? ”

રાજમહાલયના એક સુરખ ખંડમાં સુવર્ણ હીંગોળે બેઠા બેઠા મહારાજ ચંદ્રયુડે પોતાની રાણીને પૂછ્યું કે “ ક્ષમાને માટે હવે આપણે શું કરવું ? ”

રાણી ચિત્રાવતીએ સ્વામીની ચરણસેવા કરતાં કરતાં ઉત્તર દીધો—

“ ક્ષમાની સાથે મિહિરનાં લમ કરો એટલે સૌ સારાં વાનાં થશે ! ”

“ તે ઠીક છે. પરંતુ—”

“ એમાં વળી પરંતુ શું ? શુભ કર્મમાં વિલંબ ન કરતાં તેને જલદીથી પુરું કરવું એમાંજ સારું છે ! ”

“ રાણી ! તમે આપણા કુલધર્મની રીતિ જાણો છો ? પરા-પૂર્વથી ચાલતા આવેલા કુલધર્મને બાળુ પર મૂકીને એક અગ્નિપ્રયા બાળકને કેવી રીતે કન્યાદાન દેવાય ? તેના કુલશીલની, તેના માતા-પિતાની અને તે સાથે તેની જ્ઞાતિની પણ આપણને ખબર નથી. જો તેના ઉપરના સ્નેહને લીધે આપણે તેને સંતાન પ્રમાણે ચાહીએ છીએ; પરંતુ આવી અવસ્થામાં તેની સાથે આપણે ક્ષમાનાં લમ કરીએ તો તે આપણા કુલાચાર અને લોકાચારથી વિરુદ્ધ ગણાય. સ્નેહને લીધે કાંઈ કુલધર્મથી વિરુદ્ધ કામ થાય ? ”

ચંદ્રયુડે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે ચિત્રાવતી થોડીવાર વિચારમાં પડી ગઈ. દેશકાળ અને સમાજબેદથી તે કાળે સિંહલદ્વિપમાં લમવિધિ આ પ્રમાણે હતી.

ચિત્રાવતીએ પૂછ્યું—“ ત્યારે તમે એને માટે કેવો નિશ્ચય કર્યો છે ? ”

ચંદ્રચુડ-મહેં હજી સુધી કાંઈ પણ નિશ્ચય કર્યો નથી અને તેથી મહારે મન વારંવાર ઉદ્વેગ પામે છે. આ તરફ ભુષણ છે, પરંતુ તેનું ચરિત્ર સાફ નથી; તેના જેવા અત્યાચારી અને નિર્દય માણસને કન્યા-દાન હેતાં મહારે મન કપે છે. પરંતુ કુલધર્મ એનેજ કન્યાદાન દેવાનું કહે છે ! હવે શું કરવું ?

ચિત્રાવતી-કન્યાના સુખ દુઃખ કરતાં શું કુલધર્મ મોટો ?

ચંદ્રચુડ-હા; કુલધર્મ મોટો. ધર્મ સધળા સ્થિતિમાં મોટો છે !

ચિત્રાવતી-ત્યારે શું ભુષણની સાથે ક્ષમાનાં લગ્ન કરશો ?

ચંદ્રચુડ-હું તેનોજ વિચાર કરું છું. ક્ષમાનાં લગ્ન એવી રીતે થાય, જેથી કુલધર્મ સચવાય અને તેને સત્પાત્રે દેવાય ! જે પ્રભુ કાંઈ માર્ગ મૂકાડે તો આ વાત બની શકે !

ચિત્રાવતી-ગુરૂદેવ શું કહે છે ?

ચંદ્રચુડ-ગુરૂદેવ પણ મન મૂકીને વાત કહેતા નથી. કારણ તેઓ મિલિરને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક ચાહે છે. તો પણ પોતે કુલ-
 • ગુરૂ ક્યાં એટલે મને કુલધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તવાનું પોતાના મ્હોડેથી દેવી રીતે કહી શકે ? તેમની પણ ધચ્છા એવી છે કે ક્ષમાની સાથે મિલિરનાં લગ્ન થાય તો સાફ.

ચિત્રાવતી-તેમની ધચ્છા એવી હશે તો તેઓ કાંઈ નવી વિધિ શોધી કહાડશે. કારણ તેઓ કુલગુરૂ છે; કુલધર્મ ચલાવવો એ તેમના હાથમાં છે.

ચંદ્રચુડ-રાણી ! એ બધી સ્વાર્થની વાતો છે. તમારા મ્હોડે આવા શબ્દો સાંભળવાની મહેં આશા રાખી ન હતી ! તમે સ્વાર્થની આગળ ધર્મને વિસારી દો છો, પરંતુ મહારાથી તેમ નહિ થાય ! પૂર્વજોના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું અને આપણા સ્વાર્થને માટે ગુરૂને કલંક મોટાડવાનું કામ કાંઈ પણ રીતે ઉચિત ન કહી શકાય !

થોડી વાર કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. અતિ ચંદ્રચુડ હાંચકા પરથી ઉડીને ચિત્રાવતીને એક લિપિ આપતાં બોલ્યો—“ ક્ષમાને લીધે મહારા મનમાં કેવો પરિતાપ થાય છે તે હું તમને શું કહું ? હો આ પત્ર વાંચો ! ”

બુધણે વૃક્ષના પાંદડા પર કુત્સિત ભાષામાં મિહિરને જે પત્ર લખ્યો હતો તેજ આ પત્ર હતો. ચિત્રાવતીએ પત્ર વાંચ્યો. વાંચ્યા પછી તે હસતાં હસતાં બોલી—“ આ પત્ર કોઈ શત્રુએ લખ્યો છે; મિહિરને હલકો પાડવાને માટે તેણે આ કૃત્ય કર્યું છે ! ”

ચંદ્રચુડ—એ શત્રુ બીજો કોઈ નહિ પણ બુધણ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ હવે મિહિરની સાથે ક્ષમાને સ્વતંત્રપણે ફરવા દેવી એ ઠીક નહિ !

ચિત્રાવતી—અતિ તમે આવાજ નિશ્ચય પર આપ્યા ? મહેં મિહિરને જન્મ આપ્યો નથી છતાં તેના પર મારો પ્રેમ એક જન્મ દેનારી માતા કરતાં વધારે છે ! હું ક્ષમા અને મિહિરને સરખાં ગણું છું. તેથી મહારાથી મિહિરને લિપિભાવે કેવી રીતે જોવાશે ? તમે પણ શત્રુથી ડગી ગયા ?

ચંદ્રચુડ—હું શત્રુથી ડગતો નથી પરંતુ શત્રુનાની અંદર જે કંઈ અત્ય રહ્યું છે, તેનું પાલન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે ! ક્ષમા હવે વયમાં આવી છે તેથી મિહિરની સાથે એને વધારે મળવા દેવી નહિ.

ચિત્રાવતી—તમે આ શું કહો છો ? તમારી સ્નેહમમતા ક્યાં ગઈ ? ક્ષમા અને મિહિરને હું જુદાં ગણતી નથી. પ્રથમ તેને પેટના સંતાન જેવો ગણીને પાલન કર્યું હવે તેને પારદો ગણીને મહારાથી કેમ જુદો કરાય ? ક્ષમા અને મિહિરને મહેં એક આંખે જોમાં છે. હવે તમે એક આંખ બંધ કરીને એક આંખે જોવાનું કહો છો તે કેવી રીતે બનશે ? તમે આવા કંઈક હૃદયના કેમ થઈ ગયા ?

ચંદ્રસુડ દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—“ રાણી ! તમે કહો છો તે ખરું છે. પરંતુ કર્તવ્ય અને ધર્મને લીધે મ્હારે આમ કંઈ જાન્યના થવું પડે છે. તમે મિહિર પર રનેહ રાખો છો અને હું નથી રાખતો એવું મનમાં સમજાશે નહિ. આપણને સંતતિ ન હતી, તેમાં દેવકૃપાએ મિહિર મળ્યો અને તેનું આપણે સંતાન પ્રમાણે પાલન કર્યું; વળી એનાં પગલાંથીજ પ્રભુએ આપણે ત્યાં પુત્રી આપી, એ આનંદ કંઈ જોવો તેવો નથી ! તમને વધારે શું કહું ? ! મિહિર અને ક્ષમા એ બેમાં મને વધારે કાણ પ્રિય છે, તે હજી સુધી મ્હારાથી નક્કી થઈ શક્યું નથી ! તમે વિના કારણ મ્હારા પર સંદેહ કરો છો !

ચિત્રાવતી હું તમારા પર સંદેહ કરતી નથી; પરંતુ તમે બ્યારે આમ કહો છો ત્યારે મ્હારે તમને કહેવું પડે છે કે તમે મિહિર અને ક્ષમાને કેવી રીતે જુદાં કરી શકશો ? તેઓ પોતાની આસ્થાવસ્થામાંથી એક બીજાની છાયાની પેડે ફરે છે. આ જુઓ તેઓ કેવાં હસતાં મ્હોડે આપણી તરફ આવે છે ! એમના મુખ પર સરળતા અને પવિત્રતા સિવાય બીજું કંઈ તમારા જોવામાં આવે છે ? અહા !

- આવા મુખને તમે કેવી રીતે મલિન કરી શકશો ?

ચંદ્રસુડ પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ ખરેખર ! એવા મુખને કેવી રીતે મલિન કરી શકાય ? અહા ! ભાગ્ય ! ”

મિહિર અને પ્રતિભા રાજ-રાણી પાસે આવ્યાં. બન્ને જણાંએ ભક્તિપૂર્વક તેમને પ્રણામ કર્યા. પિતાનું મુખાવિંદ મલિન જોઈને પ્રતિભાએ પૂછ્યું—“ પિતા ! આજ કેટલા દિવસ થયાં હું તમને ચિંતાતુર જોઈ છું, એનું શું કારણ ? ”

મિહિરે પ્રતિભાના પક્ષને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું—“ પ્રતિભા કહે છે તે ખરું છે. હું પણ આપને હંમેશાં ચિંતાતુર જોઈ છું. પિતા ! એ ચિંતાનું કારણ શું છે તે અમને નહિ કહો ? ”

ચંદ્રસુડ મનોભાવ ગુપ્ત રાખીને બોલ્યો—“ મિહિર ! તું હવે મોટો

યથે છે તેથી રમત-અમતમાં ત્યારે ત્યારે સમય ગાળવો યોગ્ય નથી. હવે ત્યારે રાજકાર્યમાં મન પરોવી કાંઈ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ. ”

સરળ, શાન્ત અને શિષ્ટ મિહિર દીનભાવે બોલ્યો-“ જોવી આજ્ઞા ! ”

ત્યારપછી ચંદ્રચુડ પ્રતિભા તરફ જોઈને બોલ્યો-“ ક્ષમા ! હવે ત્યારે અંતઃપુરની બહાર જવું આવવું નહિ. તારે હવેથી રાજ-કુલોચિત શિવતા અને સંસારધર્મ તરફ લક્ષ આપવું. ”

પ્રતિભા કંઈ મિહિર ન હતી તે સહજમાં પિતાનો મનોભાવ સમજી ગઈ ! પાપી ભુષણે પિતાના મનને વિકૃત કર્યું છે અને તેથી પિતા આવી રીતે કહે છે, એવું તે તુરત સમજી ગઈ. તેને મનમાં ને મનમાં હસવું આવ્યું. પરંતુ મોઢાડે પિતૃવાક્યનો કાંઈ પણ પ્રતિવાદ નહિ કરતાં તે બોલી-“ એ સિવાય મને કાંઈ બીજું આજ્ઞા છે ? ”

ચંદ્રચુડે પોતાનું મન કહણુ રાખવાને માટે નિશ્ચય કરેલો હતો. જતાં તેનાથી વધારે કંઈ કહી શકાયું નહિ. મિહિરનું સરળ મુખાવિંદ જોઈને તેનું મન દ્રવી ગયું ! તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. “ મિહિર અને ભુષણમાં સ્વર્ગ ને નર્કનો ફેર છે ! ” ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે બોલ્યો-“ ના બેટા ! તું હવે મોટી થઈ છે એટલે સંસાર-ધર્મ પણ થોડો ધણો શીખવો જોઈએ, બીજું શું ? ”

પ્રતિભાએ જોયું કે, તેનો પિતા આટલું બોલ્યા પછી સંકુચિત થઈ ગયા છે. તે બીજું કંઈ બોલી નહિ; પરંતુ એક વાર તેણે મિહિર તરફ જોયું. મિહિરે પણ કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિએ તેના તરફ નિહાળ્યું. તેઓ એક બીજાને નિહાળીને પોતાના મનમાં સમજી ગયાં કે પિતાની આટલી વાતચિતથી તેમની વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું છે. પ્રથમ મિહિર આમાંનું કાંઈ સમજ્યો નહિ પણ અંતે તેના પણ સમજવામાં આવ્યું કે આજનો દિવસ તેના જીવનમાં અતિ દુઃખદાયક છે. ધીરે ધીરે બંને જણાંએ નિઃશ્વાસ મૂક્યા, તે નિઃશ્વાસની ઉપશુતા

તેમણે બીજાને જણાવવા દીધી નહિ. નિરાશ ચિત્તે તેઓ જૂદી જૂદી દિશામાં ચાલ્યાં ગયાં ! જાણે પિતાના વિશ્રામભુવનમાં તેમણે પોતાનો અમૂલ્ય-નિધિ ગૂમાવ્યો હોય તેમ તેઓ વિદાય થઈ ગયાં !

૧૩

આશાનાં કિરણો !

નિરાશ ચિત્તે વિદાય થયેલાં મિહિર અને ક્ષમાને જોઈ રાણી ચિત્રાવતીને ખેદ થયો. તેણે પોતાના સ્વામીને કહ્યું—“ તમે આ શું ક્યું ? સ્વચ્છ દર્પણમાં શા માટે ડાઘો પાડ્યો ! ”

ચંદ્રચુડ-તેની ચિંતા નહિ, એ ડાઘો વખત આવ્યે એની મેળે બંસાઈ જશે.

ચિત્રાવતી-ડાઘો ભૂંસારો પણ તેનું ચિહ્ન રહી જશે !

ચંદ્રચુડ-સંસારધર્મનું પાલન કરતાં એવાં એક બે ચિહ્ન રહે ના તેની ચિંતા નહિ. તમે પોતે રાજરાણી છો. શું તમારા હૃદયમાં એવું ચિહ્ન નથી ?

ચિત્રાવતી-પાદેલાંની વાત પ્રભુ જાણે; પરંતુ તમારા આજના અવસારે મારા હૃદયમાં એક નવા ચિહ્નની સૃષ્ટિ કરી છે ! અહા ! મિહિરનું મ્હોડું ફેવું દયામણું દેખાતું હતું ? !

ચંદ્રચુડ-અને ક્ષમા ?

ચિત્રાવતી-તે સ્ત્રી છે એટલે સધળું સહન કરી શકશે. અસાધારણ સહનશીલતાના બળે તે પોતાના મનનું દુઃખ ડોકળે જણાવવા નહિ દે.

ચંદ્રચુડ-વળી તે અસાધારણ બુદ્ધિમતિ છે એટલે પિતાનું કર્તવ્ય શું છે તે પોતે સમજે છે. તે મિહિરને સમજાવશે એટલે ડોકળા મનમાં કંઈ રહેવા નહિ પામે !

ચિત્રાવતી—તેથી શું થશે ? તેઓ પોતાના મનમાં તમ કંહો છો તેમ સમજશે; પણ સારપછી ?

ચંદ્રચુડ કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે કંવળ ચિત્રાવતીની સાંતું વેંદે રહ્યો.

ચિત્રાવતી—કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? તમારો વિચાર શું ક્ષમાને ભુષણની સાથે પરણાવવાનો છે ?

ચંદ્રચુડ—તે નરાધમની વાત મહારા મહોદય આગળ કહાડીશ નહિ. જે પાપી પોતાના સ્વાર્થને માટે બીજાનું અનિષ્ટ કરવા તૈયાર થાય, એક નીચમાં નીચ માણસ પણ લખતાં કંપે એવો વ્હાનિકર વિદેષપૂર્ણ પત્ર લખતાં જેના મનમાં સહજ પણ સંક્રાંત્ય ન થાય તેવા એક અધમની સ્મૃતિમાં પણ પાપ છે !

ચિત્રાવતી—હા; પાપ તો છે પણ એ પાપનેજ તમે કોટે પાંધશો !

ચંદ્રચુડ—ત્હોં શાથી જાણ્યું ?

ચિત્રાવતી—તમે કુલધર્મને વળગો છો એટલે એના વિના છૂટકો નથી.

ચંદ્રચુડ—રાણી ! તમે કહો છો તે ખરું છે. પરંતુ આપણા કુલધર્મ સચવાય અને ક્ષમાને યોગ્ય પાત્રે અપાય એવું શું નહિ અને ?

ચિત્રાવતી—પ્રભુ ! તે કેવી રીતે અને ? જગતનો સ્વાભાવિક નિયમજ એવો છે કે જે તે એક માર્ગ સચવાય. એકજ માણસથી કાંઈ બે માર્ગ સચવાય નહિ. ચાહો તો કુલધર્મને વહાલો ગણો કે ચાહો તો પુત્રીને વહાલી ગણો !

ચંદ્રચુડ પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ હે પાર્વતીપતિ ! આ સંકટ માંથી મહારો ઉદ્ધાર કરો ! મહારો કુલધર્મ સચવાય અને ક્ષમા યોગ્ય પાત્રને અપાય એવો કંઈ માર્ગ બતાવો ! હે ભોળાનાથ ! તમારી ધૃત્તિ હોય તો સૌ કાંઈ થઈ શકે તેમ છે ! ”

એટલામાં વૃદ્ધ કુલાચાર્ય પુરંજયે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને જોઈને ચંદ્રચુડ ઉભો થયો અને ભક્તિભાવે પ્રણામ કર્યા. રાણીએ પણ સાષ્ટાંગ

પ્રણામ કરી ગુરુને મંત્રોખ્યા.

કુલાચાર્યે આશીર્વાદ દીધો કે, “ શુભે ! ચિરાયુષ્મતી થાઓ ! તમારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ ! ”

ચિત્રાવતી-દેવ ! મનની કામના શું પૂર્ણ થશે ? ક્ષમાને શું યોગ્ય પાત્ર મળશે ?

પુરંજય-કેમ નહિ મળે ? નિશ્ચય મળશેજ.

ચિત્રાવતી-દેવ ! વેદવાક્યની પેઠે તમારો આશીર્વાદ સફળ થાઓ !

પુરંજય-મા ! હું તે કાણુ ? મહારા આશીર્વાદનું મૂલ્ય શું ? ઉપરથી તે અનંતદેવનો અમોઘ આશીર્વાદ તમારા ઉપર વરસે છે ! મહારાજ આજે કેમ ચિંતાતુર જણાઓ છો ?

ચંદ્રચુડ-દેવ ! તમે અંતર્યામી છો. પોતાના અંતરથી કિંકરનું અંતર જુઓ. ક્ષમાના પરિણય પ્રસંગે આજે મને આવો ચિંતાતુર બનાવી દીધો છે.

પુરંજય-એ બધી મનની બ્રમણા છે. આપણાથી શું થઇ શકે એમ છે ? જેણે એ રૂપની પ્રતિમા ધડી છે, જેણે એ અસામાન્ય ગુણવતી-વિદ્યાવતિને સંસારમાં જન્મ આપ્યો છે, તેણે એને માટે જે વિદ્વાન કયોઈ હશે તે યોગ્યજ હશે અને તે કદી પણ વ્યર્થ થવાનો નથી ! પ્રતિભામયી ક્ષમા યોગ્ય પાત્રને વરશે અને તે યોગ્ય પાત્ર તમારા ગૃહમાંજ વિદ્યમાન છે !

ગુરૂનાં વાક્યો સાંભળી રાજ-રાણી વિસ્મિત થયાં ! “ ગૃહમાંજ વિદ્યમાન છે. ત્યારે તે કાણુ ભુષણુ ? ”

રાજ-રાણીને એ સંગ્રામી ગુરુને પૂછતું પડ્યું નહિ. કારણ પુરંજય પોતે બોલી ઉઠ્યો-“ હું ભાગ્યવાન મિહિરને ઉદ્દેશીને આ વાત કહું છું. કુલાંગાર ભુષણુને સંભારીને ઉદ્દેગ પામશે નહિ. તે અપવિત્રની સાથે સદ્ગુણી ક્ષમાનો સમાવેશ થાય એમ નથી ! એમ

આમ તો વિધિનું વિધાન અર્થે થયું સમજવું ! ”

આ વખતે ચિત્રાવતીના દેહમાં પ્રાણુ આવ્યો. તેના હૃદય પરથી એક મોટો ભાર ઉતરી ગયો. પ્રકૃષ્ટતાની પૂર્ણ છટા તેના મ્હોઝા પર પ્રકટી નીકળી !

ચંદ્રયુડે અંતરમાં ને અંતરમાં આનંદ અનુભવ્યો. તેણે કંઈક સંશય પામીને પૂછ્યું—“ પરંતુ ગુરૂદેવ ! રાજકુલનો લૌકિક ધર્મ તો સચવાવો જોઈએ ! ”

પુરંજય—ધર્મજન ધર્મને સાચવશે. તેજ તેની રક્ષા કરશે. કેવી રીતે અને ક્યા સૂત્રે થશે તે તેજ જાણે ! એને માટે આપણે વિચાર કરીએ તે શા કામનું ?

ચંદ્રયુડ—ત્યારે હવે શું કરવું ?

પુરંજય—હમણાં એ વાત નહિ બને. તમે ગમે તેમ કરશો તો પણ એ વાત હમણાં થવાની નથી. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે એના મેળે થશે. ભગવાન ઉપર ભરોસો રાખો, તે સૌ સાદું કરશે !

ચંદ્રયુડ—દેવ ! તમે કહો છો તેમ સધળાં વિધ્નો દૂર થશે ?

પુરંજય—હા, નક્કી. કારણુ વિધિ-લિપિ કાણુ ખંડન કરી શકે એમ છે ?

ચંદ્રયુડ—મને એક સંદેહ રહે છે; કૃપા કરીને મ્હારો એ સંદેહ ભાગો. ભુવણુ છતાં એ લમ થશે ?

પુરંજય—જુઓ, સંદેહજ માણસને સંકટમાં નાંખે છે. તે આપણા ધર્મ-વિશ્વાસને મલિન કરી મનમાં અશાન્તિ ઉપજાવે છે, માટે મહારાજ ! સંદેહને મનમાંથી દૂર કરો. ક્ષમાના લમ પ્રસંગે ભુવણુ આ જગતમાં રહેવાનો નથી !

ચંદ્રયુડ ચમકીને અને વિસ્મિત થઇ બોલ્યો—“ દેવ ! એ શું ખરું કહો છો ? તમે શું ધ્યાનયોગથી એવા નિશ્ચય પર આવ્યા છો

રાજ-ઉપવનમાં મિંદર પ્રતિભાની છર્મી ચિતરવામાં એવો તો
તક્ષીન બની ગયો છે કે ખુદ પ્રતિભા તેની પાછળ આવીને ઉભી
રહી ઝ છતાં તેનું તેને જ્ઞાન નથી. જુઓ પાનું ૬૩ મું.

કે ક્ષમાના લક્ષ વખતે ભુવણ આ જગતમાં રહેશે નહિ ?”

પુરંજય-દૈવની કૃપાથી જે મહારા જાણવામાં આવ્યું છે તે હું મહારાજને નિવેદન કરું છું. દુર્ભાગી ભુવણ પોતાનું મૃત્યુ પોતાને હાથે બોલાવી લાવશે. તે ધર્મથી પરવશ થઇને મિહિરને હણવા જતાં પોતે હણાશે ! મહારાજ ! દૈવની લીલા દૈવજ જાણી શકે છે. તે જાણવાની આપણામાં શક્તિ નથી !

ચંદ્રચુડ અને ચિત્રાવતી એ સાંભળી અતિશય વિસ્મિત થયાં. તેમનું સર્વ શરીર રેમાંચિત બની ગયું. તેઓ અનિમેષ નયને પોતાના કુલાચાર્ય તરફ જોઇ રહ્યાં.

પુરંજયે કહ્યું-“ આ વાત કાઢને કહેશે નહિ. તમને પણ આ વાત કહેવા જેવી ન હતી, તો પણ તમને બહુ ઉત્કંઠિત જોઇને મંદ કહી છે માટે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો !”

ચંદ્રચુડ અતિ બ્રમભાવે બોલ્યો-“ દેવ ! મારે એક વાત પૂછવી છે; કૃપા કરીને તે મને કહો. મિહિરના જીવનવૃત્તાંત સંખ્યાથી તમે કંઈ જાણો છો ?”

- પુરંજય-હજી સુધી મ્હેં પુરેપૂરું કંઈ જાણ્યું નથી; છતાં એના જીવનવૃત્તાંત સંખ્યાથી હું જે કંઈ જાણું છું તે સાંભળવાની તમને જરૂર નથી; તોપણ એના માટે હું તમને એટલું તો કહી શકીશ કે મિહિરની સાથે ક્ષમાનાં લક્ષ કરવાથી તમારું કુળ ઉજવળ થશે, તમારા વંશનું ગૌરવ વધશે. સદાશિવ એ શુભ દિવસ વહેલો મેળવે એજ તેની પાસે મહારી પ્રાર્થના છે !

ચંદ્રચુડ-ગુરૂનો આશીર્વાદ કદી પણ વ્યર્થ જશે નહિ.

પુરંજય-ભવિત્ય કાંઈ ફેરવી શકે તેમ નથી !

ચિત્રાવતી-દેવ ! તમેજ અમારા ભવિત્ય છો ! તમારી વાણી કદી પણ વિફળ થાય તેમ નથી !

ચંદ્રચુડ-દેવ ! આજે મ્હારી ચિંતા દૂર થઈ. તમારી વાણીથી મ્હારા પ્રાણુ શિતળ થયા. આજે મ્હારો સુપ્રભાત છે.

પુરંજય-એ બધું વિધાતાને હાથ છે. પરંતુ મ્હારી વાત ધ્યાનમાં રાખજો, આ વાત કોઈને મ્હોડે જાય નહિ.

૧૪

અર્ધસંકર જીવન !

કુલચુડના કહેવા પ્રમાણે રાગ-રાણીએ એ વાત કોઈને કહી નહિ, પરંતુ મિહિર અને ક્ષમા એ વાત પહેલેથી જાણતાં હતાં. તેઓ એકે બીજાના મન ઉપરથી તેમજ જ્યોતિષવિદ્યાથી નિશ્ચયપૂર્વક જાણતાં હતાં કે એમ થશેજ; તથાપિ ચંદ્રચુડના એક વાક્યથી તેઓ નિરાશ બની ગયાં !

અહિંયાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે તેઓ પોતાના કાવ્યનું શુભ ફળ જાણ્યા છતાં શા માટે નિરાશ બની ગયાં ?

એનો ઉત્તર એ છે કે મૃત્યુ તો એક દિવસ માનવને છેજ; એ અબ્રાન્ત ધ્રુવ-સત્ય સારી પેઠે જાણ્યા છતાં પણ આપણે મૃત્યુનું નામ સાંભળીને કેમ લયભીત બનીએ છીએ ?

ક્ષમા અને મિહિરના પ્રસંગમાં એમ અને તે કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી ! ચંદ્રચુડે કેવળ મર્મમાં તેમને જૂદાં પડી જવાને જણાવ્યું હતું; તેથી તેઓ જાણ્યા છતાં અજાણ રહ્યાં અને લય તથા મોહથી આત્મવિસ્તૃત બની ગયાં. એ આત્મવિસ્તૃતથી ધ્રુવ-સત્યમાં સંશય ઉપજ્યો અને એ સંશયમાંથી નિરાશા અને સંકટે જગ્યા લીધી ! એનું નામજ અદ્રષ્ટ-ભોગ ! વિધિનું વિધાન ! !

મિહિર રાત દિવસ વિચાર કરે છે-“ ત્યારે શું એ રત્ન મને નહિ મળે ? મિલનના મધ્ય માર્ગમાં આવું અંતર શા માટે પડ્યું

હશે ? જીવનના મધુર વસંતમાં વર્ષાનાં કાળાં વાદળાં હૃદય ઉપર શા માટે છવાયાં હશે ? ત્યારે શું જ્યોતિષવિદ્યા જુદી હશે ? એ જુદી કેપાસનામાં મહેં શા માટે મ્હારો કાળ વ્યર્થ ગૂમાર્યો ? ”

ભુપણના આનિયુક્ત પત્રથી એક દિવસ મિહિર ક્ષમાને એમ કહેતો હતો કે “ હું તને અયોગ્ય છું ! તું મ્હારી આશા ભાગ કર ! ” અને હવે ? હવે તો તે ક્ષમા મ્હારી થશે કે નહિ તેની ચિંતામાં અસ્થિર બની ગયો છે !

પરેખર ! મનુષ્ય-જીવન આવી રીતે પરાધિન છે. મનની ઉપર તેનું આધિપત્ય નથી; પરંતુ મન તેના પર આધિપત્ય ચલાવે છે !

તો પણ અલ્પિયાં એમ છે કે મિહિર તે વખતે પોતાના મનથી ખાલ્યો હતો; પરંતુ હવે ત્યારે તેની વાત કાર્યમાં પરિણત થવા બેઠી છે ત્યારે તે જીવનના ઉપર આધાર રાખે છે ! માનવ પોતાની કાંઈ પણ પ્રિય વસ્તુને પ્રત્યક્ષપ્રવક તજ દે છે તો તેને વધારે સંતાપ થતો નથી. જે કે પાછળથી એ પ્રિય વસ્તુનો અભાવ અને તેનું વિયોગ-દુઃખ તેને સારે છે અને પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે; પરંતુ પારકાને હાથે પોતાની પ્રિય વસ્તુનો થતો વિયોગ તેને બહુ દુઃખદાયક નિવડે છે ! આભાવિક નિયમજન એવા છે કે હાથે ખેંચી લીધેલા દુઃખને માનવ દુઃખ તરીકે ગણતો નથી; પરંતુ પારકાએ દીધેલું દુઃખ તેને દાવાનગ મરું દોહાલું લાગે છે ! એમાં મળ પ્રભુત્વ બેવા જન્મએ તો કાંઈ નથી. કેવળ આત્મપ્રભુત્વના અભિમાનથી માનવ આમ અધીર થાય છે ! વળી નિરાશાભરેલી સ્થિતિમાં માનવની સુખ મેળવવાની ઇચ્છા વધારે બળવાન બને છે; તેથી મિહિરને આમ દુઃખમાં દુઃખેણો આપણે જોઈએ છીએ.

અને ક્ષમા ? તે અસાધારણ બુદ્ધિમતિ હોવા છતાં પણ પિતાના એક વાક્યથી વિચલિત બની ગઈ ! હમણાં તો તે પણ મિહિરના જેવી સ્થિતિ ભોગવે છે ! તેનું મન સ્થિર નથી; તે હંમેશાં ચિંતાતુર

રહે છે; હવે તેની પહેલાંના જેવી સ્ફુર્તિ નથી. હવે તે પહેલાંના જેવું ચિત્તને ઉન્માદ સ્થિતિમાં લાવી મૂક એવું નૈશ સંગીત આતી નથી, તે કાષ્ઠની સાથે મન મૂકીને બોલતી નથી; કવન વિચારમાં ને વિચારમાં તેનો સમય જાય છે ! કદાચ તે મિહિરને મળે છે તો પણ તેનો પહેલાંના જેવો આનંદ તેના મુખ પર પ્રકટી નીકળતો નથી ! જાણે તે ભાવના અભાવથી સંકુચિત અને ભયથી શૂન્ય મનની બની ગઈ હોય એમ જણાય છે ! તે ઘડી ઘડી વિચાર કરે છે—“અરેરે, ત્યારે શું મ્હારી આશા પૂર્ણ નહિ થાય ? જન્મ ધરીને જે આશાનું મરું હૃદયમાં પોષણ કર્યું છે તે આશા શું મ્હારી નિષ્ફળ નીવડશે ? અરે-અર ! પિતા શું એમજ કરશે ? અરે આંગળ ભુપણ ! તહેજ મ્હારું જગાડ્યું ! પરંતુ ભાગ્ય ! તું પણ આમ પ્રતિકુળ થાય છે ? દેવ ! હવે કંઈ કયા કર; મને અબગાને આમ જગીશ નહિ !”

આવા કુખી વિચારથી, મનના આવા બગાડથી ક્ષમા વ્યાકુળ બની ગઈ ! એથી તેનું સુંદર મુખકમળ નિસ્તેજ બની ગયું ! તેનો આનંદ, તેની સ્ફુર્તિ હરાઈ ગયાં ! તેની હરાયેલી સંપત્તિ કાણ તાણ તેને કયારે મળશે ? !

મનની આવી વ્યાકુળ અવસ્થા મટાડવા મિહિર અને ક્ષમાએ ચિત્રવિદ્યામાં પોતાનાં મન પરોવ્યાં. તેઓ પ્રથમ ગુરૂની પાસે એ વિદ્યા શીખ્યાં હતાં. તેનો ઉપયોગ તેમણે કરવા માંડ્યો. પ્રેમી હૃદય વિદ્યથી પાછું હલતું નથી. તે પોતાની પ્રિય વસ્તુને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા રૂપમાં ગોઠવીને, તેની વચ્ચેનું અંતર દૂર કરીને તેને કાઢી પણ રીતે તે પોતાની સાનિધ્ય કરવા મથે છે ! જેવી રીતે કવિ શબ્દચિત્રથી પોતાના મનનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે તેવી રીતે ચિત્રકાર પણ હૃદયની જખ્મી કુશળતાથી અંકિત કરી શકે છે. મિહિર અને ક્ષમા આવી રીતે ચિત્રકળાથી પોતપોતાના મનની જખ્મી જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી રીતે આંકવા લાગ્યાં !

હાતા—પત્ર, ફળ—ફૂલ, અરણ્ય—પર્વત, પશુ—પક્ષી, નર—નારી.

દેવ-દેવી વિગેરે કાંઈ પણ ચિત્રમાં તેઓ એવો મધુરભાવ લાવી મૂકતાં હતાં કે જોથી જોનારનું મન સ્વાભાવિક રીતે આનંદ પામ્યા વિના રહે નહિ. તેમના પ્રત્યેક ચિત્રમાં તેમના હૃદયનો કેમજો મધુરભાવ પરિવ્યક્ત થતો હતો. તેમના ચિત્રમાં ડેકાણે ડેકાણે સહાનુભુતિ, સ્નિગ્ધતા અને સ્નેહનો પ્રકાશ પડતો હતો. એ સિવાય તેનામાં અઘૌંકિક ભાવ સૌન્દર્ય દર્શાવવાની સાથે તેઓ એવું કાંઈ મોહકપણું મૂકતાં હતાં કે જોથી જોનારનું મન સહજમાં તેના તરફ આકર્ષાતું હતું.

ચિત્ર આંક્યા પછી જ્યારે ક્ષમા અને મિહિર એકાંતમાં મળતાં ત્યારે તેઓ એક બીજાનું ચિત્ર બતાવતાં અથવા સંકેતથી એ સંબંધી કંઈ વાતચિત કરતાં હતાં ! અરેરે ! ચંદ્રચુડના એકજ વાક્યથી તેમને કેટલું બધું સંકેત સહેવું પડે છે ! તેમનાથી પૂરી વાતચિત થતી નથી, પોતાનો મંત્રાભાવ એક બીજાને કહેવાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક બીજાને જોતાં તેમને લજ્જા અને ભય ઉપજે છે ! તેમનાં હૃદય-દ્વાર જે એક બીજાને માટે સદા ખુલાં રહેતાં હતાં તે જો કે પુરેપુરાં બંધ થયાં ન હતાં; તો પણ તેઓ બહારથી બંધ કરવાને માટે અથવા અન્યને તે બંધ થયેલાં છે એવું દેખાડવાને માટે મથતાં હતાં ! આ કાંઈ જેવું નેવું દુઃખ નથી ! પ્રેમની અપૂર્વ જ્યોતિથી આલોકિત થયેલાં હૃદયને ગુરૂજ્ઞના ભયથી બહાર અંધકારમય દેખાડવું એ પ્રેમની પરાકાષ્ટા છે ! પ્રેમી વિના અન્ય સ્થળે એ વાત સંભવતી નથી !

સાચાજાનો સમય છે, મધુર વાયુ મંદુલાવે વિચરે છે, મધુર કંઠે પક્ષીઓ મધુરાં ગાન ગાય છે; ફુલની સૌરભથી આરે દિશા આમોદિત થઈ રહી છે. પ્રકૃતિના આવા શાન્ત સ્નિગ્ધ મધુર સમય રાજ-હિપવનમાં બેસીને મિહિર એક જામી ચીતરે છે ! તે પોતાની જામી ચિતરવામાં તક્ષીન બની ગયો છે. જામીમાં આલોક કયાં મૂક્યાં, જામી કયાં ઢાવવી, જામીમાં કયે ડેકાણે કયો રંગ પૂરવાથી તેનું સૌન્દર્ય વધે અને જોનારનું મન મોહિત થાય, તેના વિચારમાં તે

આજ્ઞાન શૂન્ય થઈને બેઠો છે ! માથા પર અનંત આકાશ છે, આભુખાભુ સ્થામ શોભા વિસ્તારતી વૃક્ષલતા છે; થોડે દૂર પાણીનું એક નિર્મળ ઝરણું વહે છે અને તેમાંથી શ્રુતિ સુખકર સ્વ કણ્ઠગાયર થાય છે.

પ્રકૃતિની આવી મધુર શોભા જોતી જોતી પ્રતિભા ત્યાં આવીને ઉભી રહી ! અહા ! એ કેવી માધુર્યમયી મૂર્તિ છે. યૌવનના સધળા સૌન્દર્યના તેમાં પૂર્ણ સમાવેશ થયેલો છે. જાણે કોઈ અપ્સરા સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતરી આવી હોય એમ લાગે છે ! તેના મુખ પર સ્નિગ્ધ ગાંભીર્ય દેખાય છે અને એ ગાંભીર્યથી જોનારના મનમાં કોઈ સ્વર્ગીય લાવની ઉત્પત્તિ થાય છે !

દૂરથી પ્રતિભા મિહિરને જોવા લાગી. પાસે જતાં તેનું મન કંઈક સંકુચિત થયું ! પરંતુ સ્થાન અને સમય ગુણે એ સંકુચિત-ખંચુને વધારે વાર ટકવા દીધું નહિ. પ્રતિભાએ સ્નેહસ્વરે મિહિરને બોલાવ્યો, “ મિહિર, મિહિર ! ”

મિહિરનું ધ્યાન પોતાની છબીમાં હતું. તે એકાગ્રચિત્તે પોતાની છબી ચીતરતો હતો એટલે પ્રતિભાનો સ્વર તેણે સાંભળ્યો નહિ.

પ્રતિભા તેની પાસે ગઈ. લતાકુંજના એક આસન પાસે જઈને તે ઉભી રહી અને જોયું તો મિહિર તન્મયભાવે એક ચિત્ર ચીતરે છે !

અહા ! કેવું મનોહર ચિત્ર છે ! પ્રકૃતિની શોભા તે ચિત્રમાં પ્રકટી નીકળી છે. ઉંચે આકાશ છે, આકાશ અને તરૂલતામાં સ્થામ રંગનો સમાવેશ થયેલો છે, તેમાં અશોકના વૃક્ષ નીચે એક બાળા પ્રિય સમાગમની આશાથી મંદપણે હસતી ઉભી છે ! ચિત્ર સર્વાંગ સુંદર થયું છે; પરંતુ ચિત્રકારનું મન હજી માનતું નથી ! “ ના, બરાબર નથી, સમય અને શ્રમ વ્યર્થ ગયો ! હૃદયની છબી હૃદયમાં જ રહેલી છે, તે કોઈ પણ રીતે બહાર નીકળે તેમ નથી ! ”

નિરાશાથી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, એટલે ચિત્રને પડતું મૂકીને સજળ નયને મિહિરે પાછળ ફરીને જોયું તો તેનું સજળ

ચિત્ર-તેની મનોમયા પ્રતિમા તેના જોવામાં આવી ! મિહિરે આશ્ચર્ય-ચકિત થઇને કહ્યું:-

“ કાણુ પ્રતિભા ? ! તું અહિં ક્યારની ઉભી છે ? ! રૂંદે ત્હારી છબી પૂરી કરી ? ”

પ્રતિભા-તમે પૂરી નથી કરી તો હું ક્યાંથી પૂરી કરી શકું ? ચિત્ર શું પૂરું ચામ છે ?

મિહિર-ખરૂં છે, ચિત્ર પૂરું થતું નથી. મન મૂકીને કામ કરવાથી પણ એ વસ્તુ કોઈ પૂરી કરી શકે તેમ નથી.

પ્રતિભા-જોઈ તમારી છબી; વાહ ! ઘણી સુંદર ચીતરી છે ! હજી એથી તમારી તૃપ્તિ થતી નથી ?

મિહિર-ના એથી મહારી તૃપ્તિ થતી નથી. કારણુ કવિતા અને કળાવિદ્યા કેવળ અતૃપ્તિકર છે !

પ્રતિભા-તમે એમ માનતા હો તો કેવળ કવિતા અને કળાવિદ્યા નહિ પણ સંસારની સઘળી વસ્તુ અતૃપ્તિકર છે ! તૃપ્તિ મૃત્યુ અને અતૃપ્તિ જીવન છે ! આખું જગત્ એ અતૃપ્તિમાંજ તપતું જણાય છે !

થોડીવાર કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. અતિતની સઘળી સ્મૃતિ તેમના હૃદયમાં જાગી ઉઠી ! એવામાં તેમના માથા ઉપરની લતા-ફુલમાંથી એક કાચલે ટોકાર કર્યો !

અહા ! એ કેવો પ્રાણોન્મત્તકર સ્વર છે ! મિહિરનું સર્વ સ્પીર રેમાંચિત બની ગયું ! તે પોતાના મનમાં બોલ્યો-“ તૃપ્તિ મૃત્યુ અને અતૃપ્તિ જીવન છે ! ” ત્યારે હું શા માટે જીવન તજીને મૃત્યુને શરણે જતો નથી ? ”

પ્રતિભાએ પૂછ્યું-“ કેમ શું વિચાર કરો છો ? ”

મિહિર-હું જીવન તજીને મૃત્યુને શરણે કેમ જતો નથી, તેનો વિચાર કરું છું ! તિલ્લુ બુદ્ધિની પ્રતિભાએ જોયું કે મિહિરનો વિચાર-

પ્રવાહ ધસી આગળ વધી ગયો છે. તે સ્નેહથી ધીરે રહીને બોલી—
“ જીવન શા માટે તને છે ? જીવનજ તમને વાંચ્છીત વસ્તુ મેળવી
આપશે ! ”

મિહિર—પ્રતિભા ! તું એવી ખોટી આશા મને ન આપ ! વાં-
ચ્છીત વસ્તુ મને નહિ મળે પણ તને તો મળશેજ. કારણ તું રાજ-
નંદિની છે એટલે તને વાંચ્છીત વસ્તુ ઇચ્છા માનથી મળી શકે તેમ છે !

પ્રતિભા—અને તમને તે કેમ નહિ મળે ?

મિહિર—મને તે ક્યાંથી મળે ? હું નિરાધાર છું; પારકી આશા
પર જીવનારો છું એટલે મ્હારી વાંચ્છીત વસ્તુ મને કેવી રીતે મળે ?

પ્રતિભા—તમે શા માટે દુઃખી થાઓ છો ? તમને પણ તમારી
વાંચ્છીત વસ્તુ મળશે !

મિહિર—ક્યારે ?

પ્રતિભા—સમય આવશે ત્યારે. ફળ પાકું થાય છે ત્યારે. તે પોતાની
મેળે નીચે પડે છે !

મિહિર—પરંતુ પ્રતિભા...

પ્રતિભા—શું કહો છો, કહો ?

મિહિર—ના, આજે નહિ. વળી કાંઈ દિવસ કહીશ.

પ્રતિભા—તમારા મનની વાત આજે મ્હારાથી ગુપ્ત રાખશે ?

મિહિરે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. ચંદ્રચુડના શબ્દો નેને સાંભરી
આવ્યા. તે નીચી નજરે બોલ્યો—“ ના આજે નહિ કાંઈ દિવસ કહીશ.”

પ્રતિભા કાંઈ બોલી નહિ. તે નીચી નજરે ચાલી ગઈ. મિહિર
અનિમેષ નયને પ્રતિભાની મધુર મૂર્તિ જોવા લાગ્યો.

મહાના-પિતાનો પરિચય.

“ મિહિર ! કાલ દિવસ શું કહેવાનો હતો; આજે કહેને ? ”

લતાકુંજની એક બાળુથી ઉપલા શબ્દો બોલી એક મૂર્તિ મિહિરની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી ! મિહિર આશ્ચર્યચકિત થઇને જડ જેવો ઉભો રહ્યો. તે બોલ્યો—“ આ શું ? તમે અહિં ક્યાંથી ? ”

“ હા; હું અહિં ક્યાંથી તે પછી કહીશ; પણ તું રાગકુમારીને એક દિવસ શું કહેવાનો હતો તે મને કહે ! ”

તે મૂર્તિ બલિષ્ઠ હતી; તેના માથા પર લાંબા લાંબા વાળ હતા; આ મૂર્તિને અચાનક આવી સ્થિતિમાં જોઇને મિહિરનો અંતરાત્મા ઊટી ગયો !

મૂર્તિ તેવાજ રવરે પાછી બોલી—“ આવી રીતે એકાંત સાધીને તું પાતચીત કરવાનો કાલ પ્રસંગ હાથ કર્યો છે. ”

આ સમયે મિહિર બોલ્યો—“ તમે આ શું કહો છો ? ”

તે મૂર્તિએ કહ્યું—“ ના, બીજું કંઈ નહિ; હું તો એમ કહું છું કે આવી વિશ્વાસઘાત કરવાનું કામ શું તારા આપદાદાયી ઉત્તરતું આવે છે ? ”

મિહિર—મહેં કોની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો ?

મૂર્તિ—પોતાના આશ્રયદાતાની સાથે. તેમના નિષ્કલંક કુળને કલંક લગાડતાં તને શરમ આવતી નથી ? તારા હાથમાં આ શું છે ? બળ ! જેઉં એ કોની છબી છે ? ”

મિહિર—મહેં મારા આશ્રયદાતાની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો અને તેમના કુળને કલંક લગાડ્યું એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ? શું...

મૂર્તિ—કેમ તારા વિચાર લગવાનો છે ? નહિ પણ હમણાં મારી

પાસે શસ્ત્ર નથી !

આ સમયે મિહિર કંઈક ઉત્તેજિત થઈને બોલ્યા—“ એમ હોય તો શસ્ત્ર લઈ આવો. ”

“ મિહિર ! તું મોટો ભાગ્યશાળી છે કે તહે રાજગૃહમાં આશ્રય મેળવીને રાજકન્યાની સાથે...”

મિહિર—પણ તમે ક્યાં ઓછા ભાગ્યશાળી છો.

“ શું તું મ્હારી મશ્કરી કરે છે ? ”

“ એમ તે હોય ? તમે મહારાજના ભત્રિજા છો, ભત્રિયના રાજા છો; મ્હારાથી તમારી મશ્કરી થાય ? હું તો જે ખરું છે તે કહું છું ! ”

“ તું શું ખરું કહે છે મિહિર ! ”

આ મૂર્તિ તે બીજી કોઈ નહિ પણ હિંગનામુંદરીનો ગુણવાન પુત્ર ભુપણ હતો !

ભુપણ ધીરે ધીરે ઉત્તેજિત થવા લાગ્યો. તેના સ્વર ગંભીર બન્યો. હાથની મુઠ્ઠીઓ વળી ગઈ. તે ક્રોધથી લાલચોળ બાંખો કરીને કહી બોલ્યો—“ મિહિર ! તું ત્હારો જન્મ અને જીવનદ્વારાં શું ભૂલી ગયો ? તું કોણ ? ક્યાંથી આવ્યો ? કાના આશ્રય નીચે મોટો થયો ? એ વાત શું ત્હારા મનમાં કોઈ દિવસ ઉદય થતી નથી ?

મિહિર—કોઈ દિવસ કેમ, દરરોજ ઉદય થાય છે ! આપની કૃપાથી તો તે વળી વિશેષરૂપે ઉદય થાય છે ! એ બાબતજ એવી છે કે તે મ્હારા મનમાં સદાય ઉદય થાય છે અને જીવનપર્યંત તે ઉદય થતી રહેશે !

ભુપણ—તું કહે છે કે મ્હારી કૃપાથી તે વિશેષરૂપે ઉદય થાય છે એનો શું અર્થ ?

મિહિર—આપે કૃપા કરીને એક દિવસ નનામો પત્ર લખીને મ્હારી

ચૌદ પેદીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે શું હું એટલામાં ભૂલી જઈશ ?

આ વખતે ભુષણ કંઈક ગભરાઈને બોલ્યો—“ શું મેં લાખ્યો હતો ? ના ના; એવું તને કોણે કહ્યું ? હું એવા કાયર નથી; તે તો હું જાણું છું કે તમે એવા નીચ ને કાયર નથી; પણ તમે મ્હારી સાથે આવો વ્યવહાર કેમ ચલાવો છો તે મને કહેશો ? તમારા મનમાં મ્હારા માટે શું છે તે જણાવશો ? ” મિહિર કંઈક દ્રઢ સ્વરે બોલ્યો.

ધર્માથી અંધ બનેલો-દાંભિકતાથી પૂર્ણ થયેલો ભુષણ ઉત્તેજિત સ્વરે બોલ્યો—“ મ્હારા મનમાં બીજું શું હોય પણ તું રાજામ્હારની પ્રાણપ્રાર્થી થયો છે તે કયા સાહસથી ? કયા યોગ્યતાથી ? એ શું ત્હારી દુરાકાંક્ષા નથી ? વળી તું તેની છત્રી ચીતરે છે, હાથેશાં તેના વિચારમાં તક્લીન રહે છે એનું પરિણામ કેવું આવશે તે તું દબળ સુધી જાણતો નથી ? ”

મિહિર-મ્હારા માટે તમારે આટલી બધી ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી ! મ્હારા કાર્યનું ગમે તેવું પરિણામ આવશે, તે ભોગવવાનું હું તૈયાર છું; પણ તમે શા માટે મ્હારા જેવા એક નિર્દોષ માણસનું આવાં કટુ વચન કહે છો ? શા માટે મ્હારા જન્મ અને જીવનને તમે દોષરૂપ જુઓ છો ?

ભુષણ-ખરી વાત કહેવાનો મૌન અધિકાર છે. તું ત્હારા માતા પિતાનો કોઈ પણ પરિચય આપી શકે તેમ છે ? તને ત્હારા કુલ શીલ, વંશ અને જાતિની કંઈ ખબર છે ?

ચાંડાળનાં આ નિષ્કુર વાક્યો, વિષોકત બાણની પેઠે મિહિરના હૃદયમાં વાગ્યાં ! તેનું મ્હોડું લેવાનું ગયું અને આંખમાં આંસુ આવી ગયાં !

પરંતુ તેજ વખતે દેવવાણીની પેઠે તેના કાનમાં કોઈએ અચૂત-ધારા રેડી ! “ હા-હા એ મને બધી ખબર છે ! ઉન્નયિનીપતિ પરદુઃખ લક્ષણ વિક્રમાદિત્યના સભાપંડિત, જ્યોતિર્વિદ વરાહ એમના

પિતા છે અને એમની જનની સ્વર્ગવાસી થઈ છે; પરંતુ ત્હારામાં એવી શી ચોગ્યતા છે કે તું એમનો પરિચય મેળવવા અર્થે વળખાં મારે છે ? ”

વિસ્મિત થયેલા મિહિરે રોમાંચિત શરીરે, મુગ્ધ નેત્રે જોયું તો મૂર્તિમાન આશાની પેઠે પ્રતિભા તેના સામે ઉભી હતી ! તેના મુખ પર અપરૂપ દીપ્તિ હતી—આંખમાં અઘૌઘિક તેજસ્વિતા હતી !

હર્ષથી અને વિપ્રાદથી મિહિર બોલી ઉઠ્યો—“ પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ત્હેં આજે મને જીવિતદાન આપ્યું ! મ્હારા મૃત પ્રાણમાં સંજીવની સુધા રેડી ત્હેં મ્હારા પર મહદ્ ઉપકાર કર્યો ! શું મયાત્મા વરાહ મ્હારા પિતા થાય છે ? કર્મક્ષેત્ર ભારતભૂમિ—ઉત્તરચિની શું મ્હારું પ્રિય જન્મસ્થાન છે ? શુભે ! ત્હારી ન્યોતિર્વિદ્યાને ધન્ય છે ! રાજ-કુમાર ભુવણ ! પરમેશ્વર તમારું ભક્તું કરે. તમારા લીધેજ મને મ્હારા જન્મનો જાણવા જેવો વૃત્તાંત મળ્યો છે ! હવે મને કોઈપણ અવતારો ખેડ નથી; જો પરમેશ્વર હમણાં મને મૃત્યુ આપે તો હું આનંદથી મરણને શરણ થાઉં ! કારણ મ્હેં મ્હારા પિતાનો પરિચય મેળવ્યો છે; મ્હારા જીવનમાં એથી વિશેષ આનંદ બીજી કોઈ વાતે થાય એમ નથી ! ”

પોતાના સન્નજન હૃદયમાં આનંદની અમીધારા ઢાળતો મિહિર આનંદથી અધીરો બનીને ઉતાવળે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો ! બીજી મહત્ વાત કહેવાની કે સાંભળવાની તેને ધીરજ ન હતી !

નિરાશ પ્રેમીની વાતો !

અમાનક પ્રતિભાને જોઈને ભુવણ ભયભીત બની ગયો. પ્રતિભાએ દૂરથી તેને આવતો જોયો એટલે તે રાજમહાલમાં નહિ જતાં ધીરે ધીરે તેની પાછળ ગઈ; અને તેની બધી વાતચિત તેણે એક

ઝાડની ઓથે ઉભી રહીને સાંભળી.

કાયર ભુષણ, કંઈક ભય અને આવેશથી બોલ્યો—“ આ કાણુ ? તું તો ઘેર ગઈ હતીને ? ! ”

ભુષણની હવે પહેલાંના જેવી ઉગ્ર મૂર્તિ નથી; તેની વાતચિતમાં પણ હવે પહેલાંના જેવું કઠોરપણું નથી !

પ્રતિભાએ દ્રઢતાની સાથે કહ્યું—“ તેથીજ તું ચોરની પંડે તક સાધીને મિહિરને દુઃખ દેતો હતો ! ”

ભુષણ ક્ષમા, તું મને ચોર કહે છે ?

પ્રતિભા—ન કહું ? તું એકલો ચોરજ હોત તો મને ખદુ લાગતે નહિ, પણ તું ચોરની સાથે ચાંચળ છે, નિષ્કુર છે અને રાજકુલનું દક્ષ છે !

ભુષણ—વિના કારણ તું મને આવાં કઠોર વચનો કહે છે પ્રતિભા !

પ્રતિભા—વિના કારણ ? અરે નીચ ! ત્હારા અપરાધની તો ક્ષમા પણ થાય એમ નથી !

• ભુષણ—મહેં એવો શું અપરાધ કર્યો છે કે તું મને આવાં વાક્યબાણથી વીધે છે ?

પ્રતિભા—હવે પણ પ્રપંચ ? નિષ્કુર, ખસ ! વિના કારણ તું તરી ઘડી મિહિરને પગલે છે અને પાછો અપરાધનું પૂછે છે ? ત્હેં શા માટે તેના પર બુદ્ધો પત્ર લખ્યો ? એમ કરવાનું ત્હારે શું કારણ હતું ? તેના પર મિથ્યા દોષારોપ મૂકીને તેના નિર્દોષ જીવનને ક્ષતિ કરવાનું ત્હારે શું કામ હતું ?

પાપી—મિથ્યાવાદી કંઈકે ગભરાટથી પ્રતિભાની વાતનો અસ્વીકાર કરતાં બોલ્યો—“ મહેં ? ના મહેં તો કોઈપણ જાતનો પત્ર લખ્યો નથી ! ત્હારે શા માટે પત્ર લખ્યો પડે ? ”

પ્રતિભા—હવે પણ બુદ્ધ બોલે છે ? હમણાંજ ત્હેં ત્હારા મહેં

કચ્છ કચ્છ હતું અને પાછો ફરી નય છે ?

ભુવણુ-ના મહેં તો એવું તેવું કંઈ કચ્છ કચ્છ નથી; તહે દૂરથી કંઈને બદલે કંઈ સાંભળ્યું હશે !

પ્રતિભા-એમ ? પણ તું હમણું મિહિરને તેનાં માતાપિત. વિષે પૂછતો હતો તે રું ભુલું ?

પાપીથી આ વાતનો અસ્વીકાર થયો નહિ. નીચી દ્રષ્ટિ કરીને તે બોલ્યો-“ હા; મહેં પૂછ્યું હતું ખરું ! ”

પ્રતિભા-ઓતિર્વિદ્યાવિશારદ, રાજા વિક્રમાદિત્યના સલાપડિત. તેજસ્વી વરાહને વંશધર, નરન ? આવું લખતાં ત્હારા માથે વળ-ખાત કેમ થયો નહિ ? !

પ્રતિભાની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઈ; જાણે તેમાંથી અગ્નિ વરસતો હોય એવું જણાવા લાગ્યું !

પાપીથી એ તેજ સહન થયું નહિ તેથી નીચી નજરે, ઘુંટણીય પંદીને પ્રતિભાના ચરણ સ્પર્શ કરતાં તે બોલ્યો-“ ક્ષમા ! આ વખતે મને ક્ષમા કર. હવે હું એવું કદી પણ નહિ કરું. કહે, તું મ્હારી થઈશ ? ”

પ્રતિભા દુરત પાછી હકી ગઈ અને ક્રોધથી બોલી-“ નીચ ! આજે તું આવું બોલ્યો, પણ હવે પછી જો તું એવું બોલીશ અને મ્હારા શરીરને સ્પર્શ કરીશ તો નિશ્ચય રાજદંડથી દંડિત થઈશ ! ”

હિમત બનેલો ભુવણુ હસતાં હસતાં બોલ્યો-“ રાજદંડ ? રાજદંડને હું તુચ્છ ગણું છું ! કેવળ હું તને ચાહું છું. મ્હારા શરીરમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી હું તને મિહિરની નહિ થવા દઉં ! ”

પ્રતિભા-તું ત્હારો પ્રાણ ત્હારા હાથે ખોવા બેઠો છે ! તને ચિત્તને પણ એજ માટે એક પત્ર લખ્યો હતો કેમ ?

ભુવણુ મનમાં બોલ્યો-“ અરે ! એ પણ એ જાણી ગઈ ! ” પછી તે પ્રકાશભુ બોલ્યો-“ હા; તેમને મહેં એક પત્ર લખ્યો હતો ખરો ! ”

પ્રતિભા-શા માટે તને એવી કુશુદ્ધિ સૂઝી ?

ભુપણુ-ત્હારા માટેજ ક્ષમા-તું મને મળે એ માટે મહેં આવું કયું. એમાં તું કુશુદ્ધિ ગણ કે સુશુદ્ધિ ગણ ! કહે તું હવે મ્હારો સ્વીકાર કરીશ ?

પ્રતિભા-નિર્ધનજ ! પાછી એજ વાત ? દુરાચારી તું આવું કલકિત જીવન લઈને પવિત્ર પ્રણયની આશા રાખે છે ? ચિત્કાર છે તને !

ભુપણુ-તું મને ચિત્કારે છે અને દુરાચારી કહીને મ્હારા જીવનને કલકિત ગણે છે; પણ તું જો મ્હારા પર કૃપા કરે તો પછી એ બધું એની મેળે સુધરી જાય એમ છે !

પ્રતિભા-આ જન્મે તો નહિ પણ જન્મોત્તરમાં નહિ ! ત્હારા જન્મ અધમને શું હું મ્હારો પ્રેમ અર્પાશ ? શું ચંદ્રચુડની કન્યાનો પ્રેમ એવો તુચ્છ છે કે તે ત્હારા જેવા પાપાત્માને સહજમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે ? !

ભુપણુ-નને તે સહજમાં પ્રાપ્ત થતો ન હોય તો મને કહે, હું કદીર તપસ્યા કરું ! ક્ષમા ! ખરેખર શું હું તું કહે છે તેવો અધમ જુ ? મ્હારા અંતરમાં અદેખાઈતો અગ્નિ સળગાવનાર અને મ્હારી મુખ તથા સાલ્યનીતો નાશ કરનાર બીજું કોઈ નહિ પણ તુંજ છે ! હું ત્હારા માટે રાત દિવસ વિચારમાં તે વિચારમાં રહું છું અને નહિ કરવાનાં કામે કરું છું ! વધારે શું કહું ક્ષમા ! ? ત્હારું આ અલૌકિક મૌન્ય હું જ્યારે જોઉં છું ત્યારે ઉન્મત બની જાઉં છું ! ખરેખર ! તું કહે છે તેમ મ્હારી શુદ્ધિ બગડી છે; નહિ તો હું જાણી જોઈને શા માટે બળતા અગ્નિમાં પતંગિયાની પેઠે ઝંપલાઉં ? મ્હારું ચિત્ત અવશ બની ગયું છે, અદેખાઈથી આંધળું બની ગયું છે, નહિ તો મિહિર ને મ્હારે લેવા દેવા શું છે ? તે જાણ હોય કે સતીનો પુત્ર હોય તેમાં મ્હારું શું બગડે એમ છે ?

પ્રતિભા-પણ હવે તો તને વિશ્વાસ બેઠો ને કે મિહિર ઉજા-

ચિનીપતિના સભાપણિત વરાહનો પુત્ર છે ?

ભુવણુ—તું ન્યારે કહે છે, ત્યારે તેના અવિશ્વાસ કરે એવું કાણ છે ? ત્હારું વાક્ય, ત્હારું કહેલું ભવિષ્ય, સિંહલદ્વીપમાં દેવવાણીની પેઠે પૂજાય છે ! પણ મ્હારી શી દશા થશે ક્ષમા ! ?

પ્રતિભા—પાછી એને એજ વાત !

ભુવણુ—ન્યાં મુઠ્ઠી પ્રાણ છે ત્યાં મુઠ્ઠી એ વાત તો રહેવાનીજ. અરણ્ય તપસી આશા મ્હારાથી મૂકી દેવાય તેમ નથી ! જે તને એ અમતું ન હોય તો તું ત્હારા હાથે મ્હારો નાશ કર ! કોઈ બેરેશ નહિ, કોઈ જાણુશે નહિ; આવા ઐકાંત સ્થાનમાં, આવા પવિત્ર સમયમાં, જે હું ત્હારા હાથે મરીશ તો મોટા ભાગ્યશાળી થઈશ ! કેમ ક્યા કરીને મને મારીશ ?

પ્રતિભા—ખરેખર ! તું ભાગ્યહીણ છે.

ભુવણુ—એ વાત ત્હેં આજે જાણી ક્ષમા ! ? હું હીણભાગી છું; નહિ તો તું મને શા માટે આમ ઠોકર મારે !

અભાગીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં; પ્રતિભાએ તે નેંચ્યાં. દયાથી પરવશ થઈને તે બોલી—“ શા માટે રડે છે ? મ્હારાથી શું થાય એમ છે ? ત્હારું ભાગ્યજ તને આવી સ્થિતિમાં મૂકે છે; નહિ તો તને પારકા ભાગ્યની અદેખાઈ શા માટે થાય ? પણ આવી અદેખાઈ કરીને તું શું મિહિરતું ભાગ્ય ફેરવી શકીશ ? ”

પ્રતિભાનાં આ વાક્યો અભાગીના અંતરમાં વાગ્યાં. થોડીવાર મૌન રહી તે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો:—

“ મિહિરતું ભાગ્ય મ્હારાથી ફેરવી નહિ શકાય, પણ શું સિંહલની રાજકન્યા ખરેખર ! તેના પિતાના એક સામાન્ય અમિત યુવકની સાથે લગ્ન કરશે ? શું રાજકુલની હંમેશની પ્રથા નષ્ટ થશે ! હાય ! ક્ષમા ! ત્હારું કુળતું અભિમાન અને હિંમતું જ્ઞાન ક્યાં મળે ! ”

પ્રતિભા—તે કહેવાને હું નવરી નથી. જો હવે મ્હારું વધારે અપ-
માન કરીશ નહિ. ત્હારા જેવા નારકીના મ્હોડે મ્હારા કુળની અંત
જ્ઞાનની નિંદા થાય તે હું વધારે વખત સાંખી શકીશ નહિ. મૂર્ખ !
તું કુળના અભિમાનની વાત શું સમજે ? ત્હેં અદેખાધથી અધ બનીને
એક યોગ્ય વ્યક્તિને જરજ ઠેરવ્યો અને મ્હારા મુખમાં કાંટા નાંખ-
વાને માટે નીચ ઉપાયથી ધર્મીત્વા પિતાને દૂલાવ્યા—તેમના મનમાં
ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો, એ શું ત્હારું કુળનું અભિમાન ?

આત્મ-અપરાધથી અપરાધી બનેલો ભુપણ, પોતાના અંતરમાં
હવે યોદ્ધાની રીતે સમજ્યો કે નીચ ઉપાયથી કોટી કાળે પણ ઉચ્ચ
વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી. તે હવે સમજ્યો કે તેનો મુખ પત્તન તેના
ક્રાળ થયો છે—ક્ષમા તેને અતિશય ધિક્કારની નજરે ભુજો છે. નેથી
તે અતિ વિનયથી આર્ત સ્વરે બોલ્યો:—

“ ક્ષમા ! મને કહેતાં શરમ આવે છે. મ્હેં એકવાર કહ્યું કે
અને ફરી પણ હું તને વિનવીને કહું છું કે તું મને ક્ષમા કર ! અ-
કપટ રીતે નોક્રખા અંતઃકરણથી મને ક્ષમા કર ! ત્હારું નામ ક્ષમા
છે. એકવાર નામનું માહાત્મ્ય દેખાડ અને આ અનુત્તમ શરણાગતને
હૃદયની સાથે... ! ”

પ્રતિભા—તને ક્ષમા કરવાને હું તૈયાર છું, પણ તે એક સંતોષ
હવે પછી હું બૂલથીયે મને અન્યભાવે સંભારે નહિ તો હું તને
અંતઃકરણથી ક્ષમા કરીશ !

“ અં ! ” ભુપણ જાણે એકદમ આકાશમાંથી ભૂમિ પર પડ્યા
હોય એમ થયું ! તે નિરાશ થઈને બોલ્યો—“ અં ! આ અવનમાં
મ્હેં જે આશાને હૃદયમાં પોષણ કરી છે તે શું નિષ્ફળ નીવડશે ?
ખરેખર નિષ્ફળ નીવડશે ? શું તું મ્હારી નહિ થાય ? ”

પ્રતિભા ધડી ધડી તું એ વાત શા માટે કહે છે ? તું એને ભૂલી
જા—એને સ્વપ્ન સમજીને ભૂલી જા. જો પિતાની હયાતી પછી જન-

અર્થ અને આ સોનાનું સિંહલ-એ સૌ ત્હાં શરે; હું એને માટે કદી પણ કદ નહિ કરું. હું આજે ત્હારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, મ્હારે પિતાની સમ્પત્તિમાંનું કંઈ પણ નહિ જોઈએ.

નિરાશાના સાગરમાં ડૂબકાં ખાતો હુપણ થોડી વાર કંઈ બોલ્યો નહિ. પછી ભર્મને વીંધી નાંખે એવો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને તે બોલ્યો—“ અરે ! ધન, સંપદ તુચ્છ છે અને ત્હાં સિંહાસન પણ મ્હારે તુચ્છ છે ! તું જો મ્હારી સાથે હોય અને હું એક અરણ્યમાં નિવાસ કરતો હોઉં તોપણ તે મ્હારે મન રાજવૈભવ સમાન છે ! ક્ષમા ! તું મ્હારા પ્રેમને પગની ઠોકરે મારે છે અને મને એક સાધારણ લિટ્લુક જેવા માનીને ધનનો લાલ દેખાડે છે, એ ઉપરથી મને સમજાય છે કે મ્હાં મૃત્યુ પાસેજ છે ! તોપણ ત્હારા હાથે હું મરત તો સુખી થાત ! મ્હારી એટલી એક છેલ્લી આશા પણ તું પૂર્ણ નહિ કરે ? ”

ક્ષમા થોડીવાર વિચારમાં પડી કંઈ બોલી નહિ. અંતે તે કંઈક પ્રત્યર્થા બોલી—“ એ બધું હું જાણતી નથી; પણ લાગ્યમાં હોય તો એમ પણ થાય ! હું શું કરું ? અને મ્હારાથી શું થાય એમ છે ? ”

“ જો એમ થાય—ત્હારા હાથે મ્હાં મરણ થાય—તો એ રીતે પૂણ હું મ્હારા મનને શાન્ત કરીશ ! ”

નિરાશ-પ્રાણ હુપણ ધીરે ધીરે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રતિજ્ઞા વિચારવા લાગી—“ વિધિના લેખ કાણ ફેરવી શકે એમ છે ? અરેરે ! હુપણ મરશે અને મ્હારે તેનું નિમિત્ત થવું પડશે ! ત્યાર પછી મ્હાં લાગ્ય ! તેતો સાથેજ છે. હાય ! મિહિર આવું ક્યાં છતાં પણ હું તને સુખી કરી શકીશ નહિ ! સુખ ! સુખ એ શબ્દ વિધાતાએ મ્હારા લલાટમાં લખ્યોજ નથી !

પણ એનું પરિણામ—મ્હારા પ્રેમનું પરિણામ કેવું આવશે જો જો કે હું હજી સુખી જાણતી નથી; તોપણ તેનો કંઈક ભાસ મેં થાય છે. પણ ફરી એક વાર કોઈ શુભ ક્ષણ સાંધીને હું મ્હાર

જન્મપત્રિકા જોઈશ. જ્યોતિષનું ગણિત બધી વખતે ફળનું નથી; ધરણ્ય તેમાં ઘડી ઘડી ભૂલાં પડી જવાય છે અને વળી ક્ષણ અને કાળનો હેરફેર તો પગલે પગલે થાય છે. જો એમાં વાળ જોડેલો પણ તકાવત પડી જાય છે તો ગણિત ભુલું પડે છે અને એકની ભૂલથી જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેવું મહાન શાસ્ત્ર નિંદાખેરાની તુમિનું સાધન બને છે ! પણ હવે તો હું સુદૃઢ રીતિથી એની કુંડળી કઢાડીશ, અંકની માત્રા પણ તેવીજ સુદૃઢ ગણતરીથી કરીશ, સહજ પણ ફેર પડવા નહિ દઉં; મહેનત તો છે, પણ તે ક્યાં વિના છૂટકા નથી !

“ મિહિરનો જન્મ અને તેનું જીવનવૃત્તાંત શોધી કઢાડવામાં મને કાંઈ થોડી મહેનત પડી હતી ? દશ વર્ષ સુધી એક સરખી મહેનત અને કાળજી રાખી ત્યારે કંઈક જણાયું કે તે કોણ છે ? પણ આવું શબ્દે શબ્દનું મળતાપણું મહેં કાંઈ પણ ઠેકાણે દીકું નહિ. અહા ! મિહિરને આજે કેવો આનંદ થયો હશે ! મિહિરને આનંદિત જોઈને મને પણ આનંદ થાય છે ! ખરેખર ! મિહિર ભાગ્યશાળી છે. નહિતો તે આવી રીતે બધાનો રતેહ શી રીતે મેળવત ? અને હું પણ તેને બધું જાણ્યા છતાં મ્હારો પ્રેમ કેમ અર્પણ કરત ?

હાય ! અભાગી ભુવણ મ્હારા પર ક્રોધ કરીને આદ્યો ગયો; તે પોતાના મનમાં મને અને મિહિરને શાપ દેતો હશે; પણ તેમાં હું શું કરું ? હું કોણ ? મિહિર કોણ ? અને ભુવણ કોણ ? કોનામાં એવી શક્તિ છે કે વિધિનું વિધાન ફેરવી શકે ? હાય ! કોની લીલાથી અમે પળે પળે જમ પરાજયની રમત રમતાં હઈશું ? શું કેવળ ઇચ્છા કરવાથી હું તને ચાહી શકત ? ના ભુવણ ! એમ કદી પણ ચાત નહિ. તું સ્વાર્થી વિચારોને વશ થઈને એવું ધારે છે, કે એમાં મ્હારી આગ્રહ છે, પણ ના; તેમ નથી. જો ઇચ્છા કરવાથીજ એક બીજને ચાહી શકાયું હોત તો, મનેજ તેવી ઇચ્છા કેમ થઈ નહિ ? ત્હેં કંઈ કહેવામાં આવી રાખી નથી, વિનય અને આજીજી કરવામાં પણ

તેં કાંઈ જાતની ઉણપ રાખી નથી; ત્હારું મન પણ મ્હારા પ્રેમમાં સ્થિત પડી રહેલું છે; અને તું મને ખરા પ્રેમથી આહે છે, છતાં મ્હારું મન ત્હારા પર ન ચોંટયું તે નજ ચોંટયું ! અને મિહિર ? ના; તેણે તો મને કાંઈ વખત કંઈ કહ્યું પણ નથી; વળી પહેલવહેલાં તો તે કંઈ અભાવ દેખાતો હતો, તોપણ મ્હારું મન તેના તરફ ખેંચાયું. આવું આકર્ષણ કાણ કરતું હશે ? ચુંબક જેવી રીતે લોહને ખેંચે છે, અગ્નિ જેવી રીતે પતંગનું આકર્ષણ કરે છે અને મરણ જેવી રીતે જીવનને બોલાવી લે છે, તેવી રીતે સૌ જાણ્યા છતાં અને બધું સમજ્યા છતાં મ્હું મ્હારો પ્રેમ મિહિરને શા માટે અર્પણ કર્યો ? એનું મૂળ કારણ શું ? તું કહીશ કે રૂપ ! આત્મ પ્રણય ! પણ એમ તો ધણાંઓને થાય છે અને ધણાંઓ જીવનના સાથી તરીકે એક બીજાની સાથે જોડાય છે, પણ બધે ઠેકાણે એ નિયમ ચાલી શકતો નથી ! તું કહીશ કે શું ત્હારા માટેજ વિધાતાએ બુદ્ધિ નિયમ ધાર્યો છે ? હું કહીશ કે હા, વિધાતાની ઇચ્છા એવી છે. તે મને બોલાવે છે, તેજ મને આવું આકર્ષણ કરે છે; નહિ તો એનું પરિણામ-આલ ! પરિણામ અતિ ભયાનક જાણ્યા છતાં, હું શા માટે મ્હારું જીવન તેને અર્પણ કરું; એ બધું શું હું કરું છું ? ના. એક જણ છે-એક જણ એવું કરે છે ! તેજ બધું કરે છે; તેજ હા ને ના કરે છે અને ના ને હા કરે છે ! આપણે અભિમાનમાં આંધળાં થઈને કહીએ છીએ કે-“ હું કરું છું ! ” હાયરે ! જીવ ! આજ ત્હારું સામર્થ્ય ? આજ ત્હારી સ્વતંત્રતા ? અને તે છતાં તને આટલો બધો દંભ અને આટલું બધું અભિમાન ! ”

આવા આવા અનેક વિચાર પ્રવાહમાં તણાતી પ્રતિભા, સાચા-કામના સમયે રાજમંદિર તરફ ગઈ.

આજે તેના મુખપરિવેશ પર પહેલાંના જેવી કમનીય કંઈ ન હતી. તે સરસ સજીવ ભાવ આજે કાણ જાણે ક્યાં રાંતાઈ ગયો હતો ?

જાણે તેણે કંઈ ગૂઝાવ્યું હોય અને તેને તે પોતાના આખા જીવનમાં મેળવી શકે તેમ ન હોય; એવા ભાવે, એવા વિચારે, તે ઉદાસ અને દુઃખી અંતરે રાજગૃહમાં ગઈ.

૧૨

જન્મભૂમિની અલિસાયા.

કુસાચાર્ય પુરંજય તે ઠેકાણે બેઠા હતા. પ્રતિભાને જોતાંજ તે હર્ષથી બોલી ઉઠ્યા—“ આ કોણ ક્ષમા ? ! તું આવી તે ઠીક થયું. અમે ત્હારીજ વાત કરતા હતા. બેટા ! આજે ત્હેં ત્હારાં માતાપિતાને આ વૃદ્ધ ગુરૂને અને રાજપરિવારને એક જાતની ઉત્કંઠામાંથી મુક્ત કર્યો છે ! આખું સિંહલ તને આશીર્વાદ દેશે; આજે ત્હેં મહાત્મા વરાહ-પુત્ર મિહિરનું જન્મ-વૃત્તાંત પ્રકાશ કરીને ત્હારા જીવનને ધન્ય કર્યું છે ! ”

પ્રતિભા શરમથી નીચું જોઈને બોલી—“ એ બધું આપની કૃપા અને આશીર્વાદનું ફળ છે ! આપે મને જે કંઈ શિખવ્યું હતું તેનોજ મ્હેં પરિચય આપ્યો છે ! ”

પુરંજય—ના ક્ષમા, એમ નથી. મ્હેં તને શું શિખવ્યું છે, તેમ હું તને શું શિખવી શકું તેમ છું ? ત્હેં ત્હારી અમાનુષી શક્તિના બળેજ આવેલ વિજય મેળવ્યો છે ! ત્હારી ગણિત વિદ્યાને ધન્ય છે અને ત્હારા સામુદ્રિક જ્ઞાનને પણ ધન્ય છે ! ત્હારા ગુરૂ—આ વૃદ્ધની જ્ઞાન અને સુદ્ધિથી જે વસ્તુ અગમ્ય હતી તે વસ્તુને ત્હેં આજે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાડી ! બેટા ! ત્હારી પ્રતિભા અસાધારણ છે અને ત્હારો ધ્યાનયોગ પણ તેવોજ અલૌકિક છે ! જગદીશ્વરની પુરેપુરી કૃપા વિના આવી શક્તિ કોઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. વલ્લે ! ચિરાયુષ્મતી યા અને જગતમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કર !

પ્રતિભા—દેવ ! એવું થશે કે ? એવું સૌભાગ્ય મહાર્ થશે કે ?

પુરંજય-થશે; નહિ કેમ થાય ? તને એવું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય તો થશે કોને ? જગદીશ્વરે તને આ શક્તિ વૃથા આપી નથી. તે તારા શક્તિ-મંદિરમાં અધિકૃત છે !

પ્રતિભા-અને તે તમારા ભક્તિ-મંદિરમાં અધિકૃત નથી ? દેવ ! તમે કહો છો તે ખરું, પણ મ્હારામાં તેવી ભક્તિ ક્યાં છે ? તમારા જેવી નિર્મળ ભક્તિથી મ્હારાથી ભગવાનને ક્યાં ખોલાવાય છે ?

આચાર્ય હસતાં હસતાં બોલ્યા-“ મ્હારા જેવી નિર્મળ ભક્તિ ? હું હવે સમજ્યો ! તે ભલે ન હોય પણ ત્હોં તારી શક્તિવડે તેને મેળવ્યાં છે ! મ્હારામાં તેવી ભક્તિ ક્યાં છે ? તારા જેવી શક્તિ નથી તો નથી પણ ભક્તિયે નથી; મ્હારી પાસે કાંઈ નથી. ”

ચંદ્રચુડ હસીને બોલ્યો-“ વાતનો રંગ ઠીક જામ્યો છે; આજની રાત એવાજ આનંદમાં જાય તો સારું. મિહિર ! કેમ ભાઇ, તું કાંઈ ખોલતો નથી ? ”

મિહિર-હું શું ખોલું ? આનંદથી મ્હારું હૃદય ગાંડુધેલું બની ગયું છે તેથી મ્હારે શું ખોલવું તેની મને સમજણ પડતી નથી ! આ વખતે કોઈ આવીને મને પ્રહાર કરે અથવા કોઈ જાતનું એવું આનંદક દુઃખ દે, કે જેથી મ્હારી છાતી હલકી થાય અને હું આનંદના અવસાદથી કંઈક સ્થિર થઈને બેસું ! કુમાર ભુષણને આ વખતે ખોલાવ્યા હોત તો બહુ સારૂ થાત !

રાણી ચિત્રાવતી એ સાંભળીને ગભરાઇ ગયાં. તે વહેલાં વહેલાં બોલ્યાં-“ બેટા ! તેનું નામ લઇશ નહિ. તેનું નામ સાંભળતાં મ્હારું શરીર કંપી ઉઠે છે ! ”

મિહિર બોલ્યો-“ ના, મા, એવું કહેશો નહિ. એક રીતે ભુષણજી મ્હારો બંધુ છે. તેણે જો મને દુઃખ દીધું ન હોત તો આજનો અપૂર્વ આનંદ આપણે મેળવી શકત નહિ ! તેણેજ મ્હારો માતાપિતા

વિષે કુતર્ક કરીને મ્હારૂં જન્મ અને જીવન-વૃત્તાંત શોધી કહાડવામાં સહાયતા કરી છે ! તેણે આવું કર્યું ન હોત તો પ્રતિભા કંઈ રાત દિવસ પરિશ્રમ કરત નહિ અને મ્હારૂં જન્મ-વૃત્તાંત પ્રકાશમાં આવત નહિ ! ”

પુરંજય-તું કહે છે તે ખરું છે. ભૂગોળ, ખગોળ, પાતાળ વિષયક ન્યોતિર્વિદ્યા, સામુદ્રિક, પ્રશ્ન-ગણના, રેખાદિ વિચાર, હસ્ત-પાદાદિનું લક્ષણ નિર્ણય, કાક્યરિત્ર, ઇત્યાદિ ત્રયો જોવામાં મ્હેં બાકી રાખી નહતી. મિહિરને માટે એવું શું હોય કે જે હું કરી શકું નહિ ? પણ બરાબર કંઈ મળ્યું નહિ; ભારતની ઉજ્જયિની મળી, ન્યોતિર્વિદ મળ્યા, ઉચ્ચકુળ મળ્યું; પણ માતા કાણ, પિતા કાણ અને આવી દૈવવિરખના શાથી થઇ, તે કંઈ મળ્યું નહિ ! અતે રાજન-દિની પ્રતિભા સુંદરી-વિદ્યાવતી ક્ષમાએ અક્ષરે અક્ષર ભવિષ્ય બાખ્યું ! કેવું આશ્ચર્ય ! મ્હારી અને મિહિરની ગણના, ક્ષમાએ કરેલી ગણનાની સાથે બરાબર મળતી આવી ! મિહિરના જીવનની બીજી વાતો મહારાજ તમને સમજાય તેવી નથી. વળી તે તમને ઠીક પણ નહિ લાગે; કારણ તે નીરસ, કર્કશ અને વિરક્તિકર છે ! ”

ત્યાર પછી તે પ્રતિભાની સામું જોઇને બોલ્યા-“ કહે બેટા ! દૈવ દુર્ઘટનાની વાત ત્હેં શોધી કહાડી કે નહિ ? બાળક-મિહિર તાત્ર પાત્રમાં તણાતો તણાતો ઠેક ઉજ્જયિનીથી સિંહલ સુધી શી રીતે આવ્યો, તે ત્હેં શોધી કહાડ્યું કે નહિ ? ”

પ્રતિભા-ના, એ વાતની મ્હેં હજી સુધી શોધ કરી નથી; પણ પહેલાંના જેવી મોહેન્દ્ર ક્ષણ મળશે કે હું તુરતજ એની શોધ કરીશ. એ માટે હવે ચિંતા કરવા જેવું નથી. મૂળ મળ્યું છે એટલે હવે શાખા પણ મળશે !

પુરંજય-ત્યારે તુંજ એ શાખાને શોધી કહાડજે ! હું તો સદા-શિવ પાસે સદા એવુંજ માચું છું કે ત્હારી અદ્ભુત ન્યોતિર્વિદ્યાના

પ્રભાવથી આ સોનાનાં સિંહલ હમેશાં ઔરવવાળા રહે ! કેમ મિહિર ! શું વિચાર કરે છે ? મહાપ્રિતાનો પરિચય મળ્યો, જન્મ અને જીવન-વૃત્તાંતથી તું ભણીતો થયો એટલે ત્હારું ચિત્ત હવે સિંહલ પર ચોંટશે કે ? જોજો સધળાની માયા તજીને, રાજા રાણીનો સ્નેહ-પાશ તોડીને ઉજ્જયિની ન્હાશી જતો નહિ ! કેમ કાંઈ બોલતો નથી ?

મિહિર-ગુરૂદેવ ! તમે અતંત્રાંગી છો; તમારી પાસે મનોભાવ ગુપ્ત રખાય તેમ નથી ! ઘણા દિવસથી જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા મારા છે. ઉજ્જયિની ક્યાં હશે ? તે કેવી હશે ? ત્યાં મા-બુદ્ધિ કેવા હશે ? એ બધું જોવાની મને બહુ ઇચ્છા થાય છે !

મિહિરનાં આવાં વાક્યો સાંભળતાની સાથે રાણી વ્યાકુળતાથી બોલી ઉઠી-“ ના-ના-ના, એવી ઇચ્છા કરીશ નહિ. આ સિંહલમાં રહીનેજ તું ત્હારી સધળી ઇચ્છા પૂર્ણ કરજે. અહિં શું તને કોઈ ગતનું દુઃખ છે ?

મિહિર ગદગદ કંઠે બોલ્યો-“ મા, તમારા જેવો માતૃસ્નેહ ભોગવવા જે માણસ ભાગ્યશાળી થયો છે તેને કોઈ પણ ગતનું દુઃખ હોઈ શકે નહિ. પણ...”

એટલામાં વચ્ચેજ ચંદ્રયુગ ઉતાવળે બોલી ઉઠ્યો-“ ના, મિહિર ! હવે ત્હારું “ પણ ” ચાલે એવું નથી ! આ સિંહલનેજ તું ત્હારી “ જનની-જન્મભૂમિ ” જાણજે ! ”

મિહિર કરી કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે નીચું જોઈને બેસી રહ્યો. પણ રાજારાણીના આવા પ્રતિવાદથી તેની ઇચ્છા હતી તેનાથી બમણી પ્રમળ બની ગઈ ! તે પણ તેણે પોતાના મનનો ભાવ કોઈને જાણવા દીધો નહિ !

• આચાર્ય મનમાં મનમાં હસ્યા. ભવિત્ય જોઈને તેમને હસવું આવ્યું ! તેમણે શું જોયું અને કેમ હસ્યા, એ તેમના સિવાય ખીજા કોઈને જાણવામાં આવ્યું નહિ !

અને પ્રતિભા ! તેનો સૌ કરતાં ઘણી આગળ નિકળી ગઈ હતી; અને તેથીજ તેના મનમાં અત્યારે કાંઈ પણ જાતના તરંગો ઉત્ક્રાંતિ ન હતા; તેણે કેવળ વિધિ લિપિનો આશ્ચર્યકારક મહિમા વિચારતી, અનિમેષ નયને મિહિરને જોતી હતી !

ભુષણ અને દુષણ !

એક નિર્જન પહાડના શિખર ઉપર એકો એકો ભુષણ કાંઈક વિચાર કરે છે ! ક્ષમાના પ્રેમમાં નિરાશ થઈને તે અત્યારે એક ભયંકર નિપયત્ની ચિંતા કરે છે ! ભૂખ, દુઃખ અને નિરાશાથી તેણે દેહ ભાનને વિસારે નાંખ્યું છે. પોતે ક્યાં એકો છે, શું કરે છે, તેનું એને મદજ પાણુ ભાન હોય એમ જણાતું નથી ! ઘડી ઘડી ભયંકર વિચારો ધરવાથી તેનું મન વિદ્રોહી બની ગયું છે ! તેની આંખો લોહીના દીપા જેવી લાલ જણાય છે, તેના કેશ રૂક્ષ થયેલા દેખાય છે અને તેનું વદન વિરસ અને સુકાયેલું માલમ પડે છે ! પરંતુ તેના વિરસ અને સુકાયેલા વદન પર અત્યારે દ્રઢતાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ! આખા દિવસનો સૂર્યનો સખ્ત તાપ તેણે માથા પર સહન કર્યો છે—આખા દિવસમાં તેણે કંઈ ખાધું નથી—પાણીનો પણ સ્પર્શ કર્યો નથી—તે કેવળ એકાગ્ર મને વિચાર કરે છે કે હવે શું કરવું ?

તે વિચારે છે કે આપઘાત સિવાય બીજો ઉપાય નથી ! અસહ્ય નિરાશાના હાથથી હતભાગી પોતે પોતાના હાથે પોતાની હત્યા કરી, છોડે થવા માગે છે !

અરે ! તેનાં નયનની પલકકલિન દ્રષ્ટિ કેવી ભયંકર દેખાય છે ! તેનો દીર્ઘ નિશ્વાસ પણ કેવો ગંભીર અને હૃદયને વીંધી નાંખનારો જણાય છે ! હાથ ! તેના ઉન્હા નિશ્વાસથી પહાડ ઉપરનાં ઝાડપાન પણ હિંચી થઈ ગયાં છે !!

(અભાગી વિચારે છે) “ હવે શા માટે ? શા માટે હવે જીવનની મમતા કરવી ? ત્યાં જીવન નિષ્ફળ જેવું છે, ત્યાં આ દેહ ધારણુનો લાભ શું ? સઘળાં આશા નાશ પામી છે તો પછી નિષ્ફળ જીવનનું પ્રયોજન શું ? એથી કોઈ ઇચ્છા પૂરી થાય એવી નથી, તો શા માટે મરણને શરણુ ન થવું ? હવે તો આપઘાત કરીનેજ હું મ્હારી સઘળાં જ્વાળા નિવારીશ ! એને માટે આ રથાન અને આ સમય યોગ્ય છે ! કોઈ જોશે નહિ, કોઈ જાણશે નહિ, ખસ આ ઉંચા પહાડ ઉપરથી આંખો મીચીને નીચે પડતું નાંખવું એટલે થયું ! નહિ તો આ કટાર, કંઠણુ જીવ કરીને છાતીમાં ભોંકી દેવી એટલે પત્યું ! આ બેમાં કયી રીત ઉત્તમ અને યોગ્ય દુઃખની છે ? ”

તે આવાને આવા અનેક વિચારો કરે છે પણ તેમાંથી કોણુ જાણુ કેમ કોઈ છેવટના નિર્ણય પર આવતું નથી ! વળી પાછો તેના અંતરમાં દેવનો અગ્નિ સળગ્યો ! ચોતરફથી તેના વિપ્રમય વિચારોએ વાયુનું કામ કર્યું ! તેના અંતરમાં એકી વખતે હજારો વીંછીએ ડાંખ માર્યા હોય એવી વેદના થઇ આવી ! પાપી પાછો અધીર બન્યો અને ઉન્મત્ત ભાવે વળી બોલી ઉઠ્યો:-

“ પણ મિહિર જીવતો રહેશે તેનું કેમ ? એમ થશે તો ક્ષમા તેની થશે-જરૂર તેની થશે; હું મરીશ તો તેમાં તેમનું શું જશે ? મ્હારા મરણથી તેમને તો ઉલટી નિરાંત થશે-બધો અંતરાય નીકળી જશે; એમ થશે તો બન્ને જણાં એક બીજાને ગળે બાંધીને ફરશે ! એ મ્હારાથી કેમ સહન થાય ? યોહ ! ત્યારે તો મ્હારાથી નહિ મરાય ! મ્હારા મ્હોતનો માર્ગ પણ તેઓ બન્ને જણાં આવી રીતે ચોરીને બેઠાં છે ! હવે મ્હારાથી નિરાંતે કદી પણ નહિ મરાય ! ”

હળાહળ-વિષનો ઓત વહેવા લાગ્યો-કોઈપણ જાતના અટકાવ વિના નિરુપશ્વરે તેના દેહી અંતરમાં દેવનો અગ્નિ સળગવા લાગ્યો ! વેર લેવાના વિચારો તેની નસે નસમાં ભરાયા તેથી તેનું રાક્ષસી

લોહી ઉઠ્યું. તે દાંત કચકચાવીને વિકટ સ્વરે બોલ્યો:-

“ પહેલાં મિહિરનું લોહી પીશ, ત્યાર પછી મરવું હશે તો મરીશ ! પહેલાં અભિમાની ક્ષમાને મ્હારા અપમાનનો બદલો આપીશ, ત્યાર પછી મરવાની વાત. હમણું નહિ ! કદા શત્રુને હસતો મૂકીને મરવું ? ના ના એતો કાયરનું કામ ! એમાં લાલ થશે તેમને અને મ્હારે નસીબે તો મરવાનુંજ ! ના; એમ કદી પણ નહિ બને !

“ પણ ક્ષમાને મ્હારાથી નહિ મરાય-મ્હારાથી તેને મારી નહિ શકાય ! તેનું લોહી જોતાંજ મ્હારો પ્રેતાત્મા કમ્પી ઉઠશે ! તે જીવતી રહે અને છાતી માથું કુટતી ‘ હાય ! મિહિર ! હાય ! મિહિર ’ કરીને ફરતી ફરે, તોજ મ્હારો જીવ નરકમાં પણ શાન્તિ પામે ! હા; એજ પ્રમાણે થવું જોઈએ-એમ થાય તોજ મ્હારી ઈચ્છા પૂર્ણ થયેલી કહી શકાય ! ! ”

“ પણ એ કામ થાય શી રીતે ? મિહિર મ્હારા પંજમાં આવે શી રીતે ? ચોતરફ ચોકીદારો રહે છે; વળી મ્હારા ઉપર તો સઘળા મંદેહ રાખે છે ! બધાની આંખમાં ધુળ નાંખીને કોઈપણ રીતે આ પહાડ ઉપર હું મિહિરને લઈ આવું તોજ મ્હારી ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એમ છે ! આ દુષણ આપ્યો ! ”

દુષણ આ પાપીનો અનુચર છે. જેવો ભુપણ તેવોજ દુષણ છે ! બન્નેનો નામ જેવાં મળતાં છે તેવાં કામ પણ મળતાંજ છે ! બન્ને એક બીજાના મહોડામાં થુંકે એવા શક અને બળ છે !

દુષણ પોતાના સ્વામીને જોતાંજ આતુરતાથી બોલ્યો-“ મહારાજ ! તમે અહિં ક્યાંથી ? ”

ભુપણ કંઈ બોલ્યો નહિ. સેવકની સામું જોઈને તેણે એક વિકટ નિશ્વાસ મૂક્યો !

દુષણ ફરી બોલ્યો-“ હું તમને ક્યારેના શોધું છું. આખો દિવસ હું તમારી શોધમાં રખડ્યો; છેવટે આ પહાડ પર તમને જોઈ

મહારા જીવને નિરાંત થઈ ! હજી સુધી તમે કંઈ ખાધું હોય એમ જણાતું નથી ! ”

ભુષણ બોલ્યો—“ હવે ખાવાનું કેવું ! હવે તો મરાય તો છૂટકો થાય ! ”

દુષણ—કેમ મહારાજ ! તમને શું દુઃખ છે કે મરવાને માટે ઇચ્છા કરો છો ? તમને જે કંઈ દુઃખ હોય તે કહો, તમારો આ હાસ પ્રાણ આપીને પણ તેનો પ્રતિકાર કરશે !

ભુષણ કંઈક ઉત્સાહમાં આવીને બોલ્યો—“ તું મહારા દુઃખનો પ્રતિકાર કરીશ ? મહારો જીવ શાન્ત કરીશ ? મને મરતાં ઊગારીશ ? ”

દુષણ બોલ્યો—“ હા; મહારાજ હા ! તમારા માટે મહારો પ્રાણ તૈયાર છે ! કહો, તમને શું દુઃખ છે ? ”

દુષણ—મિહિર મહારો કદો શત્રુ છે, મહારા જીવનનો કંટક છે. એ પાપીને તું અહિંમાં લઈ આવ ! આ કેકાણે, આ વનની અંદર, આ નિર્જન પહાડના ઉપર તેને દ્રાઢપણ રીતે તું લઈ આવ ! આજે બને તો આજે અથવા જ્યારે બને ત્યારે ! કેમ એ કામ તારાથી બની શકશે ?

દુષણ—બસ, એટલુંજ ?

ભુષણ—હા; એટલુંજ ! નહિ તો હું મરી જઈશ—આપઘાત કરીને સંધળા દુઃખમાંથી છૂટો થઈશ ! દુષણ ! મહારા જીવતાં શું ક્ષમા તેની થશે ?

દુષણ—તમે જીવતાં રાજકન્યા શું તેની થાય ? જ્યારે એમ થાય ત્યારે તો થઈ રહ્યું ! મહારાજ ! કાલે શું ? આજેજ—આજ બહીએ હું તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ !

ઉત્સાહથી ભુષણ ઉભો થયો ! પિશાચ સ્નેહથી સેવકના ગળામાં હાથ નાંખી બોલ્યો—“ તું આ શું કહે છે ? તું કેવી રીતે તેને અહિં

લઈ આવીશ ? ”

દુષણ-તમારો શત્રુ અહિંજ છે !

ભુપણ-અહિંજ છે, એટલે ? શું તે આ પહાડ ઉપર છે ? મિદિર શું આટલા તેટલામાં છે ? બોલ જલ્દી બોલ !

દુષણ-હા-હા, મિદિર અહિંજ છે. તે શૈલેશ્વરની પૂજા કરવા આવ્યો છે ! ત્યાં તો મોટી ધામધુમ થઈ રહી છે !

ભુપણ-હા; હવે મને સમજાયું ! અભાગીનાં માઆપ ઓળખાયાં તેના આનંદમાં એ શૈલેશ્વરની પૂજા કરવા આવ્યો હશે ! પણ એની સાથે તો માણસો હશે.

દુષણ-ના; સાચકાળ પછી પૂજા થવાની છે એટલે હજી સુધી કાંઈ આવ્યું નથી. રાજકન્યા અને તે છોકરાનેજ મહેં હમણાં મંદિર આગળ બેયાં હતાં. બન્ને જણાંઓએ શિકારીનો પોષાક પહેરેલો છે એટલે હું ધારું છું કે તેઓ વનમાં શિકાર કરવા જવાનાં હશે.

ભુપણ-તું આ શું કહે છે ? ત્યારે તો આજ વખત આપણે માધવો જોઈએ ! અહા ! દુષણ ! તહેં આજે મને કેવા આનંદના સમાચાર આપ્યા ! હું તને મનગમતું ધનામ આપીશ ! હમણાં તો આ લે, જે પાસે છે તે હું તને આપું છું !

દુષણ-મહારાજ ! આપના અનથી તો આ દેહ પોષાયો છે ! ના-ના એને રહેવા દો !

ભુપણ-ના લે કાનમાં પહેરી લે !

પિશાચ પ્રભુએ પિશાચ અનુચરના હાથમાં રતનજડિત કુંડળ અર્પણ કર્યા !

આનંદથી દુષણ મનમાં ને મનમાં બોલ્યો-“ આજે હું કેનું મહેકું જોઈને છોકરો હઈશ ? કાનમાં પહેરી લઉં ? નહિ એ તો જાણ-મણિને માટેજ રહેવા દઉં ! ” પછી તે પ્રકાશપણે બોલ્યો-“ મહારાજ !

હવે હું જાઉં છું કારણ કે અહિં વધારે વખત ખોટી ચઢશ તો કામ બગડી જશે ! ”

ભુષણ—તું જાય છે તો ખરો, પણ તેને અહિં શી રીતે લાવીશ ? વળી તેની સાથે ક્ષમા છે તેનું કેમ ?

દુષણ—તેને માટે ચિંતા કરશો નહિ. જેવો સમય હશે તે પ્રમાણે હું વર્તીશ. મહારાથી આ વેષે નહિ જગાય માટે ખીજે કોઈ વેષ બદલીને જઈશ અને તેને ગમે તેમ કરીને અહિં લાવીશ; તે ખાખત તમારે કોઈ પણ જાતની ચિંતા રાખવી નહિ !

ભુષણ—ડીક ત્યારે જો; પણ જોજો બહુ હોંશીઆર રહેજો. ક્ષમા એમાંનું સહજ પણ જાણવા પામે નહિ.

દુષણ ના; તે જાણે એવો હું તેને વખતજ નહિ આપું હવે હું જાઉં છું. તેને પ્રણામ કરીને તરતજ દુષણ ત્યાંથી ચાલી ગયો !

પાપી ભુષણ પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો —” આજે શું થાય છે તે હવે જોવાનું રહ્યું ! પણ એમાં હવે જોવાનું શું છે ? હવે તો મિહિર નહિ કે હું નહિ ! અને વખતે બન્ને જણાં સાથે ખપી ગયાં તોયે ચિંતા નહિ ! મહેં તો મરણને હાથે કરીને માગીજ લીધું છે પણ શત્રુને મારીને મરાય તો જીવ અધોગતિએ જાય નહિ ! ક્ષમા ! ત્યારે આવું થશે—ત્હારો પ્રિયતમ ત્યારે મરણને શરણ થશે ત્યારે ત્હારો ગર્વ, અહંકાર અને તેજ ક્યાં રહેશે ? ત્હારું રૂપ, ત્હારું યૌવન કે જેને લક્ષ્મી તું આટલું બધું કરે છે તે ક્યાં રહેશે ? રાજકુળના પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલા નિયમને લક્ષ્મી ત્હારો ત્હારા પર હક હતો તે હકને ત્હેં ગણકાએ નહિ અને એક રક્ષણતા માખાપ વિનાના છોકરાને ત્હેં ત્હારો પ્રેમ અર્પણ કર્યો ! તને મહેં કેટલી વિનવી, કેટલી સમજાવી પણ તું એકની બે થઈ નહિ ! અરે ! તું નારી થઈને આટલી નિર્દય બની ? મને રીખાવી રીખાવીને મારતાં તને સહજ પણ દયા નો આવી ? જોઉં છું એનો બદલો મહારાથી લેવાય છે કે નહિ !

ત્યારપછી મ્હારું મૃત્યુ ! તે તો સાથેજ છે; ન્યારે ઈચ્છા થશે ત્યારે હું મૃત્યુને આલિંગન કરીશ ! ”

સ્થાન, કાળ અને પાત્રનો એકજ દેકાણું સંયોગ થયો છે ! હવે શું થાય છે તે આપણે જોઈએ !

૧૯

કાંટો નીકળી ગયા !

શૈલેશ્વરનું મંદિર નગરથી દોઢ કોસને અંતરે આવેલું હતું. એ એક સાધારણ દેવાલય હતું પણ સિંહલમાં શિવધર્માવલંબી આજ શિવમંદિરમાં પૂજા કરતા હતા કારણ દેવતા જન્યત હતા.

શિવભક્ત ધર્મશીલ રાજા ચંદ્રચુડ આજે ષોડશોપચારે મોટી ધામધુમથી શૈલેશ્વરની પૂજા કરવા આવનાર હતા. મિહિરનું જન્મવૃત્તાંત જાણ્યાથી તેને અપાર આનંદ થયો હતો અને તેથી તેણે ભક્તિભાવે કૃત્ત્વ અંતરથી દેવતાની અર્ચના કરવાનું ધાર્યું હતું. આની પહેલાં ગૃહદેવતાની અર્ચના તેણે એક શુભ દિવસ જોઈને કરી હતી.

સાયંકાળ પછી પૂજાનો સમય હતો. રાજા-રાણી, અમાત્ય અને ખીણું સરદારમંડળ નિમેશ સમયે સ્વામીના રૂપમાં આવવાનું હતું; પરંતુ પ્રતિભા અને મિહિર તો મધ્યાહ્ન પહેલાં અતિ શુભ લક્ષ અને અપૂર્વ મોહનદ્ર ક્ષણ સાધીને અહિં આવ્યાં હતાં.

આજે તેમના મનમાં આનંદ અને ઉત્સાહ સમાતો ન હતો. શિવપૂજા નિમિત્તે આજે તેઓ નગરની બહાર લગભગ અરુણની અંદર આવી પહોંચ્યાં હતાં. અરુણ જોઈશું, અરુણમાંના પહાડ જોઈશું, પહાડમાંથી વહેતાં ઝરણાં જોઈશું ઈત્યાદિ નવું નવું જોવાની ઈચ્છાથી તેઓ ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતાં. વળી એક બે વન-પશુ અથવા વરાહનો ચિહ્ન કરવાની તેમની ઈચ્છા હતી. એ પાસેથી

સંપાદન કરેલી ધનુર્વિદ્યાનો કંઈક પરિચય આપવાને તેઓ યન્ને જાણું
આતુર થઈ ગયાં હતાં. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે તેઓ
આનંદમાં ઉન્મત્ત બની જાય એમાં આશ્ચર્ય જેવું ન હતું !

કહેવાની જરૂર જેવું નથી કે હવે મિહિર અને પ્રતિભાની વચ્ચે
પહેલાંના જેવો સંકોચ રહ્યો નથી ! જે દિવસથી મિહિરનું જન્મવૃત્તાંત
જાણવામાં આવ્યું તે દિવસથી ચંદ્રચુડે યન્નેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી
દીધી હતી ! એટલે આજના દિવસની તો વાતજ કહેવાની નથી !

પ્રતિભા અને મિહિરનો આજનો વેશ અપૂર્વ જણાય છે ! યન્ને
જાણ્યાંએ શિકારીનો દિવ્ય પોષાક પહેર્યો છે ! તેમની કમનીય કાયા
ઉપર ધનુષ બાણ અતિ અપૂર્વ શૈભા આપી રહ્યાં છે ! દેહના લાવ-
ણ્યથી, કમનીય કાન્તિથી, માધુર્યમય મુખકમળથી એકદમ જોનારને
ઓળખાય પણ નહિ કે આમાં પુરૂષ કાણ અને સ્ત્રી કાણ ! યન્ને
જાણ્યાંના હાથમાં હીરાના વલય, ગળામાં ગજમૌક્રિકમાળાનો હાર,
કાનમાં હીરાનાં કુંડળ અને માથા પર સુંદર શીરપેચ ! આવી રીતે
તેઓ મનોહર વેશથી, મધુર મૂર્તિથી આમતેમ ફરતાં હતાં. જાણે એ
મનોહર દેવપ્રાણકો રમવાને માટે પૃથ્વી પર ઉતર્યા હોય એમ
જણાતું હતું !

શૈલેશ્વરના મંદિરની આજુબાજુ ફરતાં ફરતાં અતે તેઓ
અરણ્યની અંદર પેડાં, કદી ચંચળ હરણુની પાછળ, કદી સસલાની
પાછળ તો કદી એવાંજ ખીજાં વનપશુની પાછળ તેઓ દોડવા લાગ્યાં !
આવી રીતે તેઓ ઘણીવાર સુધી અરણ્યમાં દોડ્યાં; તેમાં એક બે
હરણુનો શિકાર કર્યો પણ વરાહ અથવા તેના જેવાં ખીજાં હિંસક
પ્રાણીનો તેમનાથી શિકાર થઈ શક્યો નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ તે
એમને કાંઈ ટેકાણે મળ્યાં પણ નહિ; તે માટે તેઓ પોતાના મનમાં
કંઈક દુઃખી થયાં.

આ તરફ સાયંકાળની તૈયારી થઈ. સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ તરફ

જળવા લાગ્યા. હવે તેમનું તેજ કે તાપ એમાંનું અત્યારે કંઈ જણાતું નથી. અરણ્યની અંદર અડધો તડકો અને અડધી છાયા પ્રસરી રહેલી જણાય છે ! વૃક્ષનાં પાંદડાં પર કાચા સોના જેવો રંગ ઝગઝગાટ મારી રહ્યો છે. પશ્ચિમ દિશાના આકાશમાં લાલ, કાળો, સફેદ, સોનેરી ધત્યાદિ રંગ એકત્ર થઈને અપૂર્વ શોભા આપી રહ્યો છે !

મિહિર ખોલ્યો—“ પ્રતિભા ! ત્હારી રમત પણ બહુ અદ્ભુત છે હોં ! આખો દહાડો નકામો ગયો—શિકાર કરવા જેવું કંઈ મળ્યું નહિ અને ખોટાં રખડી રખડીને થાકી ગયાં ! એ ઘડી એક ઠેકાણે નિરાંતે બેસાયું પણ નહિ. એના કરતાં તો મંદિરમાંજ બેઠાં હોત તો મનને આનંદ થાત ! ”

પ્રતિભા—કેમ ? તમને અહિં આનંદ ન થયો ? આટલું બધું જોયું તે છતાં તમને સંતોષ ન થયો ? એથી વધારે જોવાની તમને શું ઇચ્છા થાય છે ?

મિહિર—ના; હું કંઈ મ્હારી ચાત કરતો નથી પણ ત્હારી કડં છું !

પ્રતિભા—તે કેવી ?

મિહિર—કેવી તે એવીજ કે ત્હારે જોવું પણ જાણે વિજળીના જેવું ! ચકિતની પેઠે એક વસ્તુ જોઈ કે બીજી પર નજર ! પણ ત્હારે ક્યું કામ વિજળીના જેવું નથી ? જોવું, સાંભળવું, ચાલવું, ફરવું, બોલવું એ બધામાં જાણે વિજળીનો વેગ !

પ્રતિભા—વહેલાં વહેલાં વિદાય થવું છે, તેથી હું એમ કહું છું !

મિહિર—તે વળી શું ?

પ્રતિભા—બીજું કાંઈ નહિ; પણ જેને જીવનની પાસે વહેલાં વિદાયખેરી લેવાની હોય છે, તે બધું ચટપટ જોઈ લે છે ! જુઓને આ ઝાડપાન વહેલાં પ્યસ થાય છે, તેથી તેઓ કેવાં વહેલાં વહેલાં

વધે છે ! પણ તમને તો એવું ગમતું નથી; તમે તો ધીરે રહીને બધું જોવા માગો છો; કેમ એમજને ?

મિહિર-ત્હારાં માર્મિક વચનો મ્હારાથી દરેક વખતે સમજતાં નથી એ મ્હારી શુદ્ધિનો દોષ કહે અથવા બીજું ગમે તે કહે; પણ તું “ જીવનની વિદ્યામગીરી ”ની વાત કહે છે તે શું ? શું તું મ્હારા પહેલાં વિદાય થવા ઇચ્છે છે ? જો એમ થશે તો પ્રતિભા ! મ્હારી શી દશા થશે ?

પ્રતિભા-એમ બહીશો નહિ; એમ થવાને હજી બહુ વિલંબ છે. આતો વાત પરથી વાત નીકળી એટલે મહેં તમને સહજ કહ્યું !

મિહિર-ના; પ્રતિભા ! એવા શબ્દો તું ફરી બોલીશ નહિ; એથી મને પારાવાર દુઃખ થાય છે ! સાંભળ; ત્યાં સુધી મહેં મ્હારું જીવન-જ્વાંત જાણ્યું ન હતું, ત્યાં સુધી ખરું બોલાવે તો મને મ્હારા જીવન પર મમતા ન હતી, તેમ કોઈ જાતની એવી આશાને પણ મહેં મ્હારા અંતરમાં રચાવ આપ્યું ન હતું; પણ હવે મ્હારી બધી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે ! કારણ મને જીવનની જ્યોતિઃજ્વાળા છે અને તેથી અંતરમાં સુખના તરંગો ઉછળે છે ! માટે હવે ત્હારે એવા શબ્દો બોલવા જોઈતા નથી !

પ્રતિભા-પણ કહો જોઈએ; હું ખરેખર તમારી પહેલાં જાઉં તો તમે શું કરો ?

મિહિર-પાછી એની એજ વાત ! પ્રતિભા તું દિવસે દિવસે બહુ નિર્દય બનતી જાય છે !

પ્રતિભા-કદાચ હું ભુવણની થાઉં તો ?

મિહિર-જો એવું કહીશ તો હું આ અરણ્યમાં જતો રહીશ-પછી તું મને કોઈ દિવસ જોવા પામીશ નહિ !

પ્રતિભા-કદી પિતા ના પાડે-આપણાં લગ્ન માટે સંમતિ ન આપે તો ?

મિહિર-“ તો મિહિરનું આયુષ્ય પુરું થઈ જશે ! ”

અતિ ર્નેહથી મિહિરના ગળામાં હાથ નાંખીને પ્રતિભા બોલી-
“ તમારા શત્રુનું આયુષ્ય પુરું થાય અને તમે સો વર્ષ જીવતા રહો !
અરે ! પણ આ શું ? ! ”

“ આપરે ! કાઈ દોડારે !! મને વરાહ મારી નાંખે છે ! કાઈ
આવોરે ! ખચાવોરે !! ” એવોદુઃખે ભીતિસૂચક આર્તનાદ બહુજ
દૂરથી સંભળાયો “ એ શું હશે ! ” ચકિત ભાવે એટલું કહી, તુરત
પ્રતિભાએ ધનુષ્ય પર ખાણુ ચઢાવ્યું ! મિહિર પણ તેજ પળે વીરપણે
ધનુષ્ય લખને તૈયાર થઈ ગયો !

અરણ્યમાંથી પાછો આર્તસ્વર સંભળાયો !

“ આપરે ! કાઈ ખચાવો !! કાઈ દુઃખીના પ્રાણનું રક્ષણ કરો ! ”

પ્રતિભાની કમનીય કાન્તિ ઉપર થઈને જાણે એકદમ વિજળી
મરી ગઈ હોય, તેવું તેનું વદનમંડળ થઈ ગયું ! તેની આંખમાં અમિ
વર્ષવા લાગ્યો ! મઠા પરનો શીરપેચ પડી ગયો ! અતિ ચંચળભાવે
તે બોલી ઉઠી:-

મિહિર ! મિહિર ! તમે અહિં ઉભા રહો ! અહિંથી એક પગલું
પણ આગળ ભરશો નહિ ! હું હમણું પાછી આવું છું !! ”

મિહિર તેવાજ સ્વરે બોલ્યો-“ ના તું નહિ; હું જઈશું ! હુંજ
એ વિપત્તિ પથિકનો ઉદ્ધાર કરીશ ! ”

“ ના મિહિર ના; આપણે બન્ને જાણું એકજ દિશાએ જઈએ
તે ઠીક નહિ ! તમે આ રસ્તો ચોક્કસ ઉભા રહો; વખતે વરાહ આ
રસ્તે પણ આવે ! ”

સ્વર લક્ષ્ય કરીને તીર વેગે પ્રતિભા દોડી; ફરી તેણે ઉત્તરની
અપેક્ષા કરી નહિ. પગમાં ધડી ધડી કાંટા વાગવા લાગ્યા, ઝાડ પાનના
વેલાઓ તેના માથાને અવરોધ કરવા લાગ્યા, તોયે પડતી આખડતી,
શરીરની વેદના સહન કરતી, કાઈ પણ જાતના વિઘ્નની દરકાર નહિ

કરતી, પ્રતિભા ! દયામયી પ્રતિભા ! દુઃખીનું રક્ષણ કરવાને માટે અવિરામ ગતિથી દોડવા લાગી ! પેલો સ્વર પણ હવે પાસે સંભળાવા લાગ્યો. “ આ વરાહ મને મારી નાંખે છે ! કોઈ આવો, મહારે રક્ષણ કરો ! ! ”

આ તરફ મિહિર પણ ચંચળ બની ગયો છે ! તે ધનુષ્ય પર આણુ ચઢાવીને ઉત્ક્રાંતિ ચિત્તે કાન માંડી રહ્યો છે, કે સ્વર કયી દિશા તરફથી આવે છે ! પણ હવે તો કોઈ પણ જાતનો શબ્દ સંભળાતો નથી ! ધાર્યા કરતાં પ્રતિભાને ગયાને વિજય પણ વધારે થયો છતાં તે કેમ પાછી ફરી નહિ ?

પ્રતિભા કેમ આવી નહિ ? મિહિરના પ્રાણ ઉડી ગયા ! તેના ચંચળતા પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ વધતી ગઈ ! અતિશય વ્યાકુળ ચિત્તે તે આમ તેમ ફરવા લાગ્યો ! પ્રતિભા ! ક્યાં છે ? પ્રતિભા ક્યાં છે તે સ્વર ? ક્યાં છે તે વરાહ ?

અરણ્યની ગંભીર નિસ્તબ્ધતા ભંગ કરીને, દિગ્મંડળને કંપા-યમાન કરીને, ભયથી વ્યાકુળ કંઠે, અતિ ઉચ્ચ સ્વરે, મિહિરે ખૂમ પાડી—

“ પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ! ”

પ્રતિ-ધ્વનિએ ગંભીર સ્વરે ઉત્તર દીધો—“ પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ! ”
“ હાય ! ” એટલું કહીને મિહિર દોડ્યો—જ્ઞાન શત્રુ બનીને તે ઉચ્ચ શ્વાસે દોડ્યો ! તેના મુખમાંથી અવિરામે એજ મર્મભેદી ધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો !—

“ પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ! ”

એટલામાં હાંફતો હાંફતો એક માણસ તેની પાસે આવ્યો. મિહિરને દોડતો અટકાવીને તે બોલ્યો—“ આ તરફ—આ તરફ—આ વરાહ આવે છે, મને મારી નાંખશે—મહારી રક્ષા કરો ! ! ”

વીર કંઠે, પરિપૂર્ણ સાહસ મિહિર બોલ્યો—“ ક્યાં છે ? વરાહ ક્યાં છે ? ”

પ્રતિભા જે દિશા તરફ ગઈ હતી, તે દિશાથી બીજી ઉભરીજ દિશા દેખાડીને તે માણસ બોલ્યો—“આ તરફ—આ તરફ ! પણ હાય ! હાય !! પેલા મુંદર બાળકનું કોણુ જાણે શું થયું હશે ! ?”

આ શબ્દો સાંભળતાની સાથે મિહિરનું હૃદય ચીરાઈ ગયું ! તેની આંખો આગળ અંધકાર છવાઈ ગયો ! “ક્યાં છે ? વરાહ ક્યાં છે ? પેલા મુંદર બાળક ક્યાં છે ?” અતિ આકુળતાથી મિહિરે પેલાને પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ખાઈ છું કે તે હજી આગળ ગયો હશે; આપણે તેની શોધમાં જઈશું ?” તે માણસે પૂછ્યું.

મિહિરની તે સમયની સ્થિતિ કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરવાને અનુકૂળ ન હતી. તે દ્રઢતાથી કંઠોર કંઠે બોલ્યો—“તેની શોધ આપણે કરવીજ જોઈએ ! ચાલ !”

“પણ આગળ તો ઘોર વન છે અને ત્યાર પછી પહાડ આવે છે.” તે માણસે કહ્યું.

“ચાલ !” પાછા તેવાજ બીપણુ સ્વરે મિહિરે કહ્યું. તેના સ્વરમાં અને તેની મૂર્તિમાં બીપણુ સૌન્દર્યનો સમાવેશ થયો હતો !

એક પળને માટે તે માણસ ચમક્યો. ત્યાર પછી તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“હા ! હવે એ અંતરની લાગણીથી કહે છે એટલે ફિકર જેવું નથી !”

આગળ તે માણસ અને પાછળ મિહિર એમ બન્ને જણા ચાલ્યા. મિહિર આકુળતાથી બોલ્યો—“ચાલ, વહેલો ચાલ. પ્રતિભા ! પ્રતિભા !!” તે માણસે કહ્યું—“આવા ઘોર વનમાં તમે ખૂંસો પારો છો તે કોણુ સાંભળે ? આપણે આગળ ચાલો એટલે તેની લાગ લાગશે !”

મિહિરે તેની વાત પર સહજ પણ આન આપ્યું નહિ. પાછા

તેવાજ સ્વરે વ્યાકુળ બનીને તેણે જુઓ પાડવા માંડી—“ પ્રતિભા ! પ્રતિભા !! ”

આડનાં પાંદડે પાંદડે તે સ્વરનો પડયો પડયો. “ પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ”

ઉન્મત્ત મિહિરે, ઉત્તેજિત સ્વરે તે માણસને પૂછ્યું—“ ક્યાં છે પ્રતિભા ? ક્યાં છે વરાહ ? ”

“ હા, આટલામાં તો કંઈ જણાતું નથી; પણ તે બાળકનું કંઈ ભણું બુદ્ધિ ન થાય તો સાફ ! ” તે માણસે કંઈક વિચારમાં પડીને કહ્યું.

“ અં ! ” એટલું કહીને મિહિર તેજ પળે ત્યાં બેસી ગયો ! તેણે અતિશય નિરાશાપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી તે માણસ તરફ એકવાર ન્હાંયું ! એટલે તે માણસના રૂપમાં આવેલા શયતાને વખત વિચારીને મિહિરને કહ્યું—“ કેમ નિરાશ થઈને બેસી ગયા. આ બુદ્ધિ ! સામે પહાડ જણાય છે, તેના પર ચઢીને આપણે નેહાએ કે તે બાળકનું શું થયું અને પેલો વરાહ પણ ક્યાં ગયો ? તમે એમ ગભરાઈ જશો નહિ; તેના હાથમાં પણ તમાગ જેવુંજ તીર કામઠું હતું તેથી તેણે વરાહની સામે પોતાનો બચાવ વખતે કર્યો પણ હોય. તે બાળક શું તમારો ભાઈ થાય ? ”

મિહિરનું લક્ષ તેની વાત પર ન હતું. કદાચ હોત તો પણ તે વખતે તેને પ્રતિભા સિવાય બીજો કોઈ પણ જાતનો વિચાર કરવાની શક્તિજ ન હતી.

“ હા કે ના ” કહ્યા વિના મંત્ર—મુખની પેઢે મિહિર તે શક્તી પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ખરેખર ! તે સ્થાન હોર વન જેવુંજ હતું. તેનાથી થોડે છેડે એક પહાડ હતો. મિહિરને સાથે લઇને તે મહા બળ ધીરે ધીરે પહાડ પર ચઢ્યો.

મુપણના શય ઉપર ખેસીને પ્રતિલાએ મિર્સર સાથ લમે કયું.
જુઓ પાનું ૧૦૦ મું

ધારેલા સ્થળે પહોંચ્યા પછી તે બોલ્યો—“ આવો જોઈએ, પહા-
ડની ટાચ પર ચઢીને આપણે જોઈએ કે તે બાળકનું શું થયું ? ”

દુઃખ અને શોકથી વ્યાકુળ બનેલો મિહિર જડ જેવો બની
ગયો ! દ્રષ્ટિથી ચોતરફ જોઈને તે બોલ્યો—“ હાય ! પ્રતિભા તું ક્યાં
હશે ? ત્યારે શું આ માણસ કહે છે તેમ કંઈ થયું હશે ? ” આટલું
બોલતાની સાથે તેનું માથું ફરવા લાગ્યું. તેની આંખો આગળ અંધકાર
નરવા લાગ્યો, તે વિકલ કંઠે પાછો બોલી ઉઠ્યો—“ પ્રતિભા—સિંહલ-
રાજનંદિનિ—ક્ષમા ! ગઈ-મને મૂકીને—મ્હારી સાથે વિશ્વાસઘાત કરીને
ચાલી ગઈ ? ”

ઐતહાસમાં અચાનક એક માણસે આવીને વિષથી ભરેલાં ત્રીણ
વાક્ય વડે મિહિરને કહ્યું—“ ત્હારી સાથે તે વિશ્વાસઘાત થાય ? હમણાંજ
અવરૂપવતી ક્ષમા, આ પહાડ પર આવીને તને વરમાળ આરોપશે !
નંત એમ ન થાય તો પછી પવિત્ર પ્રેમનું વિચિત્ર આકર્ષણ કેમ
જણાય ? ”

મિહિર ચમક્યો ! વિસ્મિત થઈને તેણે જોયું તો પોતાની સામે
ક્રાન્તરૂપી ભુષણને ઉભેલો જોયો ! તેના હાથમાં એક મોટી કટાર
હતી ! ભયથી કમ્પીને મિહિર બોલ્યો—“ આ કોણ ભુષણ ? ! તમે અહિં
ક્યાંથી ? ! ”

“ હું તમારું મધુર-મિઠન જોવાને માટે અહિં આવ્યો છું ! ”

“ અં ! એટલે સુધી ? ! ” હાથમાંનું ધનુષ્ય હાથમાં લેતા ન
લેતામાં તો પાપી ભુષણે પેલા ખગને-પોતાના પાપી અનુચરને ઈશા-
રાથી કહ્યું—“ દુષણ ! ”

તરતજ દુષણે પાછળથી મિહિરનાં ધનુષ્ય બાણ લઈ લીધાં !
નિરાધાર બનેલા મિહિરે એક તીવ્ર કટાક્ષ નોંખીને ભુષણ પ્રતિ કહ્યું—
“ આટલો બધો પ્રપંચ ! ”

“ એ પ્રપંચ નહિ પણ પ્રેમની પરીક્ષા છે ! ” પિશાચ અનુચરે એટલું કહીને મિહિરનાં ધનુષ્ય બાણ પહાડની નીચે ફેંકી દીધાં !

આવું જોઈને મિહિર અતિશય ધિક્કારથી બોલ્યો—“ ભુવણ ! આનું નામ વીરત્વ ? આવું કાયરના જેવું નીચપણું અને વિશ્વાસઘાત કરવાનું શું પ્રયોજન હતું ? ”

ભુવણ—પ્રયોજનનું પૂછે છે ? તેની શું તને ખબર નથી ? અરે ! પારકા અનધી પોપાયેલા કુતરા ! તું શું જોઈને સિંહના શિકારમાં હાથ ધાલે છે ? આવ, ત્હારા લોહીથી મ્હારું શરીર શિતળ કરે ! એ ! હું જીવતાં, ક્ષમા ત્હારી થાય ?

મિહિર—આટલા માટેજ તું ચોરની પેઠે મ્હારી ગુપ્ત હત્યા કરવા તૈયાર થયો છે કેમ ? નિર્દય ! અંડાળ !

પિશાચ અનુચરે પાછળથી મિહિરના બન્ને હાથ બાંધ્યા એટલે પાપી ભુવણે સમય સાધીને પોતાની કટાર ઉંચકી ! અતિ ભયંકર મુક્તિ ધારણ કરીને તેણે મિહિરનો નાશ કરવા પોતાનો હાથ ઉંચક્યો !

હરિ હરિ ! આ શું ? અચાનક કાણ જાણે કયાંથી એક ભયંકર કાળો નાગ આવ્યો અને તેણે પ્રચંડ રીતે મહા પાપી ભુવણને દંશ દોધો !! અને બરાબર તેજ પળે-વળી આ શું ? અચાનક એક બાણ આવ્યું અને અચૂક તાકિલા નિશાન પ્રમાણે મહાપાપી ભુવણનું મસ્તક બેદીને ચાલ્યું ગયું !!

એ કોનું બાણ હશે ? એ કોનું અન્યથા સંધાન હશે ? ધન્ય છે તેની ધનુર્વિદ્યાને ! એક બાણેજ મહાપાપીને રૂધિર ધારાથી પ્લાવિત કરી મૂક્યો અને જોતજોતામાં તો તે બેશુદ્ધ અદને પૃથ્વી પર પડ્યો ! એક તરફ સર્પ-વિષની વેદના અને બીજી તરફ બાણની વેદનાથી પાપીના પ્રાણ ટળવળવા લાગ્યા !

અને બીજી તરફ-જોતાં ન જોતાંમાં, આંખની પલક મૂકતાં ન મૂકતાંમાં—આ શું ? વળી એક બીજું તીક્ષ્ણ બાણ આવ્યું ! એ પણ

પહેલાંના જેવું અર્થ સંધાન હતું—અચૂક તાકેલું નિશાન હતું. તેણે આવીને પેલા પિશાચ અનુચરની છાતી વીધી નાંખી ! !

ભયભીત બનેલા મિહિરે અતિ વિસ્મિતભાવે, એકવાર ઉંચે આકાશ તરફ અને પછી પૃથ્વી તરફ જોયું ! તેનાથી કંઈ પણ સમજાયું નહિ એટલે તે સ્તંભિત બનીને થોડીવાર ઉભો રહ્યો. શું કોઈ અદૃશ્ય દેવતાએ તેના પ્રાણ રક્ષણને માટે એક પલકમાં આવા અદ્ભુત ઉપાયથી, તેના મોઢામાં મોઢા બે શત્રુઓ આવી રીતે પૃથ્વી પરથી ઉંચકી લીધા હશે ?

તે દેવતા સાકાર હશે કે નિરાકાર ?

આશ્ચર્યના મહાસાગરમાં જોયાં ખાતાં ખાતાં મિહિરે એકવાર નજર ઉંચકીને સામું જોયું ! તેણે શું જોયું ? તેણે જોયું કે, તેને અચ્ચાનક—તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરનાર, ખરેખર ! સાકાર દેવતાજ હતા ! તે દેવતાએ ખીજ કોઈ નહિ, પણ તેની માનસ પ્રતિમા તેની જીવનરક્ષાકારિણી, અપૂર્વ તેજોમયી પ્રતિભાસુંદરી હતી !! અહા ! કેવા આશ્ચર્યકારક બનાવ !

પણ પ્રતિભા અહિં શી રીતે આવી ?

પ્રતિભાને જોતાંની સાથે પેલો ભયંકર કાળો નાગ, બાણે હવે નિશ્ચિંત થયો હોય તેમ, ત્યાંથી એકદમ મુસવાટા મારતો ચાલ્યો ગયો ! પ્રકૃતિનો અનુચર આવી રીતે પ્રકૃતિની આજ્ઞા પાલન કરીને વિદાય થઈ ગયો ! !

આ બનાવ જોઈને પ્રતિભા પણ ચમકી ! તેણે મિહિરનાં બંધન તોડ્યાં ! !

પોતાની જાત અવસ્થામાં કોઈ અદ્ભુત સ્વપ્ન જોતા હોય તેવા આશ્ચર્યથી મિહિર અનિમેષ નયને તે મનોમયી મૂર્તિને જોતો જોતો બોલ્યો—“ પ્રતિભા ! મહેં મહારા જીવનમાં કદી પણ દેવતાનાં દર્શન કર્યા ન હતાં, પણ આજે ત્હારી સજીવ દેવી મૂર્તિ જોઈને હું

ધન્ય થયો છું ! હવે શૈલેશ્વરનાં દર્શનની જરૂર નથી ! ! ”

પ્રતિભાએ મંદ હાસ્યથી ઉત્તર દીધો—“ દેવતા તે વળી મનુષ્યની હત્યા કરતા હશે ? હત્યાએ વળી કેવી ? એક નહિ પણ સાથે સાથે બે ! ”

મિહિર—હાય ! પ્રતિભા, આ બધું કેમ અને શી રીતે બન્યું તે હજી સુધી મદારાથી સમજતું નથી ! વિરમયથી હજી પણ મદારો દેહ કેટકિત થાય છે !

પ્રતિભા—પેલા લુચ્યાએ મને પણ ખરેખરા ભૂલાવામાં નાંખી દીધી હતી ! ત્યાર પછી હું તમને શોધતી શોધતી અહિં આવી ચઢી અને એક પક્ષકમાં આ બધું નવું જીવું બની ગયું ! આ જીવો ! બુધણ અને દુષણ, એક સાથે મહાનિદ્રાના ખોળામાં સૂતા છે ! દેવતાએ પણ ફીકે દયા કરી ! !

મિહિર—હા; દેવતાઓ એવીજ રીતે દુષ્ટનું દમન અને શિષ્ટનું રક્ષણ કરે છે !

પ્રતિભા—તે ખરું; પણ ઉપદેવતાની વાત જૂદી છે હોં. મને એ છેલ્લી પકિતમાં મકલ્લે—અને પેલો નાગ તો તમારા હિસાબમાં નહિ કેમ ?

મિહિર—પ્રતિભા ! ત્હારી પાસે હું દરેક વિષયમાં દાર ખાતો આવ્યો છું; તો પછી જીવન મરણના આવા કટોકટીના પ્રસંગે ત્હારે આમ પરિહાસ કરવો શું ઉચિત છે ?

પ્રતિભા—પરિહાસ ? હું પરિહાસ કરતાં શીખીછુંજ ક્યારે ? જીવોને હજી પણ મદારી આંખમાં આંસુ ભરેલાં છે ! !

ત્યાર પછી પ્રતિભા, મુમુર્ષુ બુધણની પાસે આવીને ઉભી રહી. નિસ્તેજ ચક્ષુએ બુધણ તે સ્વર્ગીય પ્રતિમાને જોવા લાગ્યો ! હાય ! રજુરમિની મુર્તિમયિ ક્ષમાનું આવું રૂપ !

પ્રતિભાને આવી રીતે જોતાં જોતાં જડિત સ્વરે બુધણ બોલ્યો—
 “ક્ષમા ! મ્હારી છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી થઇ છે—ત્હારા દાથે મ્હારું મરણ થયું છે ! હું હવે સમજ્યો છું કે, તું જેની પર દૃષ્ટા કરે છે તેને ભગવાન પણ દૃષ્ટાની દ્રષ્ટિએ જુએ છે ! હું મિહિરની ખોટી અદેખાઈ કરતો હતો એ હવે મને સમજાય છે ! હું આશીર્વાદ દઈશું કે તમે સુખી થાઓ ! કાંઈ કાંઈ વખતે આ દુહાંગીને યાદ કરીને આંસુનાં બે ટીપાં પાડજે ! મિહિર ! ભાઈ ! તું પણ મને ક્ષમા...”

વાક્ય પૂરું કર્યા સિવાય દત્તભાગી બુધણનો પ્રાણુવાયુ ઉડી ગયો ! આ જોઈને પ્રતિભાનું અંતર ભેદાઈ ગયું ! તેણે આંસુથી ભરેલી આંખે બુધણ તરફ જોઈને કહ્યું—“દત્તભાગી ! તું મને આશીર્વાદ દઈને ગયો પણ હું સુખી થવાની નથી ! ત્હારી પેઠે આવા દુઃખથી અરે ! એથી પણ વધારે દુઃખથી મ્હારે મ્હારા પ્રાણુ તજવા પડશે !”

પ્રતિભાનાં આ વાક્યો સાંભળીને મિહિર શેષથી બોલ્યો—
 “પ્રતિભા ! તું આ શું કહે છે ? શું આની નિષ્કુર વાત સંભળાવવાને માટેજ ત્હું મને જવાડ્યો ?”

પ્રતિભા શુદ્ધિમાં આવીને બોલી—“ના મિહિર દુઃખી થશો નહિ ! આત્મીયજનનના ત્રિયોગથી કંઈ બોક્ષવાને અદ્યે કંઈ બોલાઈ ગયું !”

ત્યારપછી બુધણના અનુચર દુષણની પાસે આવીને પ્રતિભાએ જોયું તો તે બુધણની પહેલાંજ પોતાનાં દૃત કર્મોંતો ન્યાય કરાવવાને કિસ્તારની સમક્ષ પહોંચી ગયો હતો ! તેને વાજેતું બાણ છાતીમાંથી આરપાર થઈને પીઠપર નીકળ્યું હતું ! અને તેથીજ બાણ વાગ્યા પછી તે એક ઘડી પણ જીવવા પામ્યો ન હતો !

પ્રતિભા એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલી—“અરે ! પારકા આશાએ જીવનારા જીવ ! ત્હું પણ લોભને વશ થઈને અતે મૃત્યુને આશ્વિંગન કર્યું !”

મિહિર પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ આજનો દિવસ કેવો ભયંકર હતો ! બહુ અણબજા એકત્ર થઈને મ્હારા જીવન પર તૂટ્યાં હોય તેમ ! દયામય જગદીશ્વર ! હવે પછી કોઈ દિવસ આવી ભયંકર પરીક્ષા કૃપા કરીને અમારી ન કરીશ ! ”

૨૦

લગ્ન.

વિચારમાં તક્ષીન થયેલા મિહિરના ખભા પર મમતાથી હાથ મૂકીને પ્રતિભા બોલી—“ આજે આપણું લગ્ન છે ! ”

અચાનક સ્વપ્નમાંથી જાગત થયો હોય તેમ મિહિર ચમક્યો. બહુ પ્રતિભા શું કહે છે તે કાંઈ સમજી શક્યો નહિ. તે અચાનક બનીને પ્રતિભાની સામું જોઈ રહ્યો.

પ્રતિભા—“ કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? તમે વિસ્મય પામો છો, બહુ ખરેખર ! અજ આપણું લગ્ન થવાનાં છે ! આ પૂર્વત ઉપર જુલુના પ્રેતામાને સાક્ષી રાખીને આપણે આપણું લગ્ન આપણા હાથેજ કરવાં પડશે ! ”

મિહિર વિસ્મય થઈને બોલ્યો—“ તું આ શું કહે છે ? ! ”

હું કહું છું તે ખરુંજ કહું છું. આ સ્થાન, આ સમય, જુલુનું આ રક્ત દર્શન—આવી અવસ્થામાં આપણું લગ્ન ! એજ વિધિવિધિ અને એજ વિધિનું વિધાન છે ! ” પ્રતિભા દ્રઢતાથી બોલી.

“ કદાચ હું લગ્ન ન કરું તો ? ” મિહિર બોલ્યો.

“ તમારી શી શક્તિ છે કે તમે હા ને ના કરી શકો ? શું તમને જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા નથી થતી ? ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

મિહિર અતિશય આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો—“ પ્રતિભા, તું ખરેખર કેવી છે ! એ શું જ્યોતિર્વિધાનું ફળ કે ત્હારું અલૌકિક આનંદસંક

બળ ? અન્તર્યામી દેવતાની પેઠે ત્હેં મ્હારા અંતરની વાત શી રીતે જાણી ? વળી આવા સમયમાં, આવા સ્થાનમાં, કોઇને કશું મુઝ પડે નહિ અને તું તત્કાળ જોવું હોય છે તેવું કહી દે છે ! તું ખરેખર વાકસિદ્ધ છે ! ”

એ સાંભળી પ્રતિભાએ કહ્યું—“ જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાની તમારી તીવ્ર ઇચ્છા હોય અને તે તમે પૂરી કરવા માગતા હો તો આજ સમય છે. આવો સુયોગ, આવી મોહોદ્ર ક્ષણ, ફરી ફરીને મળવાની નથી ! ”

મિહિર હજી કંઈ સમજ્યો નહિ તેથી તે બોલ્યો—“ તે વળી શું ? ” પ્રતિભાએ કહ્યું—“ મ્હારા પિતા તમને કોઇ પણ રીતે અહિંથી જવા દેશે નહિ. સિંહલની ચોતરફ ચોકી પહેરા રહે છે એટલે ન્હાસીને પણ જવાય એમ નથી ! ”

મિહિર બોલ્યો—“ પ્રતિભા જેને મહાય છે તે અસાધ્યને પણ—તેને બોલતો અટકાવીને પ્રતિભા બોલી—“ પ્રતિભાની પ્રતિભા, એ ઠેકાણે હાથ પગ વિનાની છે; તેની કોઇપણ જાતની શક્તિ અહિં ચાલી શકે એમ નથી ! ”

મિહિર આતુરતાથી બોલ્યો—“ ત્યારે એનો કંઈ ઉપાય ? મ્હારે એકવાર જન્મભૂમિનાં અને મ્હારા જન્મદાતાનાં દર્શન કરવાંજ છે ! જો મ્હારી એ ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ થશે તો મ્હારે આપઘાત કરીને મરવું પડશે ! ”

જ્યારે આમજ છે ત્યારે તમે કેમ કોઇ દિવસ આ વાત મ્હારા પિતાને કહી નહિ ? ” પ્રતિભાએ મંદ હાસ્યથી પૂછ્યું.

“ કેમ કહી નહિ,—તે ભયથી કહી નહિ ! જીવનની મુખ્ય ઇચ્છા અપૂર્ણ રહેવાની આશંકાથી કહી નહિ ! કદાચ તેઓ “ ના ” કહે, એવી બીકથી કહી નહિ ! મણુ એ વાત મ્હેં મ્હારા હૃદયના એક ખૂણમાં સંભાળી સંતાડી રાખી હતી તે આજે ત્હારી પાસે કહું

હું ! પ્રતિભા ! ત્યારે કોઈ પણ રીતે મ્હારી એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવીજ પડશે ” મિહિર દયામણું મ્હોડું કરીને બોલ્યો.

“ તેથીજ હું કહું છું કે તમારે આ મુહુર્તે મ્હારી સાથે લગ્ન કરવાં જોઈએ ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ આ મુહુર્તે ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“ હા, આજ મુહુર્તે ! વિરિમત કેમ થાઓ છો ? તમારી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાયા વિના હું શું દિયારિણીની પેડે તમારું અનુસરણ કરું ? મ્હારાથી એવું નિર્દિત કાર્ય કદાપિ નહિ થાય ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ ત્યારે—”

ત્યારે વળી શું ? આવો, આવી રીતે હાથ ઉપર હાથ મૂકીને બુધ્ધિના શંખનું આસન કરીને આપણે લગ્ન કરીએ ! સાયંકાળ થવા આવ્યો અને હજી આપણે શૈલેશ્વરના મંદિર તરફ જવું છે ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ સમ્પ્રદાન કાણ કરશે ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“ હું મ્હારું મ્હારા હાથેજ સમ્પ્રદાન કરીશ ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ પ્રતિભા ! ત્યારી બધી વાતો અદ્ભુત છે ! ખરેખર ! ત્યારી વાતચિતમાં પણ એવો ભેદ ભરખ રહેલો છે કે તે મ્હારાથી તો કેમે કર્યો સમગ્નતો નથી ! ” મિહિર હસતાં હસતાં બોલ્યો.

“ મ્હારું જીવન પણ એક ભરખથી ભરેલું છે ! મરણજ પ્રતિભાનું જીવન છે; કારણ જીવન ભૌતિક હોવા જવું છે ! મ્હારા મ્હોડા સામે શું જુઓ છો ? મ્હારું આ જીવન હું તમને હિસગ કરું છું ! મ્હારા લગ્નનો મંત્રપાઠ આજ શમ્ભોથી હું શરૂ કરું છું ! આ લગ્નના સાક્ષી તરીકે દેવતા છે, તમે છો, હું છું અને આ બુધ્ધિનો પ્રેમાત્મા છે ! હું આ વાક્ય મુખ-સત્યની પેડે નિરંતર પાલન કરીશ ! ” પ્રતિભા મ્હારાથી બોલી.

મિહિર શું બોલે ? તે અવાજ બનીને પ્રતિભાની સામે જોઈ રહ્યો !
આ વખતે એક મોટું વનપક્ષી વિકટ ચિત્કાર કરીને તેમના
માથા પર ઘડને ઉડી ગયું ! મિહિરનો દેહ કંટકિત થઈ ગયો !

બાણથી વીધાઈ મરણને શરણ થયેલા ભુપણના લોહીમાં આંગળી
બોળીને પ્રતિભાએ પોતાના કપાળમાં ચાંદલો કર્યો ! ત્યાર પછી તે
મિહિરની પાસે આવીને બોલી—“ મિહિર ! આજથી હું તમારી વિવા-
હિતા સ્ત્રી થઈ છું ! એની નિશાની તરીકે મહેં કપાળમાં ચાંદલો
કર્યો છે ! ”

“ લોહીના ચાંદલો ? ” મિહિરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ હા : કંકુના અભાવે લોહીના ! એમ કર્યા વિના છૂટકાળ નથી.
કારણ એ મહાર્ સંધવાનું લક્ષણ છે ! પિતાને, માતાને અને આચા-
ર્યને એનાર્થીજ હું સમજતી શકીશ કે હવે હું સ્વતંત્ર નથી પણ
પરતંત્ર છું ! દરેક અવસ્થામાં હું સ્વામીની અનુગામિની થવાને બંધા-
યેલી છું ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ હા : હવે હું સમજ્યો કે મહાર મંગળ-મંદિરમાં તમે ઉત્સર્ગ
કર્યો છો ! પણ હું તને યોગ્ય નિવડીશ ? તારો આ મહાન આત્મ-
ત્યાગ, તારો આ પવિત્ર અને સ્વર્ગીય પ્રેમ, હું શું હૃદયમાં સાચવી
શકીશ ? તેમ કરવાને શું હું શક્તિમાન થઈશ ? ” મિહિર અતિ
વ્યાકુળ ભાવે બોલ્યો.

“ તે તો તમારો ધર્મ અને મહાર્ અદ્રષ્ટ ! પણ એ વાતને
હજી વાર છે ; અત્યારથી એનો વિચાર કરવો એ ઠીક નહિ. હવે ચાલો !
જઈએ ; કારણ માતાપિતા અને આચાર્ય આપણા મટે વ્યાકુળ ઘડને
મેઠાં હશે. સાવધાનપણે ચાલો. કારણ માર્ગે ઘણા દુર્ગમ અને કંટક-
મય છે. તમે પ્રતિભાનું પાણી-મહણ કર્યું છે ; પણ તમારે પગલે
પગલે વિપદ અને સહનશીલતાની પરીક્ષા આપતી પડશે ! ” પ્રતિભાએ
હસતાં હસતાં કહ્યું.

પ્રતિભા આગળ આગળ અને મિહિર મંત્રમુગ્ધની પેઠે પાછળ પાછળ એમ બન્ને જણાં ચાલ્યાં. કાંઈને મ્હોડે કાંઈ જાતની વાત નહિ, એવી રીતે મુઝે મ્હોડે તેઓ વન વટાવીને મંદિર આગળ આવી પહોંચ્યાં. આ વખતે પણ તેમના પહેલાંના જોવાજ અદ્ભુત શિકારીનો વેશ હતો. તેમની પીઠ પર હજુ પણ ધનુષ્ય-આણુ લટકતાં હતાં. કહેવાની જરૂર નથી કે પહાડ નીચે આવીને મિહિરે પોતાનાં ધનુષ્ય-આણુ પાછાં લઈ લીધાં હતાં.

૨૧

અભિરામ.

આ વખતે સાયંકાળ થઈ ગયો હતો. શૈલેશ્વરનું મંદિર અપૂર્વ દીપમાળથી સુસજ્જિત થઈ રહ્યું હતું. મંદિરનો આગલો ચોક પણ જનતાથી પૂર્ણ બની ગયો હતો.

આચાર્ય પુરંજય કંઈક અધીર ચિત્તે મંદિરથી થોડે છેટે ઉભા રહીને પ્રતિભા અને મિહિરની વાટ જોતા હતા. એટલામાં તેમને પોતાની સન્મુખ આવતાં જોઈને તે ઉતાવળે બોલી ઉઠ્યા—“તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતાં? તમારી શોધ માટે મહારાજે ચોતરફ માણુ-સોને દોડાવ્યા તોયે તમારો કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. આ તે કાંઈ કીક કહેવાય? રાજરાણી તમારા માટે ચિંતા કરે છે, માટે તેમની પાસે ઉતાવળે ચાલો!”

પ્રતિભા અને મિહિર યુરના મૃદુ કપડાથી કાંઈક શરમાયાં! પરંતુ પ્રતિભાએ પાછળથી ધીરે રહીને સમજાવે વ્રતાંત કહી દીધો! વનજમણુ, શિકાર, બુપણનો પ્રપંચ, તેના પાપનું પ્રતિક્ષણ વિગેરે વ્રતાંત એક પછી એક તેણે યુરને કહ્યો; પરંતુ પોતાનો પરિણામ વ્યાપાર તેમની યુર સન્મુખ કહી શકાયો નહિ!

દેવ દુર્વિપાકથી ભુખણના આકસ્મિક મૃત્યુની વાત સાંભળીને આચાર્ય ચમક્યા. ગદગદ કંઠે તેઓ બોલી ઉઠ્યા—“હે શિવ ! હે સત્યસ્વરૂપ ! એ સમજું તમારી ઇચ્છાથીજ થયું છે. જ્યાં તમારો કોપાનન ઉદ્વેગો હોય ત્યાં કોનામાં એવો શક્તિ છે કે તેમાંથી બચી શકે ! પરંતુ એ દુર્ભાગી મરી નથી ગયો પણ બચી ગયો છે ! ઇર્ષા-નળથી રાતદિવસ રહી રહીને બળવું, તેના કરતાં એકદમ મરી જવું એજ એના માટે તો મંગળકર છે ! તોપણ એનો આપનાત શાશ્વત નીચ છે ! હું આશીર્વાદ દઉં છું કે ત્હારા આત્માની સફળિતિ હો !”

સાર પછી તેઓ પોતાના મનમાં બોલ્યા—“આવું અધટિત વંદ્યો, એવું હું પહેલાંથીજ જાણતો હતો. એ સિવાય ખીજું પણ અધટિત કેમ નહિ અને ? પણ નહિ, એ વિચાર હમણાં કરવાનો નથી. જોઈએ આગળ શું થાય છે !” સાર પછી તે મિહિર અને પ્રતિભા તરફ જોઈને પ્રકાશપણે બોલ્યા—“મિહિર ! હવે આ વસ્ત્રો ત્યાગ કરીને શુદ્ધિ થઈને બેસો ; પૂજનો સમય થયો છે ! ક્ષમા ! તું પણ ત્હારા વેષને હવે ઉતાર ! હવે પશ્ચાત્તાપ કરીને શું કરીશ ? જેવી વિધિ-લિપિ !”

“હું પણ તેનોજ વિચાર કરું છું ! વિધિ-લિપિ કાઢથી ખંડન થાય એમ નથી ! શૈલેશ્વર તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો !” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો પ્રતિભાની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

આચાર્ય પુરંજય પ્રતિભાનું સાન્તવન કરતા બોલ્યા—

“બેટા ! શા માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે ? એમાં ત્હારો કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. જે બન્યું, તે સારાને માટેજ બન્યું એમ સમજ. ચાલ, હવે શૈલેશ્વરના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ આપીને બધાં ઘેર જઈએ !”

“દેવ ! હવે ઘેર આવવાનો અધિકાર ત્હારો નથી ; હું સિદ્ધ-લભ્યો સંઘને માટે વિદાય થાઉં છું !” રડતાં રડતાં પ્રતિભાએ કહ્યું.

“એટલે ?” એટલું બોલીને આચાર્ય આશ્ચર્ય પ્રાપ્ત બનીને

માથુએ જેઓ ત્યાં ઉભા હતા તેઓ પણ પ્રતિભાના ઉપલા શબ્દોથી વિસ્મૃત થયા !

આચાર્ય સધળી વાત સાંભળ્યા વિના પોતાના મનમાં સધળું સમજી ગયા. તે કંઈક અધીરાપણે બોલ્યા—“ ત્યારે શું મિહિર ! તું અમારી માયા મુકીને જતો રહીશ ? તને જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા આમ એકદમ શાથી થઈ આવી ? અરેરે ! જન્મની માયા—મમતા તહે આટલી વારમાં કાપી નાંખી ? ક્ષમા ! તહે આ શું કર્યું ? ”

પ્રતિભા પોતાના કપાળે હાથ મુકીને બોલી—“ દેવ ! એ મહે નથી કર્યું પણ ભાગ્યે કર્યું ! ”

“ પણ આવું અનુચિત ? ” આચાર્ય શંકાશીલ મને બોલ્યા.

“ ના દેવ ! એવો અવિશ્વાસ કરશો નહિ. મિહલ રાજનંદિનીના ચરિત્ર પ્રતિ એવો સંદેહ કરશો નહિ ! મહે ધર્મ સંગત કાર્ય કર્યું છે ! હું મહારા પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને બંધાયેલી છું ! એટલે—”

પ્રતિભાને બોલતી અટકાવીને આચાર્ય પૂછ્યું—“ એટલે શું ? ”

“ એજ કે આજથી હું પરિણીતા થઈ છું ! મિહિરના હાથમાં મહારે ધર્મ—કર્મ, જીવન—મરણ, એ બધું મહે સોંપ્યું છે ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ ત્યારાં લમ કાણે કર્યા ? અને એ લમ ક્યારે થયાં ? ” આચાર્ય પૂછ્યું.

“ થોડા સમય પહેલાં એ કાર્ય સમ્પન્ન થયું છે; મહે મહારા હાથેજ મહારે સમ્પ્રદાન કર્યું ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ ભુવણના મરણ પહેલાં કે પછી ? ” આચાર્ય પૂછ્યું.

“ પછી. કુલની પ્રથા મહે ઉલ્લંઘન કરી નથી. તો પણ અશુચિ દેહથી, પહાડ ઉપર ભુવણના પ્રેતાત્માને સાક્ષી રાખીને લમ—કાર્ય સમ્પન્ન કરવું પડ્યું છે ! એને માટે તમારે જે કહેવું હોય તે કહો; પણ એ વિના બીજો ઉપાય ન હતો ! અમારાં લમને માંધર્મ—વિવાહ

ફોલ અથવા તમારી ઇચ્છામાં આવે તેવી પંક્તિમાં એને મૂકી પણ
અમારાં લમ થયાં છે એ તો નક્કી ! જુઓ ! આ મ્હારા કપાળમાં
આંધાની નિશાની ! જીવજીના રક્તથી આંધલો કરીને મ્હેં સધવાનું
ચિહ્ન ધારણ કર્યું છે !” પ્રતિભા બોલી.

“ એનું ફળ ?” આચાર્યે આતુર થઇને પૂછ્યું.

“ ફળની વાત હમણાં કરવાની નથી ! કારણ જે બનનાર હતું
તે બન્યું ! હવે અમને આરા આપો ! મ્હારી નિયતિ મને આવાહન
દે છે અને ધારેલી ક્ષણ ઉતરી નય છે !” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ કેવી ક્ષણ ક્ષમા ! ?” આચાર્યે પૂછ્યું.

“ મોહનદ્ર ક્ષણ કેવળ એક દંડ બાકી છે. અમને જવાની આરા
આપો ! માતાપિતાને મ્હારા પ્રણામ કહેજો અને શૈલેશ્વરના ચરણમાં
અમારા મંગળ માટે પુષ્પાંજલિ આપજો !” પ્રતિભાએ કહ્યું.

થોડીવાર બનને જણ્યાં મૌન રહ્યાં. મિહિર અનિમેષ નયને પ્રતિ-
ભાને જોવા લાગ્યા.

પુરંજયે કહ્યું—“ તારે શું તું માતાપિતાને નહિ મળે ?”

“ ના મ્હારે મળાને માયા વધારવી નથી. વાતે વાત વધશે અને
શુભ વડી જતી રહેશે ! પ્રતિભા બોલી.

“ ક્ષમા ! ત્હારે સધળું વિપરીતજ જણાય છે !” આચાર્યે દુઃખી
થઇને કહ્યું.

“ હા; દેવ ! મ્હારે સધળું વિપરીતજ છે. એમ ન હોય તો
મ્હારો જન્મ, મૃત્યુ અને લમ, એ એકજ લગ્ન માં શા માટે નક્કી
થયાં હોય ?” પ્રતિભા બોલી.

“ એ પણ ત્હેં જાણી લીધું ?” આચાર્યે પૂછ્યું.

“ હા, આપના આસીર્વાદથી હું થોડું બધું જાણવા પામીશું !”
પ્રતિભાએ કહ્યું.

ત્યાર પછી આચાર્ય મિહિર તરફ જોઈને બોલ્યા—“ મિહિર ! તું કેમ કાંઈ બોલતો નથી ? શું ત્યારે કાંઈ બોલવા જેવું નથી ? ”

“ હજી બધા દુઃખનું મળ છું અને અપરાધી છું એટલે આવી અવસ્થામાં મહારાણી બીજું શું બોલી શકાય એમ છે ? ” મિહિર અપરાધીની પેઠે બહીતાં બહીતાં બોલ્યો.

“ પણ મિહિર ! અતિ બિભિસ બાવે તમારું પરિણય—કાચ પૂર્ણ થયું છે એમ ત્યારે તને કહેવું પડશે ! કહે, તું પ્રતિજ્ઞાને સદા-કાળ ધર્મપત્ની તરીકે શ્રદ્ધાની સાથે ગ્રહણ કરી શકીશ ? ” આચાર્ય પૂછ્યું.

“ ગુરૂદેવ ! આ દાસ પ્રતિ આવો સંદેહ શા માટે કરો છો ? હું શું એવો અવિશ્વાસી છું ? ” મિહિરે કહ્યું.

“ વિશ્વાસ અવિશ્વાસની વાત સમય પરત્વે સમગ્રાય છે; કારણ મોટા મોટા ધીમાનોની પણ સમય આવ્યે મતિ ભટ થાય છે. ત્યારી એવી મતિ ન થાય તેની સંજાળ રાખજે. કહે ત્યારે, ત્યારો સ્વદેશ-ગમનનો વિચાર નક્કી છે ? ” આચાર્ય પૂછ્યું.

“ આપના આશીર્વાદથી અને પ્રતિજ્ઞાના પુણ્યથી, હું નિરાપદ રીતે તે સ્થાને પહોંચી શકું ! ” મિહિર બોલ્યો.

“ ત્યારે રાજરાણીને ત્યારે પણ મળવું નથી ? ” આચાર્યે અશ્રમ કર્યો.

“ ના હવે મળવાની જરૂર નથી ! ” આ શબ્દો બોલતો પાછળથી ચંદ્રચુડ જતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એક અનુચરે જઈને તેને મિહિરની સઘળી હકીકત નિવેદન કરી હતી. તેની સાથે રાણી પણ હતી. સાથેનાં દાસદાસીઓ પણ થોડે દૂર ઉભાં રહ્યાં.

ચંદ્રચુડ ક્રોધથી બોલ્યો—“ ના હવે મળવાની જરૂર શી છે ? મિહિર ! તહે ત્યારે તમને કીક બળગ્યો ! ” પારકાં કદી પોતાનાં જતાં નથી ” એ લોકોક્તિને તહે ખરી કરી દેખાડી ! તું અમારા વાત્સલ્ય-પ્રેમનો આવો બદલો આપીશ એવું મહે સ્વપ્ને પણ બાંધું.

ન હતું ! ખ્યાનમાં રાખજો કે અમને દુહાવીને તું કોઈ દિવસ સુખી થઈશ નહિ ! ”

પછી પોતાની પુત્રી તરફ જોઈને તેણે કહ્યું—“ ક્ષમા ! તને બીજું શું કહું ? માતાપિતાનો અભિશાપ વહન કરીને તું સિંહલથી સદાને માટે વિદાય થાય છે ! જા; એ અભિશાપજન હું તને ત્હારા લગ્નની પહેરામણીમાં આપુ છું ! તું મોહનદ્ર ક્ષત્રુ સાધીને શ્વેરથી નીકળી છે એટલે તને દેવતાઓ પણ અટકાવી શકે એમ નથી; નહિ તો હું તને ક્યારેનાયે બંધીવાન કરત ! ”

રાણી ચિત્રાવતી રડતાં રડતાં બોલી—“ બહેન ! શું અમને મૂકીને તું જતી રહીશ ? શા દુઃખે તું અમારી માયાને અળગી કરીને જાય છે ? ” ત્યાર પછી તે ગદ્ગદ કંઠે મિહિર પ્રત્યે બોલી—“ મિહિર ! ત્હારે પણ આમ કરવું ઘટતું નથી ! મ્હેં ત્હારું પુત્રની પેઠે લાલન પાલન કર્યું છે, એટલે હું ત્હારી જનની જેવી છું અને તેથી આ સિંહલને ત્હારે જન્મભૂમિના જેવુંજ ગણવું જોઈએ ! જો ભાઈ ! મ્હારું કહ્યું માન; નહિ તો સિંહલ છોડીને તું કોઈ દિવસ સુખી થવાનો નથી ! ”

“ માતૃશ્રી ! તે હું જાણું છું; હું સિંહલ છોડીને કોઈ રીતે સુખી થઈશ નહિ તે સારી પેઠે સમજું છું ! કારણ તમારાં અશ્રુબિંદુ અમારા જીવનમાર્ગમાં શઘ્ય સ્વરૂપ અટકાવ નાંખે છે. પિતાશ્રીનો અમોઘ અભિશાપ અમારા આયુષ્યને પ્રતિપળે ક્ષય કરે છે; ગુરૂદેવની અસમ્મતિ, અમારા મનોરથો પર પાણી ફેરવે છે, એ બધું હું જાણું છું—સારી રીતે સમજું છું; તો પણ મ્હારે જવું પડશે ! કારણ મ્હારી નિયતિ મને આવાહન કરે છે અને તેથી અહિંથી ગયા વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી ! ” મિહિર અતિશય દુઃખથી બોલ્યો.

“ જો એમજ હોય તો તમે જન્મે જાણ્યાં થોડા દિવસ અહિં રહો. હું તમારા લગ્નનો સમારંભ કરીને મ્હારી મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરું ! સંસારનો આટલો ત્હાવો લઈને મ્હારા સ્ત્રી જન્મનું સાર્થક

કહે ! કેમ બહેન, ક્ષમા ! તું શું કહે છે ?” ચિત્રાવતીએ આશ્ચર્યપૂર્ણ
દ્રષ્ટિએ ક્ષમાની સામું જોયું.

પ્રતિભાને બોલવાનો અવસર મળે તે પહેલાં મિહિર બોલી
ઊઠ્યો—“તેવો સમય નથી !”

“વધારે નહિ તો પંદર દિવસ !” ચિત્રાવતીએ કહ્યું.

“ના; એથી અમારા પ્રવાસમાં વિઘ્ન પડશે !” મિહિરે કહ્યું.

“ત્યારે એક દિવસ—આજની રાત ! એટલું તો માનવુંજ
પડશે !” ચિત્રાવતીએ ભાર મૂકીને કહ્યું.

“મને ક્ષમા કરો ! મહારાથી રહેવાય તેમ નથી. કારણ આવો
શુભ યોગ અમને ફરી ફરી મળશે નહિ !” મિહિરે કહ્યું.

રાણી પ્રતિભાની સામું જોઈને ગદ્ગદ સ્વરે બોલી—“ક્ષમા !
એકવાર હું ત્હારા મ્હોડાની વાત સાંભળવા ઇચ્છું છું તું શું કહે છે ?”

“હું બીજું શું કહું ? હું તો સઘળી અવસ્થામાં મહારા સ્વામીની
અનુગામિની થવાને બંધાયેલી છું !” પ્રતિભાએ આંખમાં આંસુ
લાવીને કહ્યું.

રાણીએ વસ્ત્રના પાલવ વડે પોતાનું મ્હોડું ઢાંકી દીધું ! એટલે
અંદરુડ ગર્જના કરીને બોલી ઊઠ્યો—“ત્યારે જ રાક્ષસિ ! સહાને
માટે અહિંથી વિદાય થા ! હવે ત્હાં મ્હોડું મહારે જેવું નથી ! જા,
આવી રીતે રડતાં રડતાંજ ત્હાં આયુષ્ય પૂર્ણ થશે ! અરે ! અકૃત્ય
નિષ્કૃત સંતાન ! જગતમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે જેની સાથે ત્હારી
તુલના થઈ શકે ? કારણ બીજા સર્પ કરતાં આવાં અકૃત્ય સંતાન
ભયંકર હોય છે ! તને વધારે શું કહું રાક્ષસિ ! જેને માટે તું સઘળાનો
સ્નેહ—સંબંધ આમ સહજમાં તોડી નાંખે છે તેજ ત્હારા કુપ્રભુ
કારણ થશે ! તેના હાથેજ કાઠ પથ્થુ જાતના કારણ વિના ત્હારી આ
કરતાં વિશેષ દુર્ગતિ થશે ! અને મિહિર ! તું પથ્થુ ત્હારા અંતરમાં
આ સ્ખંડો લાખી રાખજે કે જે માતાપિતાની આંખમાં ધૂળ નાંખીને

તેની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવા તૈયાર થઇ છે તે જરૂર પડતાં એક દિવસ ત્હારી આંખમાં પણ ધુળ નાંખશે અને ત્હારી સાથે વિશ્વાસઘાત કરશે !”

આટલું કહીને ક્રોધથી ચંદ્રચુડ લાંથી આદ્યો ગયો. ચિત્રાવતી રનેહાર્દ હૃદયે, સજ્જ નયને, બન્નેને જોતી જોતી અને પોતાના મનમાં તેમની શુભ કામના કરતી કરતી દાસીઓની સાથે ધીરે ધીરે લાંથી ચાલી ગઈ.

તે સમયે પ્રતિભાએ સઘળાં બંધનમાંથી મુક્ત થઇને અવસાદનો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો અને ત્યાર પછી આચાર્ય તરફ જોઇને પોતાના કપાળે હાથ દીધો !!

૨૨

વિદાય.

પ્રતિભાએ પોતાના કપાળ પર હાથ મૂક્યો તે જોઇને આચાર્ય પુરંજય દુઃખી થઇને બોલ્યા—“ પ્રતિભા ! શા માટે ભાગ્યને દોષ દે છે ? ત્હેં આવું કર્યું ન હોત તો આમાંનું કંઈ ચાત નહિ અને માતા-પિતાનો અભિશાપ ગ્રહણ કરવાનો પણ સમય આવત નહિ ! ”

કંઈક ક્ષોભ પામીને પ્રતિભા હસતાં હસતાં બોલી—“ ગુરૂદેવ ! તમે વિદ્ય અને જ્ઞાની છો છતાં આવું કહો છો તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે ! ખરેખર ! મ્હારું ભાગ્યજન મંદ છે, નહિ તો મ્હારા ગુરૂ મને જોળખે નહિ ! ! ”

“ જહેન ! દુઃખી થઈશ નહિ ! માતા પિતાના આવા અભિશાપથી પાપાણુ પણ પીગળી જાય છે અને તેથીજ તેના પરિણામનો વિચાર કરીને હું ભયભીત થાઉં છું ! ! ” આચાર્યે કહ્યું.

“ દેવ ! ભયભીત થવાની જરૂર નથી. મ્હારું પરિણામ મ્હારી સાથે છે ! વિધિના વિધાન પ્રમાણે સઘળું થાય છે; એમાં કંઈક

કંઈ નવું થઈ શકે એમ નથી ! તમે શું મહારી જન્મ પત્રિકામાં જોયું નથી ? ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ ના; ત્હારા જીવનની ગતિ જાણવાનું કામ વિકટ છે અને તે મહારી વિદ્યા ક્ષુદ્ધિથી અતિત છે ! ” વૃદ્ધ આચાર્યે મંદ હાસ્યથી કહ્યું.

“ માતાપિતાના આવા અભિશાપ કરતાંયે મ્હારે પ્રરિણામ અતિ ભયંકર છે, અને તે હું દિવ્ય ચક્ષુએ જોઈ પણ શકું છું ! પરંતુ તેથી હું ભયભીત થતી નથી ! કારણ કે ત્યારે જન્મની સાથે મૃત્યુ લાગે-લુંજ છે, તો પછી મૃત્યુના ભયથી ભયભીત શા માટે થવું જોઈએ ? મુકેવે ! મહારા એવા મૃત્યુને પણ હું શ્રેયસ્કર સમજું છું. હું એથી જગતમાં જ્ઞાનનો આલોક વિતરણ કરી શકીશ ! અને એ રીતે માતા પિતાનો અભિશાપ મને એક આશીર્વાદ સમાન થઈ પડશે ! ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ તું જ્ઞાનનો આલોક જગતમાં વિતરણ કરવાનું કહે છે તે શું અશ્વિ રહીને થાત નહિ ? પ્રતિભા ! ત્હારા જવાથી સિંહલ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ડૂબી જશે ! ” આચાર્યે ખેદ પામીને કહ્યું.

“ કોઈના જવાથી કોઈનું કંઈ અટક્યું રહેતું નથી. વળી તમારા ચરણસ્પર્શથી સિંહલનું ગૌરવ જળવાયેલું રહેશે એટલે મ્હારો અભાવ માનને જાણ્યો નહિ ! પરંતુ ભારતવર્ષમાં જ્યોતિર્વિદ્યાની પુનર્દીપ્તિનું પ્રયોજન છે ! ” પ્રતિભાએ નમીને કહ્યું.

“ મા. ! હવે હું સમજ્યો કે તું વિદ્યાતાના આદેશથી ત્યાં જાય છે; મિહિર નિમિત્ત રૂપ છે ! ત્યારે જ મા, જ્ઞાનમયિ ! અદ્ભુત મનીષા બળે જ્યોતિર્વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ કરીને “ પ્રતિભા ” નામનું સાર્થક કરે ! ત્હારી અદ્ભુત વિદ્યાને માટે ભારત ઉપર્યુક્ત સ્થાન છે ! સિંહલ તેવું સ્થાને નથી અને તેને તેવો સમય પણ નથી ! જનનિ ! ખરેખર હું અજ્ઞાન છું તેથીજ તને ઓળખી શક્યો નહિ ! ” આચાર્યે સતોષ પામતાં કહ્યું.

“ ગુરુદેવ ! હવે જવાની આગ્રા આપો. સમય નય છે. હવે માત્ર અર્ધદંડ યાત્રી છે અને હજી અમારે સમુદ્રકાંઠે જવું છે ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ ત્યારે શું આ ક્ષણ તું કહે છે તેવી શુભપ્રદ છે ? ” આચાર્યે પૂછ્યું.

“ હા ! બહુજી શુભપ્રદ છે. મોહનદ્ર ક્ષણ, સિદ્ધિયોગ અને સ્વાતિ નક્ષત્ર એ સધળું અનુકૂળ છે; કેવળ દૈવ પ્રતિકૂળ છે તેથી પગલે પગલે વિઘ્નની સામું થવું પડશે ! ” પ્રતિભાએ જણાવ્યું.

“ તેતો અત્યારથી જણાય છે અને તેથીજ હું તને પૂછું છું કે તું દરેક વખતે સ્થિર રહી શકીશ ? ” આચાર્યે કહ્યું.

“ તેતો તમારો આશીર્વાદ અને પ્રભુની ઈચ્છા ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ વાટખર્ચી માટે સાથે શું લીધું છે ? ” આચાર્યે પ્રશ્ન કર્યો.

“ પહેરેલાં વસ્ત્રો અને થોડા અલંકારો. પણ એના કરતાંયે કાંઈક ઉત્તમ વાટખર્ચી મ્હારી સાથે છે તે, બીજી કાંઈ નહિ. પણ સ્વર્ગનેા આલોક અને પૃથ્વીનો સરળ પથ-સત્ય, ક્ષમા, ધૃતિ અને દયા એ છે ! તમે આશીર્વાદ આપો કે એ મનોવૃત્તિઓ સધળી અવરથામાં સમભાવે રહે ! ” પ્રતિભાએ કહ્યું.

“ સૌન્દર્ય અને જ્ઞાનગૌરવની તું મૂર્તિ છે, વિદ્યા અને વિનયની તું સાક્ષાત્ દેવી છે, એટલે એ મનોવૃત્તિઓ ત્હારે આધીનજ છે ! વળી તું જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા ઇચ્છે છે, એનેજ ત્હેં ત્હારા જીવનનું લક્ષ્ય ગણ્યું છે એટલે એ સૌભાગ્યથી તું વચિત થશે નહિ ! વિદ્યાતાનો અમોઘ આશીર્વાદ ત્હારા ઉપર સદૈવ વર્ષશે ! ગુરુનો આ આશીર્વાદ કદી પણ વ્યર્થ જશે નહિ ! ! ” આચાર્યે પ્રસન્ન વદને કહ્યું.

“ ત્યારે કૃપા કરીને હવે જવાની આગ્રા આપો ! આ જન્મમાં ફરી તમારાં દર્શન થવાનાં નથી; ભાગ્યમાં હશે તો પેલે જન્મે તમારા શ્રીચરણનાં દર્શન કરીશ ! ” પ્રતિભાએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું.

પુરુષને પ્રતિભાના મસ્તક પર પોતાનો પદ્મહસ્ત મૂક્યો. પ્રતિભાએ ભક્તિભાવથી ગુરૂની પદરજ ગ્રહણ કરી !

“ ગુરૂદેવ ! હું તો હંમેશનો દેવાદારજ રહ્યો ! ગુરૂમુખ્ય અને પિતૃમુખ્ય એ બેમાંથી એક પણ મુશ્ય હું ફેરી શક્યો નહિ ! મહારાં કેવાં મંદભાગ્ય છે કે ગુરૂદક્ષિણા આપવા જેવું પણ મહારં સામર્થ્ય નથી ! કેવળ અકૃતજની પેઠે હું સિંહલ તજીને જાઉં છું !! ” મિહિરે અતિશય દુઃખથી ઉદ્ગાર કહાડ્યો.

“ એને માટે તું શોક કરીશ નહિ ! બેટા ! કાષ્ટ કાષ્ટનો ગુરૂ નથી; ગુરૂ તો તે અનાદિનાથ કૈલાસેશ્વર મહાદેવ છે ! તેના ચરણમાં ભક્તિ રાખજે અને પ્રતિભાની સંભાળ લેજે ! જીવનની છેલ્લી વ્રતી સુધી તું પ્રતિભા પર આસ્થા રાખજે અને સધળી અવસ્થામાં એને સહાય કરજે ! ભૂલથી પણ તું કદી એનો અનાદર કરીશ નહિ ! તું આટલી વાતનો અંગીકાર કર એટલે હું સમજીશ કે તહેં મને ગુરૂદક્ષિણા આપી !! ” આચાર્યે કહ્યું.

ગુરૂને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી મિહિર બોલ્યો-“ વેદ વાક્યની પેઠે તમારી આજ્ઞાનું હું સદૈવ પાલન કરીશ !! ”

મિહિરના શબ્દોથી આચાર્યને ધણો સંતોષ થયો. તે આનંદથી બોલ્યા-વત્સ ! એક વસ્તુ હું તને આપું છું તેને જીવની પેઠે જાળવજે; થોડીવાર ઉભો રહે ! ”

આટલું કહીને આચાર્ય વહેલા વહેલા શૈલેશ્વરના મંદિરમાં ગયા અને ત્યાંથી ત્રણ ગ્રંથો લઈને ભક્તિભાવથી શિવલિંગને અડકાડ્યા. ત્યારપછી તેમણે મનમાં ને મનમાં શૈલેશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

“ વત્સ ! આ લે. વૃદ્ધના જીવનરૂપ, સિંહલના ગૌરવરૂપ અને ક્રોધિ સુવર્ણમુદ્રા કરતાંયે મૂલ્યવાન, આ ત્રણ અલૌકિક શાસ્ત્રગ્રંથો ગ્રહણ કર ! ભૂગોળ, ખગોળ અને પાતાળવિષયક આ ત્રણ અશિત-

શાસ્ત્રોથી ત્હારા ભારતનું અને જગતનું અશેષ કલ્યાણ થશે. દેશમાં જળને તું એની વિહિત આલોચના કરજે. આ મૂલ્યવાન ગ્રંથોથી તું પોતાને અને જગતને જ્ઞાન આપીને ધન્ય થઈશ ! વત્સ ! હું તને ફરીને કહું છું કે અતિ સાવધાનપણે આ અમૂલ્ય નિધિનું રક્ષણ કરજે ! પૂજનને માટે આ ગ્રંથો હું સાથે લાગ્યો હતો; પૂજા થઈ મધ છે એટલે જગતના કલ્યાણને માટે એ હું તને આપું છું ! ગુરૂનો નિષેધ હતો તેથી તમારી કૌમાર અવસ્થામાં મ્હેં તમને પાતાળગણનાની વિદ્યા શિખવી ન હતી. હવે અને તો ભારતમાં જળને તમે એ વિદ્યાનું અનુશીલન કરજો ! ” મિહિરના હાથમાં ઉપલા ત્રણ ગ્રંથો મૂકીને આચાર્યે કહ્યું.

અવનત મસ્તકે ગુરૂએ આપેલા ત્રણ ગ્રંથો ગ્રહણ કરી કાંઈક આનંદથી મિહિર બોલ્યો—“ લોકહિતાર્થે ગુરૂનું આ દાન વિદ્યાતાના દાનની પેઠે હું દૃત્ય અંતરે ગ્રહણ કરું છું ! ! ”

આંસુથી ભીંજાયેલી આંખે, દૃત્ય અંતરે, વારંવાર ગુરૂને પ્રણામ કરતાં મિહિર અને પ્રતિભા ત્યાંથી વિદાય થયાં ! !

તેઓ મોહનદ્ર ક્ષણે નીકળ્યાં તો ખરાં; પણ એ ક્ષણ અતિ અદ્ય પ્રમાણમાં આક્રી હતી તેથી પ્રતિભાએ ત્વરિત ગતિએ ચાલવા માંડ્યું. મિહિર પણ તેની પાછળ મંત્ર-મુઝની પેઠે ચાલવા લાગ્યો. કાંઈને મ્હોડે કશી વાત નીકળતી ન હતી. તેઓ નિઃશબ્દે જોમ અને તેમ ઉતાવળે ચાલતાં હતાં. થોડી વારમાં તેઓ સમુદ્રકાંઠે આવી પહોંચ્યાં. આ સમયે રાત્રિના બે દંડ વીતી ગયા હતા.

વિશાળ સમુદ્ર હતો. અનંત જળથી ભરેલો હતો. તેની દિશા ન હતી તેમ તેની સીમા પણ ન હતી છતાં સમુદ્ર ધીર, સ્થિર અને મંભીર હતો. તેના અનંત જળમાં અત્યારે તરંગો ન હતા, ગર્જના પણ ન હતી તેમ ભીમ ભૈરવ નર્તન પણ ન હતું. કેવળ ચંદ્રલોકથી તેનું જળ સ્પીક થતું હતું ! પ્રિય સમાગમના મધુર-મિહનથી અમલ

પ્રાકૃતિક આકર્ષણથી સમુદ્રનું જળ આનંદથી ઉછળા મારતું હતું. કાંઈ કાંઈ વખતે ધીરમંથન તરંગભંગ પણ થતા હતા ! !

પ્રકૃતિના આવા પરમપ્રિય રમ્ય નિકેતન આગળ, નૈસર્ગીકતાના અપૂર્વ સંગમ સ્થળ આગળ અનેક પ્રકારની કલ્પના કરતાં કરતાં પ્રતિભા અને મિહિર આવી પહોંચ્યાં ! માથા ઉપર ચંદ્રમા હસતો હતો અને સન્મુખ અનંત જળરાશિથી ભરેલો સમુદ્ર પોતાનો મહિમા પ્રકાશ કરતો હતો !

સમુદ્રકંઠે આવીને આ નવદમ્પતી થોડીવાર આત્મભાન ભૂલીને ઉભાં રહ્યાં ! ઉદાર અને ગંભીરભાવથી તેમના મનઃપ્રાણ પૂર્ણ ખની ગયા ! તેમને તેજ સમયે વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે, આ સમુદ્ર જેમ સીમા શૂન્ય છે તેમ સંસાર-સમુદ્ર પણ સીમાશૂન્ય હશે ! જો તેમ હશે તો મરતાં સુધી તેમાં દૂખકાં મારીશું તોયે તેનો કિનારો આપણને હાથ લાગવાનો નથી !

આવા વિશાળ સમુદ્રનો પાર પમાય-સુખરૂપ તેના કિનારે પહોંચી શકાય એવી કોઈ મોટી નૌકા અહિં ન હતી; ક્ષવળ એક ન્હાની નાવડી આ સમયે સમુદ્ર જળમાં તરતી હતી ! પ્રતિભાએ માછીને બોલાવીને સઘળી વાત કહી. માછી કાંઠા પર નાવડી હાથે એટલે પ્રતિભા પોતાનો જમણો પગ ઉંચકીને પ્રથમ નાવડીમાં બેસવા ગઈ, પરંતુ અચાનક તેમાં વિઘ્ન પડ્યું ! તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો કાંઈ જાણ્યું નહિ, તોપણ તેને એવું લાગ્યું કે એક ભીષણ મસ્તક વિનાની મૂર્તિ તેને સહજ દેખા દઈને અસોપ થઈ ગઈ હતી !

એક પળને માટે પ્રતિભાનો દેહ કંટકિત થઈ ગયો ! એક વાર તેણે આકાશ સાથું જોયું એટલે ફરી ત્યાં રૂધિરથી ખરડાયેલી અને રક્ત ક્લેવરવાળી મસ્તક વિનાની મૂર્તિનો આવિર્ભાવ થયો ! મનમાં મનમાં હસીને પ્રતિભાએ શિવ શિવ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો અને ત્યાર પછી તે નાવડીમાં બેઠી ! આ વાત તેણે મિહિરને જાણવા દીધી નહિ.

મિહિર પણ શિવ નામનો ઉચ્ચાર કરતો કરતો નાવડીમાં બેઠો. પરંતુ આ સમયે ' મોહનદ્ર ક્ષણ ' ઉતરી ગઇ હતી અને હવે તો યોગિનીનો પૂર્ણ પ્રકાશ હતો !

યોગિનીને માથા પર લઇને બંને જણાંએ માછીને નાવડી છાડવાને કહ્યું ! માછીએ સુકાન હાથમાં લીધું અને નાવડી ચાલી !

આવે વિરાટ વિશાળ સમુદ્ર, ગંભીર નિશાકાળનો સમય—તેમાં એક ન્હાની સરખી નાવડીમાં માત્ર એ જણાં આરોહી ! માથા ઉપર અનંત આકાશ અને નીચે અસીમ સમુદ્ર ! આવી સ્થિતિમાં પ્રકૃતિનાં એ અનંત રાજ્યોને બેદ કરીને ઉંચી નીચી થતી તેમની ન્હાની નાવડી પાણીના વેગમાં તણાવા લાગી !

સમુદ્રમાં.

તેમની નાવડી થોડે દૂર ગઇ હશે એટલામાં અચાનક વાવાઝોડાનું પ્રચંડ તોફાન થયું ! પ્રકૃતિનું પહેલાનું હાસ્ય ભરેલું મોહક કાણુ જાણે ક્યાં જતું રહ્યું ! ચંદ્રમા વાદળાંઓમાં ઢંકાઇ ગયો ! તારાઓ નિસ્તેજ બની ગયા ! ઘેર અધકારથી આકાશ અને મેદિની એક થઇ ગઇ !

વાયુ સુસવાટા મારવા લાગ્યો, વાયુ અને જળનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ઉન્મત્ત અને ભીષણ મૂર્તિ ધારણ કરીને સમુદ્રે ગર્જના કરવા માંડી. સમુદ્રનું ભીમ ભૈરવ પ્રચંડ તાંડવ, તેના ભીષણ જળ-કલ્પોલ અને પર્વતના જેવા તેના તરંગો, જાણે પ્રલયકાળની સૂચના કરતાં હોય એવું લાસવા માંડ્યું !

ધડી ધડી વિજળી ચમકવા લાગી ! ભીમનાદથી ઘણી પડવા લાગી ! ઘેર અધકાર વિરાટ દૈત્યનો આકાર ધારણ કરીને બંને

ભમભીત કરવા લાગ્યો ! જાણે વિશ્વાતાનો પ્રત્યક્ષ રોષ મૂર્તિમાન બનીને સમુદ્ર ઉપર વિરાજવા લાગ્યો !

અહા ! કેવી ગંભીર ગર્જના ! કેવો ભયંકર જળ-કલ્લોલ ! સમુદ્રની કેવી ભયાનક ચંચળતા ! !

થોડા સમયમાંજ પ્રકૃતિની અંદર આવો મોટો ફેરફાર થઇ ગયો ! સમુદ્રનો પહેલાંનો ધીર, સ્થિર અને પ્રશાન્ત ભાવ ક્યાં અને હમણાંનો ઉન્મત્ત ભાવ ક્યાં ? ક્ષોભથી, રોષથી, આવેગથી અને ઉન્નૈસથી સમુદ્રનું જળ પર્યંતની પેઠે ઉછળતું હતું. કદી અતિ વેગથી તે ચક્કાકારે ભમતું હતું. આવી રીતે તેણે ધીરે ધીરે સંહારમૂર્તિ ધારણ કરી દીધી ! અંધકારે પણ એક સરખી રીતે આકાશ અને સમુદ્રને ઢાંકી દીધાં અને તેમાં બન્નેની માધુર્યમય અનંત શોભા વિલુપ્ત થઇ ગઇ ! !

આવો ભયંકર આપત્તિનો પ્રસંગ, તેમાં વિશાળ વારિધિ, અને તેના ઉપર ઝવન-મરણની લીલા કરતી ન્હાની સરખી નાવડી ! તે કદી ઉંચે જાય છે, તો કદી નીચે પડે છે અને કદી પ્રવળ તરંગોથી હજારો હાથને અંતરે જઈને ઉભી રહે છે ! આંખ મીંચીને ઉઘાડતાં જોટલી વાર લાગે, તેટલી વારમાં તો તે ક્યાંની ક્યાં નીકળી જાય છે. તેને તલમાત્રની સ્થિરતા નથી, તેને પળમાત્રનો વિરામ નથી તેને મુદ્દર્ત માત્રનો અવસર નથી; તરંગો ઉપર તરંગો આવીને આ નાવડીને અને તેમાં ખેડેલા ત્રણ જીવોને તેણે હેરાન હેરાન કરી નાંખ્યા ! !

પ્રકૃતિએ આવી ઘેર, ગંભીર, બીપણ અને સંહારમૂર્તિ ધારણ કરી છે; તેમાં સ્થાન જોવા જાઓ તો વિશાળ સમુદ્ર ! અને સમય જુઓ તો આવી પ્રલયકારક રજની ! વાંચક, કલ્પનાકૃષી નેત્રથી તું એકવાર આ ભયંકર દ્રશ્યનું અવલોકન કર ! મનમાં મનમાં પવનનું તોફાન, પ્રચંડ વૃષ્ટિ, ભયંકર ગર્જન અને બીપણ જળ-કલ્લોલની સાથે તું ઘેર અંધકારનો વિચાર કર ! અને ત્યાર પછી કહે કે અનંત સ્થાનમાં આપત્ત થઈને, દિગ્દિગ્ગન્તને શૂન્ય કરીને, સમુદ્ર તથા આકાશ

એને એક સુરખી રીતે અધકારમય બનાવીને, ઉન્માદિની પ્રકૃતિએ મહાપ્રલયની કેવી અવતારણા કરી છે ! ? અહા ! ધારણ્યામાં આવી શકે નહિ તેવો, કદપનાથી સમન્વય નહિ તેવો, આ 'કેવો ભય અને વિસ્મયથી ભરેલો વિરાટ ભાવ છે ! ?

પરંતુ ભાવની પ્રકટ મૂર્તિ વાસ્તવ ઘટનામાં પડવાથી, પ્રતિભા અને મિહિર તો છાનાંમાનાં નાવડીમાં બેસી રહ્યાં છે ! નાવડી ધડીમાં ઉંચે જાય છે અને ધડીમાં નીચે પડે છે ! વળી કોઈ કોઈ વખત તરંગોના આઘાતથી તે ધણે દૂર નીકળી જાય છે અને ત્યાંથી વળી પાછી પાણીના વેગમાં તણાય છે ! આમ છતાંયે હજુ સુધી નાવડીને કાંઈ ઇજા થઈ નથી ! પરંતુ નાવડીની અંદર બેઠેલા માછીએ સમય વતીને અને ભયથી વિદ્વળ થઈને સમુદ્રમાં પડતું મૂક્યું ! તેને પોતાના મનમાં એવી આશા હતી કે આમ કરવાથી કોઈ રીતે બચી શકારો, પણ તેમ થયું નહિ. કારણ સમુદ્રમાં પડ્યા પછી તેનાથી તરંગોના વેગ સહન થઈ શક્યો નહિ એટલે તે ખિચારો યુગળાઈને જોતજોતામાં મરણ પામ્યો ! !

પણ પ્રતિભા અને મિહિરે એમ કયું નહિ. એમ કરવાથી કાંઈ ફળ મળશે નહિ એમ ધારીને તેમણે કાંઈ કયું નહિ. આવી અવસ્થામાં કેરો પુરુષાર્થ સમુદ્રના વેગમાં તણખાવાની પેઠે તણાઈ જશે એમ સમજીને તેમણે માછી જેવું કયું નહિ. પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણ નિઃશ્વેષ્ટ ભાવે નાવડીમાં બેસી રહ્યાં. તેઓ પોતાના અંતરમાં દ્રઢપણે 'શિવ' નામનો જપ કરતાં હતાં ! અનાથના નાથને સંભારીને એકાંત મને તેનાં ચરણ ધરીને તેઓ તેને શરણ ગયાં હતાં ! !

સાથે સાથે તેમણે બીજું પણ એક સાઈ કામ કયું. પોતે પહેરેલા શિકારીના વેષ, તેની ઉપરનાં બીજાં વસ્ત્રો, તીર, ધનુષ્ય અને શરીર ઉપરનાં આભણો એક એક કરીને તેમણે બધાં ઉતારી નાંખ્યાં. ઈવળ શરીર પર એક પહેરણું વસ્ત્ર રહેવા દીધું. તે વસ્ત્ર પણ તેમણે

અર્ધ પહેરું અને અર્ધાથી પોતાની કમર બાંધી દીધી. આવી રીતે તેઓ મક્કના વેશમાં ફરવાનું જઈને આસન વિપત્તિની સાથું તૈયાર થઈ ગયાં. તેમણે પોતાનું મહત્ત્વ ત્યાગ કર્યું, પણ મુઝ્યે આપેલા ત્રણ અમૂલ્ય ગ્રંથો તો તેમણે જીવની પેઠે જાળવ્યા. મિહિરે તે ગ્રંથોને પોતાની પીઠ ઉપર બાંધી લીધા !

સમુદ્ર પહેલાંના જેવા એક સરખી રીતે પ્રયંડ તાંડવ કરતો હતો. તેનાં પર્વત સમાન મોજાં હજી પણ પહેલાંના જેવાંજ ઉછળતાં હતાં. તેની ભરવ જર્જના હજી પણ એક સરખી રીતે સંભળાતી હતી. તેની સાથે વાવાઝોડાનું પ્રયંડ તોફાન અને ઘોર અધકાર એકઠાં થઈને ભયાનક રૌદ્ર-ભાવને ઉપજાવવા લાગ્યાં !

મિહિર અને પ્રતિભા આવી અવસ્થામાં આંખો મીંચીને ધ્યાનમાં બેઠાં છે. તેમનું બાહ્ય જ્ઞાન તિરોહિત થયું છે. જનુ અવનત છે અને હાથ જોડેલા છે !!

પરંતુ પવનના સપાટાથી અતે નાવડીનો સદ ફાટી ગયો અને નાવડી પણ તરંગોના આઘાત ખમી ખમીને અતે ભાગી ગઈ ! નાવડીનાં પાટીયાં આમ તેમ છૂટાં થઈને તણાવા લાગ્યાં પણ એમાંનું કાંઈ હુખી ગયું નહિ !

નાવડીનાં છૂટાં થયેલાં પાટીયાંમાંથી એક મોટું પાટીયું પકડીને અને તેની બન્ને બાજુએ એક સરખો ભાર મૂકીને મિહિર અને પ્રતિભા સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યાં ! સમુદ્રની પ્રયંડ તરંગમાળા જર્જના કરતી જે દિશામાં જાય તે દિશામાં તેઓ જવા લાગ્યાં ! તે સમયે તેમને અધકાર કે આલોક, તંદ્રા કે સ્વપ્ન, મોહ કે અનુભૂતિ, એ સઘળાનું કોઈ પણ જાતનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાતું ન હતું ! તેઓ કેવળ એકના આત્મામાં બીજને પરાવાયેલાં જોતાં હતાં; અને તે જોવામાંજ તેમનું ધ્યાન લાગેલું હતું !!

આવી અવસ્થામાં ઇશ્વરની કૃપા એજ જીવને બચવાનો અને તરવાનો એક માત્ર ઉપાય છે !

પરિવાણ !

અતે થયું પણ એમજ ! તે કર્ણામયની કર્ણાથી બન્નેનું પરિવાણ થયું ! નાવડીના પાટીયાને વળગીને તણાતાં તણાતાં, બણા ચોળન નીકળી ગયા પછી બન્નેને આશ્રય મળ્યો ! હમણાં પવનનું તોફાન સમી ગયું છે અને સમુદ્રે પણ શાન્ત મૂર્તિ ધારણ કરી છે !

પાછો માથા ઉપર ચંદ્રમા હસવા લાગ્યો. ચંદ્રની મુઠ્ઠા ધારાથી ધરણી સ્નાત થવા લાગી. વિમલ જ્યોત્સ્નાથી ચારે દિશા મધુમય બનવા લાગી. ચંદ્રનાં કિરણો સમુદ્ર જળ ઉપર પડીને કાંઈ અવનવી શૈલા દેખાડવા લાગ્યાં. આ બધું જાણે શાન્ત, શુદ્ધ, ધર્મરત સત્વ-ગુણ હોય એમ સમજાય છે; અને પેલી પ્રલયની મૂર્તિ ? તેતો સમુદ્રના તમોગુણનો પરિચય હતો ! ખરેખર, તમજ સૃષ્ટિનો નાશ કરે છે !

પ્રતિભા અને મિહિર ઉપસા તમમાંથી મુક્ત થઈને સત્વમાં પડ્યાં છે ! આજ કારણથી તેમને આશ્રય મળ્યો—તેમનું રક્ષણ થયું અને તેમને દુઃખ સમુદ્રનો સુખરૂપ કિનારો હાથ લાગ્યો ! પણ એના મળમાં તે ઇચ્છામયની ઇચ્છા તો ખરીજ !

આ સમયે એક વણિકનું મોડું વહાણ સમુદ્રમાં જતું હતું, પરંતુ વચ્ચે પવનનું તોફાન નડવાથી ખલાસીઓએ વહાણને લગર કર્યું હતું. પછી ધીરે ધીરે તોફાન સમ્યું અને સમુદ્રે શાન્ત મૂર્તિ ધારણ કરી. હવે સમુદ્રનું જળ પણ સ્ફુટ જ્યોત્સ્નાથી અપૂર્વ શૈલામય દેખાય છે. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં શાન્ત, સ્થિર અને તૃપ્તિકર ભાવ જણાય છે ! ચંદ્રનું ભુવન—મોહન હાસ્ય જોઈને, સમુદ્ર પણ જાણે આનંદમાં ઓતપ્રોત થઈને હસતો હોય અને તેણે પહેલાંની વાત સૌ વિસારે નાંખી હોય, એમ તેમની આકૃતિ ઉપરથી સમજાય છે ! કાણ કહેશે કે અર્ધા કલાક પહેલાં આ સમુદ્ર સંહારમૂર્તિ ધારણ કરીને આખા સંસારને ત્રાસ કરવાને માટે તૈયાર થયો હતો ?

ભય અને ત્રાસનો અવસાદ દૂર કરવાને માટે વણિક પોતાના માથુસો સાથે વહાણના ઉપલા ભાગમાં આવ્યો અને પ્રકૃષ્ઠિત ચિતે પ્રકૃતિની મનોહર શૈલી જોવા લાગ્યો.

અહા ! કેવો તૃપ્તિકર દેખાય છે ! જે તરફ જુઓ તે તરફ વિભળ જ્યોત્સ્નાની શાન્ત ધારા વહેતી હોય એમ જણાય છે ! ચંદ્રનું અજવાળું પણ એવું પડ્યું છે કે અત્યારે જાણે દિવસ હોય એવો ભ્રમ થાય છે ! દિગ્દિગન્તમાં વ્યાપ્ત થઇને રજકતા કૌમુદિ વિકસિત થઈ રહી છે ! અને આખું જગત જાણે તેમાં સ્નાત થઈ રહ્યું છે ! અત્યારે તો જાણે ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ આશીર્વાદ નભોમંડળને ભેદ કરીને અજસ્રધારાથી ધરાતળ પર વર્ષતો હોય એમ દેખાય છે ! સમુદ્ર પણ તે અમૂલ્ય નિધિને પોતાના વિશાળ હૃદય પર ધારણ કરીને આનંદથી હસતો હોય એમ જણાય છે !

વણિક પ્રકૃતિની આવી મનોહર લીલા જુવે છે અને તેની સાથે સાથે સમુદ્રની પહેલાંની સંહારમૂર્તિ કદપનાનાં નેત્રે અવલોકન કરીને વચ્ચે વચ્ચે ચમકી ઉઠે છે ! અહા ! કેવો ભયંકર પ્રલયકારક દેખાવ ! તેને સંભારતાં હજુ પણ હૃદય કંપી ઉઠે છે !

ચંદ્રના અજવાળાથી વિશાળ સમુદ્રમાં તણાતી એક વસ્તુ પર પેલા વણિકની દ્રષ્ટિ ગઈ. એક મોટું લાકડું, પોતાના બન્ને છેડા ઉપર જાણે મોટા ભાર લઇને તેનો આશ્રય માગતું હોય એમ તેના વહાણ પાસે થઇને જવા લાગ્યું ! અરે ! આ શું ? આ તો લાકડાને વળગીને બે માથુસો તણાય છે ! આ એકનો હાથ દેખાય છે ! ખીજની પીઠ નજરે પડે છે ! વળી માથાના વાળ સુદ્ધાં જણાય છે ! ખરેખર ! કોઈ માથુસોજ તણાય છે ! “ અરે કોણ છે ? જલદી નાવડી મૂકો ! ”

વણિકે હિચ્ચ સ્વરે વ્યાકુલ ભાવે ખલાસીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું—“ જેમ અને તેમ જલદી આ માથુસોને ખચાવો ! ”

શેઠની આગ્રાથી બે ખલાસીઓ વહેલા વહેલા ત્યાં આવ્યા.

તેમને જોઈને પેલો દયાળુ વણિક અધિક વ્યાકુળતાથી બોલ્યો—“જાઓ, જલદી નાવડી લઈને જાઓ. જેતા નથી બે માણસો મરણના મ્હોડમાં પડ્યા છે ! જાઓ નાવડી મૂકતાં વાર લાગે એમ હોય તો તરીને જાઓ અને ગમે તે રીતે એમને બચાવીને લઈ આવો !”

શેઠની આજ્ઞા ચતાંની સાથે એક ખલાસીએ તેમજ કંઈ ! તેણે વહાણ ઉપરથી ભૂસકો માર્યો અને તરતો તરતો તે લાકડા પાસે ગયો. બીજો ખલાસી વહાણ સાથે બાંધેલી નાની નાવડીને લઈને તેમને બચાવવા દોડ્યો ! પહેલા ખલાસીએ તે લાકડા પાસે જઈને જોયું તો ખરેખર, તેના શેઠે કંઈ હતું તેમજ બે અસહાય માણસો લાકડાને વળગીને વિશાળ સમુદ્રમાં તણાતાં હતાં !

નાવડી લઈને બીજો ખલાસી તેજ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બન્ને જણાએ મળીને પેલાં અસહાય મુમુર્ષુ માણસોને સંભાળથી ઉચકીને નાવડીમાં લીધાં !

વહાણના ઉપલા ભાગ પર ઉભો રહીને વણિક આ કષ્ટજનક દેખાત જોતો હતો. બે નિરાશ્રય માણસોને બચારે ખલાસીઓએ નાવડીમાં લીધાં ત્યારે તેની આંખમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં !

બચારે નાની નાવડી બે અસહાય માણસોને લઈને વહાણ આગળ આવીને ઉભી રહી ત્યારે તે વણિક વહાણમાંથી ઉતરીને નાવડીમાં આવ્યો અને બેભાન સ્થિતિમાં પડેલાં બે માણસોના માથા આગળ ઉભો રહ્યો ! હાય ! મુમુર્ષુ અવસ્થામાં પણ આવું રૂપ ? “અહા ! ક્યા અભાગી માણસનો આ પુત્ર રત્ન હશે ? બિચારો સમુદ્રમાં તણાતો હતો, પણ ભગવાને બચાવ્યો ! આ શું ? આ તો એક સ્ત્રી અને એક પુરૂષ જણાય છે !” દયાળુ વણિક સંભાળથી તેમના શ્વાસ પ્રશ્વાસની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. જો કે તેમનાં સર્વાંગ, શીતળ અને અવશ જણાતાં હતાં તોપણ છાતી કાંઈક ધડકતી હતી અને મ્હોડમાંથી સહેજસાજ ઉઠે પવન બહાર નીકળતો હતો.

તરતજ બન્ને જાણીને નાવડીમાંથી વહાણમાં લીધાં અને સુકાં વસ્ત્રથી સારી રીતે તેમનાં શરીર લુછીને શેક કરવા માંડ્યો. ત્યાર પછી થોડું ગરમ કરેલું દુધ યુક્તિથી તેમના ગળામાં રેડ્યું. આવી રીતે અર્ધા કલાક સુધી તે પરોપકારી વણિક આ મુમુર્ષુ માણસોની અત્યંત કાળજીથી સેવા કરી; તેથી બન્ને જાણીએ ધીરે ધીરે આંખો ઉઘાડી ! પોતાની સામે અનપયા માણસોને એકલા મચેલા જોઈને, તેમણે ધીરે ધીરે પૂર્વ સ્મૃતિ જાગૃત કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. અંતે તેમને સમજાયું કે દૈવ દુર્ઘટનાથી સમુદ્રમાં તણાયા પછી આ દયાળુ માણસોએ તેમને બચાવીને પોતાના આશ્રયમાં લીધાં છે.

બન્નેની આંખમાં ધીરે ધીરે દૃતઘટનાનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ! ત્યારપછી તેમણે ધણુ ભક્તિભાવથી સઘળાને પ્રણામ કર્યો !

દયાળુ વણિક—સંતતિના સુખથી વિમુખ રહેલો સ્નેહશીલ વણિક ! ક્રામળ સ્વરે બોલ્યો—“ ભાઈ ! તમે ગમે તે હો તેની મને ચિંતા નથી, પણ હમણું તમે થોડો વખત શાન્તિ લો. આ વખત ઉપકાર અતાવવાનો નથી. તમે પહેલાં સારાં થાઓ ત્યાર પછી આપણે સઘળા વાત કરીશું ! પરમેશ્વરની કૃપાથી તમારું રક્ષણ થયું છે એમ જાણીને; કંરણ હું તો નિમિત્ત માત્ર છું ! ”

વણિક પાછી તેમની ઉત્તમ સેવાચાકરી કરવા માંડી. બીજું થોડું ગરમ દુધ તેમને પાયું એટલે ધીરે ધીરે તેઓ ઉઠીને બેઠાં થયાં અને કાંઈક શક્તિ આવતાં તેમને બોલવાનું ભાન આવ્યું. ધીરે ધીરે વાતચિતનો પ્રસંગ મળ્યો એટલે તેઓ એક બીજાના પરિચયથી જાણીતાં થયાં !

વિષમ પરિક્ષા.

જે પુણ્યવાન વણિકે મિહિર અને પ્રતિભાને ખચાવ્યાં તે એક ભારતવાસી હતો અને ઉત્તજયિની તેનું જન્મસ્થાન હતું. વાણિજ્યને માટે તે વખતોવખત સિંહલ અને તેની આબુખાબુના દ્વિપોમાં આવ-જવ કરતો હતો. આ વખતે પણ તેજ હેતુ સાધન કરીને તે પોતાના દેશ જતો હતો.

વણિકનું જન્મસ્થાન ઉત્તજયિની છે અને તે હમણાં ત્યાંજ ગય છે, એ સાંભળીને મિહિર અને પ્રતિભાને પારાવાર આનંદ થયો ! વળી તેણે પોતાની મેળે ખુશી થઈને બન્ને જણાંને ઉત્તજયિની લઈ જવાને કહ્યું એથી મિહિર અને પ્રતિભાને તો આકાશમાંનો ચંદ્રમા હાથમાં આવ્યો હોય તેમ થયું ! તેમણે કદી સ્વપ્નામાં પણ ધાર્યું ન હતું કે આવું થશે, પણ તે પ્રત્યક્ષ થયું; અને તેમણે જાતે અનુભવ્યું ! પણ એમ થવામાં તે મંગળમય પ્રભુનો હાથ હતો અને તેની શુભ ઇચ્છાનુંજ એ ફળ હતું; એવું મિહિર અને પ્રતિભાએ વિશેષરૂપે પોતાના અંતરમાં માન્યું ! કારણુ ભારતવર્ષ ક્યાં છે અને ઉત્તજયિની ક્યાં દિશામાં છે તેનીયે તેમને ખબર ન હતી. વળી લાંબો સમુદ્રપથ, તેમણે બન્નેની અસહાય સ્થિતિ અને અગ્નજ્વળતા; આવી પ્રતિફૂળ અવસ્થામાં, અનાયાસે અને વિના પ્રયત્ને તેમની સિદ્ધિનો માર્ગ સુગમ થયેલો જોઈને તેઓ એકાન્ત મને ઇશ્વરને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યાં !

“ ભગવાન ! ખરેખર, તમારી દયાનો પાર નથી ! વિપદની અંદર નાંખીને પણ તમે મનુષ્યને સંપદ દાન કરો છો ! અતિ અમંગળમાં પણ તમારો મંગળ હસ્ત જોવામાં આવે છે ! આજે જે અમે સંપૂર્ણ આશ્રયહીન થઈને સમુદ્રમાં તણાયાં ન હોત તો કોઈ

પણુ રીતે આ દયાર્દ્રહૃદય વણિકનો મેળાપ થાત નહિ અને આવી રીતે સુખમાં અમારાથી ઉજ્જયિની જઈ શકત નહિ ! ”

વણિકે કહ્યું—“ હા; આવી રીતેજ ઇશ્વર પોતાની મંગળાશ્રમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે, આપણે તો ઉપલક્ષ્ય માત્ર છીએ ! ”

કૃતજ્ઞ અંતરે થોડીવાર સુધી વહાણમાંના સઘળા માણસો પર-મેશ્વરના અપાર મહિમા વિષે ગુણગાન કરવા લાગ્યા ! સઘળાની આંખમાંથી કૃતજ્ઞતાનાં આંસુ પડવા લાગ્યાં !

વણિકે કહ્યું—“ આવો સત્સંગ મળવાથી મને ધણોજ આનંદ થયો ! આલો, સુખદુઃખની વાતો કરતાં ઉજ્જયિની જઈશું; એથી શ્રમ પણ લાગશે નહિ અને રસ્તો પણ જણાશે નહિ ! ”

એ સાંભળીને મિહિર બોલ્યો—“ મહત્ વ્યક્તિ આવી રીતેજ ચિત્તપ્રસાદ લાભ કરે છે ! તેમને પારકા ભાર ભાર, તરીકે જણાતોજ નથી ! ”

વણિકે સહજ હસીને ઉત્તર દીધો—“ આને જે ભાર કહેવામાં આવે તો સંસારમાં સુખકર બીજી કશી વસ્તુ છે તે હું જાણતો નથી ! ભગવાન કરે ને હું જન્મોજન્મ આવો ભાર વહન કરીને મરું ! કેમ બહેન ! તમે કાંઈ બોલતાં નથી ? ”

પ્રતિભાએ કહ્યું—“ તમારી વાતો સાંભળું છું અને ભાગ્યનો વિચાર કરું છું ! ” ત્યારપછી તે પોતાના મનમાં બોલી—“ હું શું બોલું ? આ બધું જોઈને મને તો શું બોલવું તેની સમજણ પડતી નથી ! જે થયું તે ઠીકજ થયું ! ભગવાન આવી રીતેજ માણસને અવસ્થાના ચક્રમાં નાંખીને પોતાનો મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરે છે ! અંકુરમાંજ તે વૃક્ષવું વૃક્ષત્વ સ્થિર કરે છે ! આવું સ્પષ્ટ સમજાય છે તે છતાં માણસને અભિમાન થાય છે ! ! ”

અનુકૂળ વાયુથી વહાણ સપાટાબંધ ચાલવા લાગ્યું; પછી તેને કંઈ વિશ્ન નહ્યું નહિ.

એક દિવસ એક બંદર આવતાં વહાણને લાંગર કરીને બંધા માણસો ખાસ ખોરાકની વસ્તુ લેવા ગામમાં ગયા. ત્યાંથી આવતી વખતે રસ્તામાં-તેમના વહાણની સામેના એક ખેતરમાં એક ગાય પ્રસવ વેદનાથી પીડાતી બધાના જોવામાં આવી. આથી પેલા વહાણને જ્યોતિષની પરીક્ષા જોવાનું મન થયું ! તેણે મિહિરને હસતાં હસતાં પૂછ્યું-“ આ ગાયને ઘડીએ ઘડીમાં પ્રસવ થાય એવું જાણાય છે, તો કહેા જોઈએ એને કેવા રંગનું અને કથી જાતનું વાછરડું આવશે ? ”

મિહિરે પોતાની આંગળીના વેદા પર સાંકેતિક કંઈ ગણતરી કરીને તેજ પળે ઉત્તર દીધો-“ આ ગાયને ધોળા રંગનું એક વાછરડું આવશે અને તે ગાય હશે ! ”

વહાણ પરીક્ષાનું ફળ જોવાને માટે કંઈક ઉત્સુક બન્યો; પરંતુ મિહિરને પોતાની સફળતા માટે સંદેહ ન હતો. તેણે શાન્તિથી સમયની વાટ જોવા લાગ્યો !

થોડીવારમાંજ ગાયને પ્રસવ થયો. મિહિરના કહેવા પ્રમાણે ગાય જન્મી ! પણ આ શું ? તેના રંગ ધોળો નથી પણ કાળો છે !

તેજ પળે મિહિર ઝાંખો પડી ગયો ! શરમથી મરણુતોલ બની ગયો ! તેને પોતાની જાતને માટે અતિશય વિચ્છર ઉપજ્યો ! !

વહાણ મ્હોટે તો કંઈ બોલ્યો નહિ પણ મનમાં તે મનમાં મિહિરના જ્યોતિષ માટે શ્રદ્ધાહીન બન્યો !

મિહિર તે સમજી ગયો. એથી તેના મનમાં અતિશય દુઃખ ઉપજ્યું. તે પોતાના મનમાં બોલ્યો-“ હાય ! બધું નકાર્યું ગયું ! અત્યાર સુધી જેને માટે શ્રમ વેઠ્યો અને કષ્ટ સહન કર્યું તે બધું પાણીમાં ગયું ! મહેા શા માટે જીવનનો લાભો કાળે આવા પશુશ્રમને માટે ગાળ્યો ? હાય ! એથી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો થઈ નહિ પણ હું લોકોની હાંસીને પાત્ર થયો ! વિચ્છર છે મ્હારી યાચ્છ્યર્થને ! વિચ્છર છે મ્હારી વિદ્યાશિક્ષાને ! ”

આવી રીતે આત્મધિક્ષારથી મનમાં અવિશ્વાસ ઉપજ્યો અને તેથી ન્યોતિપસાત્ત ઉપરથી મિહિરની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ ! અશ્રદ્ધા શરૂ એટલે આત્માભિમાન આવ્યું ! મિહિર બોલ્યો—“ ન્યોતિપસાત્ત મિથ્યા છે ! માણસને ઠગવાની વિદ્યા છે ! ! ”

અતિશય દુઃખથી મિહિર બધાંને પડતાં મૂકીને વહાણમાં આવ્યો. પ્રતિભા, વણિક વિગેરે માણસો હજી ગાયત્રી પાસેજ ઉભાં હતાં.

મર્માહત થયેલો મિહિર, કાંઈને કાંઈ કહ્યા વિના અને આગળ પાછળનો કાંઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા વિના ગુરૂએ આપેલા ત્રણ અમૂલ્ય ગ્રંથો લઈને વહાણના ઉપલા ભાગમાં આવ્યો અને ત્રણ ગ્રંથોમાંથી એક ગ્રંથ લઈને ધિક્ષાર અને અવજ્ઞાની સાથે તેને ફાડવા લાગ્યો ! આવી રીતે આખા ગ્રંથને ફાડી ચીરીને તેણે સમુદ્રમાં હોમી દીધો ! ત્યારપછી બાકી રહેલા બે ગ્રંથોનો પણ એવીજ રીતે નાશ કરવા માટે તે તૈયાર થયો !

દુરથી પ્રતિભાએ આ બધું જોયું. જોતાંતો સાથેજ તે તીરવેગે વહાણમાં આવી અને મિહિરનો હાથ પકડીને બોલી—“ હાય ! આ શું ? તમે આ શું કર્યું ? ”

મિહિર—મહેં જે કર્યું તે બરાબર કર્યું છે ! નકામી આ વેદ રાખીને કાંઈ લાભ ?

પ્રતિભા—આને વેદ કહેા છે ? મિહિર ! તમારી ગુરૂભક્તિ આવીજ કે ! ?

મિહિર—ગુરૂભક્તિને શું કરે ? પ્રતિભા ! તને શું કહું ? આથી તો મ્હારું મ્હોત આવ્યું હોત તો મારું થાત ! આજે હું મ્હારા જીવન-દાતા મહાત્માની પાસે જુઠો અને મૂર્ખ છૂંચો !

પ્રતિભા—તમને કાણું કહ્યું કે તમે મૂર્ખ અને જુઠા છો ? તમે પરમજ્ઞાની અને ધિમાન છો ! જરા આંખ ઊધાડીને જુઓ તો ખરા કે પેલા વાંછળનો રંગ હવે કેવો દેખાય છે ?

મિહિર ચમકીને બોલ્યો—“ આ શું ? પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ! તું સાક્ષાત્ દેવી છે ! ”

પ્રતિભા—હું દેવી નથી પણ સિંહલરાજ ચંદ્રચુડની દુહિતા સાધારણ નારી છું ! પણ તમે કેવા કે આગળ પાછળનો કાંઈ વિચાર કર્યો વિના આવી રીતે સહજમાં, એક અમૂલ્ય નિધિને સમુદ્રમાં નાંખી દીધો ! હાય ! મને રડવું આવે છે કે તમે શું જોઈને આવું સાહસ કર્યું !

પ્રતિભાના શબ્દોથી વિસ્મિત થઈને, દુઃખ અને શોકથી વિહ્વળ બનીને મિહિરે જોયું તો ખરેખર, પ્રતિભાના કહેવા પ્રમાણે ગાયનું વાછરડું ધોળા રંગનું જણાયું ! માતાના ગર્ભમાંથી બહાર પડ્યું ત્યારે તેનો રંગ કાળો હતો પણ ગાયે તે વાછરડાને વારંવાર ચાટવાથી અને બહારના પવનથી તેનો રંગ સહજમાં બદલાઈ ગયો ! સંસારિક અભિનૃતા, અને ભૂયોદર્શનના અભાવથી મિહિર આમાંનું કાંઈ સમજ્યો નહિ અને તેથી તેણે પોતાના જીવનમાં કદી ન કરેલી એવી ભયંકર ભૂલ કીધી ! અનુતાપ, આત્મચ્છાનિ અને ક્ષોભથી તે ઉન્માદ જેવો બની ગયો !

આવી સ્થિતિમાં તે અચાનક વિકળ કંઠે બોલી ઉઠ્યો—“પ્રતિભા ! દેવી ! તું મને ક્ષમા કર ! હું આપઘાત કરીને આ મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ ! હાય ! હું એકજ સાથે શાસ્ત્રોહી અને ગુરુોહી બન્યો ! મહારી મૂર્ખતાથી જગતની એક અમૂલ્ય વિદ્યા—એક અબ્રાન્ત શાસ્ત્ર સંપાદને માટે વિલુપ્ત થયું ! હવે જીવને મ્હારે શું કરવું ? ! ”

પ્રતિભા વહેલી વહેલી મિહિરનો હાથ પકડીને બોલી—“ અરે ! આ શું કંથે છે ? આમ સમુદ્રમાં પડવાથી શું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે ? ના ; એમ કરવાથી શું ફળ ? તમે જગતમાં કાર્ય કરવાને આવ્યા છો તો કરો ! નકામું દુઃખમાં દુઃખ વધારીને તમે શું સાર કહાડશો ? ! ”

નિરાશથી મિહિર બોલ્યો—“ પ્રતિભા ! હું શું કાર્ય કરું ? મ્હારાથી કાંઈ નહિ થાય ! હું મૂર્ખ છું, બુદ્ધિહીન છું, મહારી પાસે

હું શું નેહને કાર્યની આશા રાખે છે ? ! ”

પ્રતિભા-ગુરના ચરણમાં ક્ષમા માગો ! સર્વદા સ્વયંભૂ શંકરનું સ્મરણ કરો. એથી ચિત્તની શુદ્ધિ થશે-મનની મલિનતા દૂર થશે, અમટલું તે હાલ કરો !

મિહિર-અને પછી ?

પ્રતિભા-પછી બાકી રહેલા બે અથોને લઈને ભારતવર્ષમાં જાઓ અને ત્યાં જઈને એના વડે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરો. એથી જગત અતુલ શક્તિ પ્રાપ્ત કરશે અને તમારું જીવન પણ સાર્થક થશે ! તમે આમ કરશો તોજ તમારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે ! આપઘાત કરવાથી કાંઈ નહિ વળે !

મિહિર-પ્રતિભા ! ત્યારે તું મને મરવા નહિ દે ?

પ્રતિભા-પહેલાં હું મરીશ, ત્યારપછી એ વાત !

મિહિર-તે વળી શું ?

પ્રતિભા-પહેલાં વારી મ્હારી છે ! નેહ કેવો અંધ ગયો ? હા, નસીબ ! ખગોળ ભૂગોળના બે અથો રહ્યા અને પાતાળ વિષયનો અંધ ગયો ! મનુષ્યલોકમાં જે વસ્તુથી કામ સરે એવું હતું તે વસ્તુ સ્ત્રી છે અને જે અલબ્ધ વસ્તુ હતી તે હાથમાંથી ગઈ છે ! હવે હું સમજવા પામી છું કે એ બધી પરમેશ્વરની લીલા છે એમાં તમારો કાંઈ દોષ નથી !

મિહિર-પ્રતિભા ! હવે મને આરી રીતે સમજાય છે કે હું તને સંપૂર્ણ રીતે અથોગ્ય છું !

પ્રતિભા-એ વાત તમે ધણીવાર કહી ચૂક્યા છો. ઘડી ઘડી એ જુની વાતને સંભારવાથી શું લાભ ? યોગ્ય અને અયોગ્ય વિચારનો જે ધણી છે અને તેણે જમાવે આવી યોગ્યતા કરી છે તેના પર આરથા રાખીને મનને સ્થિર કરો એટલે એ પ્રશ્ન ફરી ઊઠશે નહિ !

મિહિર-પ્રતિભા ! પ્રતિભા !! તું ખરેખર ક્ષમામયી છે !

પ્રતિભા-એક હિસાબે ખરી; કારણ કેાઈ વિષયમાં ક્ષમતા નહિ !

મિહિર-વાતચિતમાં તો હું હંમેશાં ત્હારી પાસે હાર માનતો આવ્યો છું !

પ્રતિભા હસીને બોલી-“ ત્યારે ખુશીમાં આવે તો આજે પણ માનો ! હવે એ બધી વાતોજ કર્યા કરશે કે પેલા વણિકની સંભાળ લેશે ? જુઓને લડો માણસ હજુ કાંકા ઉપરજ ઉભો રહ્યો છે !

મિહિર-તે પોતાની ખુશીથી ત્યાં ઉભો છે. જો તો ખરી તે એકી નજરે વાછરડાને કેવો જોઈ રહ્યો છે ? ધધરનો મહિમા જોઈને જાણે તે કાંઈ મોટા વિચારમાં પડી ગયો હોય એમ જણાય છે. માણસ ખરેખર પરમેશ્વરનો ભક્ત દેખાય છે !

પ્રતિભા-ભક્ત ન હોત તો ભગવાન શું આ દુર્ભાગી જીવનના રક્ષણનો ભાર તેને સોંપે પણ ખરો !

મિહિર-જીવનનું રક્ષણ તો થયું પણ અભિશાપ્ત જીવન લખને આપણે સંસારમાં રહેવું પડશે ! કારણ આજ આપણા જીવનનો કુપ્રભાત છે !

પ્રતિભા-કુપ્રભાત આપણો નહિ પણ ભારતવાસીઓનો છે ! કારણ એથી ન્યાયવિધાનો સંપૂર્ણ લાભ ભારતને મળત; પણ વિધાતાની ઇચ્છા જુદી હતી તેથીજ એમ બન્યું ! તમે તો માત્ર નિમિત્તરૂપ છો !

મિહિર-એ નષ્ટ ગ્રંથનો ઉદ્ધાર ત્હારાથી થઈ શકે એમ નથી ?

પ્રતિભા-ના, મ્હારામાં તેવી શક્તિ નથી. તમે જાણો છો કે પાતાળવિષયક વિદ્યા ગુરૂદેવે આપણને શિખવી નથી. જો એનું મૂળ-સત્ર હું જાણતી હોત તો કંઈક પ્રયત્ન કરી જીતત !

મિહિર-ખગોળ અને જ્યોત્સનાના ગ્રંથો નષ્ટ થયાં હોત તો હું પારે છું કે તું તેનો ઉદ્ધાર કરી શકત.

પ્રતિભા-ચુરફેવની કૃપાથી એ બન્ને ગ્રંથો મ્હારે કંઠસ્થ છે; બહાર પડતાં હું તેમાં કંઈક નવું તત્વ પણ ઉમેરી શકું તેમ છું !

મિહિર-અરેરે ! મ્હેં કેવું ભયંકર કૃત્ય કીધું ! બાણી બોધને મ્હેં જગતની કલ્યાણકારક વસ્તુનો નાશ કીધો ! હાય ! મ્હારા જોવા અધમ બીજો કોણ હશે ?

પ્રતિભા-તમે શા માટે સંતાપ કરો છો ? નસીબ વાંકું હોય છે ત્યારે એમજ થાય છે !

મિહિર દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો-“ અરેરે ! મ્હેં કેવું અધમ કૃત્ય કર્યું ! ”

પ્રતિભા-પાછું એવું બોલ્યા ? તમે કોણ ? અને તમારાથી શું થઈ શકે એમ છે ? કહો બોધએ તમે એ ગ્રંથનો નાશ કીધો તે વખતે એવું બાણીતા હતા કે એ પાતાળવિષયક ગ્રંથ છે ?

મિહિર-ના; કાંઈ પણ નહિ.

પ્રતિભા-ત્યારે તમે એવું બાણીતા ન હતા અને વિશેષે કરીને પાતાળવિષયક ગ્રંથનોજ સૌથી પહેલાં નાશ કરવો, એવી તમારી ઇચ્છા ન હતી તો પછી તમારે બોલવાનું ક્યાં રહ્યું ? એ અધકારમાં રહેલી વસ્તુ અધકારમાંજ રહેશે ! કારણ પરમેશ્વરની એવી ઇચ્છા છે ! તમે ને હું નકામા તર્ક કરીએ તેમાં શું વળે ?

મિહિર-પ્રતિભા ! ત્હારી યુક્તિ પણ અખંડનીય છે !

પ્રતિભા-તમારી પાસે હશે; પણ કાંઈ તાર્કિકની પાસે તો એ મૂર્ખ માણુમના લવારા જેવુંજ છે !

મિહિર-તું મ્હારાથી બધી વાત શ્રેષ્ઠ છે !

પ્રતિભા-પાછું એવું બોલ્યા ? આલો હવે ચુરફેવની પાસે ખરા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગો !

મિહિર-એકવાર નહિ પણ હજારવાર હું ક્ષમા માગવાને તૈયાર છું !

મિહિર ખરા અંતઃકરણથી ગદગદ કંઠે બોલ્યો—“ ગુરૂદેવ ! પતિતપાવન ! મને ક્ષમા કરો ! હું મૂઢ અને પાતકી છું તેથી કોઈ પણ જાતનો વિચાર કર્યા વિના મહેં તમારો આપેલો અમૂલ્ય નિધિ સુમાર્યો છે ! પણ દેવ ! નિજ ગુણે મને ક્ષમા કરો ! હું અનાધિકારી, અજ્ઞ અને ધોર મૂર્ખ છું તેથી મહેં જાણી નોંધને જગતના એક જ્ઞાનાલોકને ઓળવી નાંખ્યો છે ! હું તમારો અપગ્રામી છું—અવમ છું; દયા કરીને આ દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરો ! જય શિવશંભુ ! જય શ્રી શંકર ! મને સુમતિ આપો અને જગતનું કલ્યાણ કરો ! ”

મિહિરના ખબા પર મમતાથી હાથ મૂકીને પ્રતિભા બોલી—
“ કેમ હવે તમારો હૃદય—ભાર ઝોઝો થયો ? ”

“ હા, કંઈક થયો ખરો અને બાકી હશે તે હવે પછી થશે ! ”
મિહિર બોલ્યો.

“ પ્રિયતમ ! તમે તો તમારા અજ્ઞાનકૃત પાપનું પ્રાયશ્ચિત આવી રીતે અનુતાપના અગ્નિથી દગ્ધ થઈને કર્યું અને એમ કરીને તમે એમ રીતે નિશ્ચિંત થયા; પણ મહાર્જં જ્ઞાનકૃત મહાપાપ શી રીતે ખવંશ થશે તે મહારાથી સમજાતું નથી ! હાય ! પિતાનો ધોર અભિ-શાપ અને માતાનો દીર્ઘ નિશ્વાસ સંભારતાં હું હજુ પણ કમ્પી ઉઠું છું ! મિહિર ! તમે શું એમ ધારો છો કે માતાપિતા જેવાં મહાન ગુરૂ-ઓનો મનસ્તાપ વૃથા જશે ! ના, કદી પણ વૃથા નહિ જાય ! સમય પૂરો થશે એટલે મહારે અતિ કઠોર પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે ! એ દિવસની હું આતુરતાથી રાહ જોઉં છું ! હાય ! એ શુભ દિવસ ક્યારે આવશે ? ” પ્રતિભા દુઃખથી વિહ્વળ બનીને બોલી.

“ તું એવા દુઃખી દિવસને શુભ દિવસ કહે છે પ્રતિભા ! ”
મિહિરે પૂછ્યું.

“ હા; જે દિવસે પાપનું પ્રાયશ્ચિત થાય તે દિવસને શુભ દિવસ જ કહેવો જોઈએ ! ! ” પ્રતિભા બોલી.

“પણ હવે પ્રાયશ્ચિત્તમાં બાકી શું રહ્યું છે ? અત્યાર પહેલાં એ દુર્ઘટના તો બની ચૂકી !” મિહિર બોલ્યો.

“આપણે સમુદ્રમાં તણાયાં, તે માટે કહેતા હશે !” પ્રતિભાએ પૂછ્યું.

“હા, તે એક; અને બીજી દુર્ઘટના ગુરૂદેવે આપેલો અમૃત્ય નિધિ ગૂમાવ્યો તે !” મિહિર બોલ્યો.

પ્રતિભાએ હસતાં હસતાં ઉત્તર દીધો—“એ તો મહા પાપની માત્ર સૂચના થઇ ! મોટામાં મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત તો હજી બાકી છે ! તોપણ આપણે કાર્ય કરવા આવ્યાં છીએ તે કાર્ય કરીશું ! અને એમ કરીને કર્મફળનું કાંઇક ખંડન કરીશું ! એ સિવાય બીજી કયી આશા આપણાથી થાય તેમ છે ? !”

થોડી વારમાં વણિક પોતાના માણસો સાથે વહાણમાં આવ્યો. તેણે મિહિરને ધન્યવાદ આપ્યો અને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી. ત્યાર પછી વહાણ ચાલ્યું અને ધારેલા સમયે નિર્વિઘ્ને ઉત્તરચિની આવી પહોંચ્યું.

૨૬

વિક્રમાદિત્યની રાજસભામાં !

તે દિવસો સ્વપ્નની પેઠે વહી ગયા છે. હિન્દુ જાતિનો આદર્શ રાજા વિક્રમાદિત્ય અને તેના આયોજીતો સમય હમણાં સ્વપ્નના જેવો જણાય છે ! તે વિદ્યા-વિનયમંડિત, વિદગ્ધજન-પાલક નૃપતિ તે નવરત્ન સભાનો પ્રતિષ્ઠાતા, કીર્તિમાન પુરૂષ અને તેનાં પરાક્રમે હમણાં દંતકથા જેવાં જણાય છે તે પ્રાચીન ઉત્તરચિની ક્યાં ? અને તેનાં કીર્તિકલાપો ક્યાં ? કાળની વિસ્મૃતિના ગર્ભમાં સમગ્ર દીન થઇ ગયું છે ! કેવળ તેની પુણ્યમય સ્મૃતિ સિવાય બીજું કંઇપણ રહેવા પામ્યું નથી !

આશ્ચર્યથી પુર, જ્ઞાનના આલોકથી ભરપુર, મહા નગરી ઉજ્જ-
યિનીને જોઇને પ્રતિભા અને મિહિર આશ્ચર્ય પામ્યાં !

મિહિર પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો—“ત્યારે શું આજ
મહારી પ્રિય જન્મભૂમિ ? અહા ! એની શાભા કેવી સ્વર્ગીય છે !
આટલા દિવસ પછી મહારું જીવન સફળ થયું ! હવે પૂજ્યપાદ પિતૃ-
દેવતાં ચરણુ દર્શન કરીને મહારી આંખોનું સાર્થક કરીશ !”

પ્રતિભા પોતાના મનમાં વિચારે છે—“ભગવાન અમને આ
રાત્ર્યમાં લઇ આગ્યો છે તો અમે અહિં રહીનેજ જ્ઞાનનો આલોક
વિતરણુ કરીશું ! આ સ્થળેજ અમારી વિદ્યાની પરીક્ષા થશે. ત્યાર
પછી ! ત્યાર પછી મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને કર્મનું અવસાન. મન !
હવે અત્યારથીજ તૈયાર થઈ જા !!”

તે પરોપકારી વશિકૃતી સહાયતાથી પ્રતિભા અને મિહિર જ્યો-
તિર્ષાના વેશમાંજ રાજસભામાં દાખલ થયાં. કોઈ પણ જાતની આડ-
બર વિનાની તેમની સ્વાભાવિક સુંદરતા ઉપર તેમણે પહેરેલાં સાદાં
પણુ સ્વચ્છ વસ્ત્રો અતિ મધુરો શાભા આપવા લાગ્યાં. તેમને જે
જુએ તે મુગ્ધ થતું હતું અને ધડીવાર ભાન ભૂલીને સૌ કોઈ તેમને
નંદવાને ધમ્મજીતું હતું એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક જ્નેનાર પોતાના અંતઃ-
કરણમાં તેમની સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતાનો અને કંઈક વિશેષપણનો
અનુભવ કરતું હતું.

તે સમયે રાજા વિક્રમાદિત્ય રત્નજીતિ સિંહાસન ઉપર બેસીને
પોતાનાં અમૂલ્ય નવરત્નોની સાથે શાસ્ત્રચર્યા કરતો હતો. કાલિદાસ,
ક્ષપણુક, અમરસિંહ, વિક્રમભટ્ટ, ઘટકર્પર, સકું ધનવંતરી, વરરૂચિ
અને વરાહ એવા એવા નવ દિગ્વિજયી પંડિતાની “નવરત્ન સભા”
બનેલી હતી. એ સિવાય બીજા સભાપંડિતો પણ ત્યાં બેસ્યા હતા.
જે વિષયમાં જે સંગોપરી હોય તેને તે વિષયનો સભાપંડિત ગણવામાં
આવતો હતો. આવી રીતે આ વિદ્વાનુરાગી રાજાએ પોતાની સભામાં

મોટા મોટા સમર્થ વિદ્વાનોને આશ્રય આપીને એકઠા કર્યા હતા. આથી પ્રતિભા અને મિહિરે પણ પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે આશ્રય લેવો તો આજ ગુણુવાન રાજાનો લેવો, નહિ તો પરમેશ્વર જે આપે તેના પર નિર્વાહ કરવો ! પરંતુ તેઓ રાજસભામાં દાખલ થયાં તેની સાથેજ વિક્રમાદિત્ય તેમની મનોહર મૂર્તિ જોઈને એક રીતે ખેંચાયો ! રાજસભામાંના બીજા પડિતા પણ આ તરફ યુવક યુવતીને વિસ્મયતાથી જોવા લાગ્યા ! આવી રીતે રાજસભામાંના સઘળા માણસો તેમનું દેવ-દુર્લભ સ્વરૂપ જોવામાં લીન બની ગયા !

રાજસભામાં થોડીવાર શાન્તિ પથરાઈ ગઈ ! અતે એક સભાસદે આગળ આવીને પૂછ્યું—“ તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? અને અહિં આવવાનું શું પ્રયોજન છે ? ”

મિહિરે વિનયથી ઉત્તર દીધો—“ અમે પતિપત્ની ન્યોતિથી છીએ. મહારાજનાં દર્શનને માટે ધણી દૂર દેશથી આવીએ છીએ. મહારાજના આશ્રય નીચે રહીને મેળવેલી પિદ્ધાનો પરિચય આપવાની અમારી ઇચ્છા છે ! ”

વિક્રમાદિત્ય ધણી આદરથી તેમના પ્રત્યે બોલ્યો—“ તમારી ઇચ્છા ધણી ઉત્તમ છે અને તે માટે મને ધણી આનંદ થાય છે ! યોગ માણસની દેખરેખ નીચે તમારો રહેવા કરવાનો બંદોબસ્ત થશે. હાલ તો આસન ગ્રહણ કરીને વિરામ લો ! ”

મિહિર અને પ્રતિભા યોગ્ય આસન ઉપર ગોઠવાયાં. પછી મિહિરે બોલ્યો—“ મહારાજની આવી ઉદારતા માટે હું ધણી આભાર માનું છું. લોકોને મોહારે જેવું સાંભળ્યું હતું તેવું મહે વ્યવહારમાં પણ અનુભવ્યું ! ઇશ્વર મહારાજનું મંગલ કરો ! ”

રાજા વરાહ તરફ જોઈને બોલ્યો—“ પડિતવર ! તમારે અનવીન અતિથિઓના આદરસંકારનો ભાર ગ્રહણ કરવો પડશે ! હા પણ જાતની એમને અડચણ ન પડે એ માટે તમારે જાતે બંદોબસ્ત

કરવો ! કારણ તમે અને એ એક વ્યવસાયી છો; તેથી એમની મર્યાદા તમે જેવી રીતે સમજો તેવી રીતે ખીજો કોઈ માણસ સમજ શકે એમ નથી ! ”

વૃદ્ધ વરાહ, પ્રતિભા અને મિહિર પ્રતિ એક તીવ્ર કટાક્ષ કરીને બોલ્યો—“ મહારાજની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું. તોપણ મહારાજ—”

વિક્રમાદિત્ય—તમને કોઈ અડચણ જેવું તો નથીને ?

“ તોપણ મહારાજ ! ” સભામાં બેઠેલા ખીજા પંડિતો તરફ જોઈને વરાહે આગળ ચલાવ્યું—“ કોઈ પણ જાતની પરીક્ષા કર્યા વિના હું અનુષ્ઠા માણસને મહારા ધરમાં સ્થાન આપી શકીશ નહિ ”

મિહિર અનિમેષ નયને વૃદ્ધ વરાહને જોતાં જોતાં લક્ષિભાવથી રોમાંચિત થઈને મનમાં મનમાં બોલ્યો—“ આ મહારા જન્મદાતા-મહાગુરુ થઈને ઘટનાચક્રથી આજે મને પારકો ધારે છે ! હશે; ઓળખાણુ આપવાનો આ સમય નથી; કારણ ઓળખાણુ આપીશ તોયે એકદમ એઓ માનશે નહિ. મન ! જરા ધીરજ ધર ! સમય આવશે એટલે ત્હારી ઈચ્છા પૂર્ણ થશે ! ”

રાજાએ કહ્યું—“ તમે તમારા ધરમાં એમને સ્થાન આપી શકો, તેમ ન હોય તો તમારી પાસેના કોઈ ધરમાં એમને સ્થાન આપજો અને એમની સંભાળ લેજો ! આ કામ ખીજાને સોંપાય એવું નથી. કારણ તમે જ્યોતિર્વિદ્યાના અગ્રણી છો; તમારા સિવાય આ નવીન જ્યોતિર્વિદ-દમ્પતિની મર્યાદા ખીજા કોઈથી જાળવાય તેમ નથી; અને આજ કારણથી મહારે તમને આગ્રહ કરીને કહેવું પડે છે ! ”

વરાહ શુંચવાડમાં પડ્યો. તેને શું કહેવું તે સમજ્યું નહિ. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને રાજાનો વિદુષક ધીરે રહીને બોલી ઉઠ્યો—
“ અંદરની વાત શું છે તે હજુ મહારાજ જાણતા નથી; પંડિતજીના વિચાર એવો છે કે એઓ જ્યોતિષી છે કે કેમ ? તેની પહેલી પરીક્ષા કરવી અને ત્યાર પછી એમને માટે જે ચોખ્ખા લાગે તે કરવું ! ”

ત્યાર પછી વરાહ તરફ જોઈને તેણે પૂછ્યું—“કેમ પડિતજી ! એમજને હા ! હા ! ખરું કહેવું તેમાં શરમ શી ? વળી તમારો વિચાર પણ ખોટો નથી ! રાજસભામાં બિરાજેલા આ મહાન પંડિતો અને બીજા હજારો સભાસદો સમક્ષ એમ સાબિત થાય કે એઓ જ્યોતિષ-વિદ્યામાં દક્ષ છે અને પંડિતજીની સાથે ખેસવાને યોગ્ય છે તો પછી એમને કાંઈ પણ જાતનો વાંધો નથી ! કેમ પડિતજી ! હું કહું છું તેમાં કંઈ ખોટું હોય તો ઝટ કહી નાંખો કે એનો વહેલો નિવેડો આવે !”

વિક્રમાદિત્યને આ સાંભળીને કંઈક હસવું આવ્યું. બધાનો મનોભાવ સમજીને તેણે કહ્યું—“ત્યારે તેમ કરો. ગુણી અને જ્ઞાની માણસ સહજમાં પોતાનો ગુણ દેખાડી શકે છે !” ત્યાર પછી પ્રતિભા અને મિહિર તરફ જોઈને તેણે કહ્યું—“સઘળાની એવી ઇચ્છા છે કે તમે સંપાદન કરેલી વિદ્યાનો કંઈક પરિચય તમારે આ સભાને આપવો !”

“ઘણી ઉત્તમ વાત છે. હું પણ મહારા મનમાં એજ વાતનો વિચાર કરતો હતો. ત્યારે મહારાજ ! કોઈ વિપયનો પ્રશ્ન કરો અથવા બીજા કોઈ માણસને તેમ કરવા કહો.” મિહિરે વિનયથી કહ્યું.

રાજાએ વરાહને પ્રશ્ન કરવા કહ્યું.

ગમે તે કારણથી કહ્યો, પણ વરાહે પ્રશ્ન કરવા માટે પોતાનું ઉદ્દાસીનપણું દેખાડ્યું ! કાણુ જાણે શા કારણથી અત્યારે તેનો સ્વભાવ જાણે બદલાઈ ગયો હોય તેમ દેખાતું હતું ! પ્રતિયોગિતાની આ નવી આકૃત અણુધારી રીતે આવી પડી તેથી કહ્યો, અથવા આ અજ્ઞાનમાં અદ્યપવચનાં યુવક યુવતીને એક વ્યવસાયી ગણીને માન આપવું પડશે અને તેમાં આપણું પોત રહેશે નહિ એવા અભિમાનથી કહ્યો; પણ વરાહે રાજા વિક્રમાદિત્યનાં વચનો એક કાને સાંભળીને બીજા કાને કહાડી નાંખ્યાં ! પરંતુ રાજાની આજ્ઞા અમાન્ય પણ થઈ શકે નહિ; તેથી વરાહ, દીનતાથી ભરેલા શિષ્ટ, પણ મહેષ સૂચક સ્વરે બોલ્યો—
“મહારાજ ! હું જુદું છું તેથી મહારાજી કંઈ બોલતાં કંઈ બોલ્યાં

જશે; માટે એ કામ કાઢ ખીજને સોંપા ! ”

મહાનુભવ, ધીરપ્રકૃતિ રાજા વિક્રમાદિત્ય વરાહનાં આવાં વચનો સાંભળીને મનમાં મનમાં કંઈક હસ્યો ! વૃદ્ધના મનની આવી દુર્બલતા જોઈને તેને હસવું આવ્યું ! પરંતુ વરાહની વયોવૃદ્ધતા અને તેના અંગે અભિમાનની આવી તીવ્રતા જોઈને તેને માટે કંઈક સહાનુભૂતિ પણ જન્મી ! પરંતુ તેની સંધે રાજાને એવો પણ વિચાર થયો કે આ યુવક યુવતી, જે જ્યોતિર્વિદ્યામાં અસાધારણ શક્તિ સમ્પન્ન હોય તો મ્હારે એમ સમજવું જોઈએ કે ભગવાને મ્હારા પર અસીમ કૃપા કરી છે ! જરાજીણું થયેલા વરાહનું આસન પૂર્ણ કરવાને માટે મને ધણી ચિંતા હતી. એ ચિંતા દૂર કરવાને માટે ભગવાને આ નવદમ્પતિને મ્હારી નવરત્ન સભામાં કેમ મોકલ્યાં ન હોય ? ! એમની આકૃતિ અને રૂપ જોઈને તો મને એમજ સમજાય છે ! પરંતુ પંડિત-વર વરાહનું સન્માન પણ મ્હારે રાખવું જોઈએ. એ વૃદ્ધ પંડિતના મનમાં એમ ન આવે કે હું તેની વૃદ્ધાવસ્થાની શક્તિહીનતા જોઈને તેની અવજા કરું છું ! ”

ત્યાર પછી વરાહ તરફ જોઈને વિક્રમાદિત્ય અતિ વિનયભાવે બોલ્યો—“ પંડિતવર ! તમે એ કામ ખીજને સોંપવાનું કહ્યો છો પરંતુ એમ કરવાનો અધિકાર તમારો છે. તમે જેને યોગ્ય ધારતા હો તેને આજ્ઞા કરો. તમારા કેટલાક શિષ્યો પણ અહિં બેઠા છે અને તેઓ પણ કૃતિત્વમાં ઉતરે એમ નથી ઇચ્છા હોય તો તેમાંથી એકને પ્રશ્ન કરવાનું કહો ! ”

વરાહ એથી પણ રાજી થયો નહિ. જાણે આ પ્રસંગજ તેને રસતો ન હોય એવું તેના હાવભાવ ઉપરથી જણાવા લાગ્યું !

આ વખતે પેલો ચંચળચિત્ત વિદુષક શિવરામશર્મા એકાએક આસન ઉપરથી ઉભો થયો અને હાથ જોડીને વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે

બોલ્યો—“ મહારાજ અપરાધ ક્ષમા કરો અને પંડિતજી અભયદાન આપે તો હું એક પ્રશ્ન પૂછું ! ”

આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથે વરાહના મુખ ઉપર હાસ્ય પ્રકટ નીકળ્યું ! તે હસતાં હસતાં બોલ્યો—“ વાહ ! ધણી ઉત્તમ વાત કહી ! તમે સરળ સ્વભાવના અને પવિત્ર પ્રકૃતિના માણસ છો એટલે તમારા માટે કોઈને શંકા જેવું છેજ નહિ ! પુશીયી તમે પ્રશ્ન પૂછો. ”

રાજસભામાંના સત્રજા માણસોનાં મ્હોડાં હસતાં થયાં. કોઈપણ જાતના સંકેત વિના સવળાઓએ અનુમોદન આપ્યું ! કારણ સિવ-રામશર્મા સરળ સ્વભાવના માણસ હતા અને કોઈની શરમ રાખે એવા ન હતા !

થોડીવાર વિચાર કરીને રાજાએ પણ પોતાનો મત આપ્યો : તોપણ તેના મનમાં એવો વિચાર ઉપજ્યો કે—“ આ ભોળો બ્રાહ્મણ કોઈનું ભુંડું ઇચ્છે એવો નથી; તોપણ આ નવીન જ્યોતિર્વિદ-દમ્પતિને એથી અપમાન જેવું લાગશે. કારણ નવરત્ન સભામાં આવા સમર્થ વિદ્વાનો બેઠાં છતાં, એક વિદુષક દ્વારા તેમની વિદ્યાની પરીક્ષા લેવામાં આવે છે ! જો એમણે ખરી વિદ્યા સંપાદન કરી હશે તો એમાં કોઈ જાતું આવતું નથી. રાખથી ઢંકાયેલો અગ્નિ જોતજોતામાં પોતાનો પ્રકાશ પાડશે અને એથી વરાહના અભિમાનનો વેગ પણ ઓછો થશે; કારણ તે અથવા તેના શિષ્યો તો દૂર રહ્યા, પણ સાધારણ પંડિતના એક મશ્કરાથી તેના જેવા એક જ્યોતિર્વિદની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે ! ચાલો એ પણ ઠીક થયું. વરાહના અભિમાનથી એમનો જન્મ થાઓ ! મને પણ મ્હારો અંતરાત્મા એવું કહે છે કે આ નવીન દમ્પતિ જ્યોતિર્વિદ્યાની કડિન પરીક્ષામાંથી પાર ઉતરશે અને વરાહ તથા એના શિષ્યો એની આગળ પોતાનો પરાજય કબૂલ કરશે ! કારણ પ્રકૃતિએ એમને પૂર્ણ કરીને જગતમાં એકાદાં છે ! ”

ત્યાર પછી તેણે શિવરામને ઉદ્દેશીને કહ્યું—“ તમારો જે પ્રશ્ન હોય તે અગ્રગણ આવીને પૂછો. ”

“ જેવી આજ્ઞા ” કહીને આ બોળો પાસેથી પ્રતિભા અને મિહિર તરફ જોઈને બોલ્યો—“ હે જ્ઞેતિર્વિદ્-દમ્ભતિ ! મહારો પ્રશ્ન એ છે કે—”

મિહિર જણે તેના મ્હોડામાંથી શબ્દો કહાડી લઈને બોલતો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો—“ આ વિરાટ રાજસભામાં અત્યારે કેટલા માણસો હાજર છે; અથવા બધી મળીને કેટલી આંખો કુતૂહલથી મહારો તરફ જોઈ રહી છે ? કેમ આજ પ્રશ્ન તમારો છેને ? ”

આ સાંભળતાની સાથે શિવરામ શર્મા સંજ્ઞા યત્ન ગયો ! આનંદ અને આશ્ચર્યના એક સરખા ભાવથી તે બોલી ઉઠ્યો—“ અરે વાહ ! તમે તો પરમેશ્વરની પેઠે મહારો મનની વાત પશુ કહી દીધી ! આ ઉપરથી સમજાય છે કે તમારી શક્તિ અદ્ભુત છે ! શરૂઆત-માંજ તમે તમારી વિદ્યાનો આવો અલૌકિક પરિચય આપ્યો તેથી મને ધણો આનંદ થાય છે ! તમારો જય થાઓ ! હું ધારું છું કે માનસ-અંક-વિદ્યા તમને નખ-દર્પણુ જેવી છે ! ”

મિહિરે વિનયથી ઉત્તર દીધો—“ ગુરુની કૃપાથી થોડું ધણું કંઈક જાણું છું ! ”

“ ત્યારે કૃપા કરીને મહારો પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ! ” શિવરામ બોલ્યો.

મિહિરે થોડીવાર ચક્ષુ મીચીને ગુરુનું ધ્યાન ધર્યું ! ત્યાર પછી જમીન પર બે ચાર આડી અવળી લીટીઓ દોરી તેમાં કેટલાક આંકડા મૂકી તે ધીરજથી બોલ્યો—“ આ રાજસભામાં અત્યારે એક હજાર ને એમણુનીસ માણસો હાજર છે અને બે હજારને તેનીસ આંખો પોતાનું કુતૂહલ સમાવવાને માટે મહારો તરફ આતુરતાથી જોઈ રહી છે ! ”

મહારાજની આજ્ઞાથી તેજ વખતે દરબારના દરવાજા બંધ કરવામાં આવ્યા. બહારનું માણસ અંદર અને અંદરનું માણસ બહાર જઈ શકે નહિ એટલા માટે આવું કરવામાં આવ્યું.

“ હમણાં માણસોની ગણતરી કરવામાં આવશે અને તેથી ખસ ખોટાની પરીક્ષા થશે. પણ જોયી મહારાજ ! મને એક વાતનો સંશય પડ્યો છે ! તમે એક હજારને આગણતરીસ માણસો રાજસભામાં હાજર હોવાનું કહ્યો છો, તો તેમની આંખો પણ એથી બમણી હોવી જોઈએ; અને તમે તો એથી આઠી કહ્યો છો એનું શું કારણ ? ” શિવરામશર્મા બહુ મિહિરની મોટી બૂલ શોધી કહાડી હોય તેવા રૂપમાં બોલ્યા.

“ એનું કારણ એવું છે કે આ રાજસભામાં સાત માણસો જન્મના આધિના છે અને બાવીસ માણસો કાણા છે ! ” મિહિરે શાંતિથી ઉત્તર દીધો.

આખી રાજસભા એકદમ ચકિત અને નિસ્તબ્ધ બની ગઈ !
“ શું આ તરફ જ્યોતિષવિદ્યામાં આટલો બધો નિપુણ છે ! ? ” અનેક માણસોના મનમાં આવા અને એને મળતા બીજા અનેક પ્રશ્નો એક સાથે ઉપન્ન્યા !

એક ધાર્યું—“ હોકરો મૂર્ખ જણાય છે; મહોડમાં આવ્યું તેવું બોલી ગયો; હવે ખરું પડો કે ખોટું પડો ! ”

બીજાએ ધાર્યું—“ હવેજ હોકરાની હાંશીઆરી જણાશે ! એણે લોભમાં લક્ષણ બોલા જેવું કર્યું ! ન્યારે માણસોની ગણતરી થશે ત્યારે એનું મહોડું આવું રહેવાનું નથી ! ”

ત્રીજાએ વળી એવું ધાર્યું—“ કદાચ હોકરાનું કહેવું ખરું પણ પડે ! કક્તાલીન નાથે એની ગણતરી બરાબર પણ ઉતરે ! જો એમ થાય તો કહેવું જોઈએ કે હોકરાનું નસીબ પણ જોરાવર છે ! ”

કાંઈ વળી વધારે સુદિમાન હશે તેણે એવું અનુમાન કર્યું કે,

“આ છોકરો શું એટલો બધો ચતુર છે કે એણે જરા વારમાં આખી સભાના માણસો ગણી કહાડ્યા ? આટલા કાણુ, આટલા આંધળા અને આટલા દેખતા માણસો સભામાં છે એમ જાતી ઠોકાને કહેવું એ કાંઈ સહેલું નથી. માણસો ગણ્યા વિના એમ ચોક્કસપણે કાઢી કહી શકાયજ નહિ !”

આવી રીતે જેમ જેના મનમાં આવે તેમ તે તર્ક કરવા લાગ્યા. પરંતુ મિહિરનો સામો પક્ષ તો જુદાજ વિચાર-પ્રવાહમાં તણાતો હતો !

એક વિચારવા લાગ્યો કે, “કહેવત છે કે ધો મરવાની ધાય ત્યારે વાધરીવાડે જાય; તે પ્રમાણે આ છોકરો હજારો માણસોને આવી રીતે છેતરીને અહિં આવ્યો છે, પણ રાજસભામાં એનું ચાલવાનું નથી ! એક ધડીના જુદા ભાગમાં ભાઈનું પોગળ ઉઘાડું પડી જશે અને નકામો ફસાઈ પડશે ! ચાલો; જે થયું તે સાઈ થયું. એથી રાજા પણ સમજશે અને સાથે સાથે અમારું માન પણ વધશે !”

બીજા મનમાં બોલ્યો-“ પરમેશ્વર કરે ને એ જુદો પડે ! કદાચ એના કહેવા પ્રમાણે સાંગોપાંગ ઉતર્યું તો આપણાથી નીચેથી ઉંચું જોવાશે નહિ ! આવા આવા મોટા વિદ્વાનોને એક રજળતો રખડતો છોકરો જીતી જાય તો પછી દુનિયાને મોઢાડું શી રીતે ખતાવાય ?”

ત્રીજાએ વળી એવો તર્ક કર્યો કે, “પુરૂષનું નસીબ પાંદડે. પાંદડાને ફરતાં ને પુરૂષના નસીબને ફરતાં વાર લાગતી નથી ! છોકરાનાં બધાં ચિહ્નો સારાં દેખાય છે; આવી રીતે એના ભાગ્યનો ઉદય થવાનો હોય તો તેની ના પણ ન કહી શકાય !”

કોઈ વળી અતિ સાહસિક અને પ્રત્યક્ષવાદી પંક્તિ હશે તેણે પોતાના મનને એવી રીતે ધીરજ દેવા માંડી કે, “એમાં રંધાઈ શું થયું ? પહેલાં ગણતરી તો થવા દો; પછી ખરૂં જોડું આપોઆપ જણાઈ આવશે ! એમ ઉતાવળા થવામાં શું ફાયદો ? ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળે નહિ ત્યાં સુધી દેવગ્રહ જુહરપતિ પણ આવીને

કહે તોયે હું તેનું માનું નહિ ! હા, હા, એ વિદ્યા તો થોડી ઘણી હું પણ જાણું છું; કોઈ વખતે કહેવા પ્રમાણે ખરું પડે છે તો કોઈ વખતે ખોટું પણ પડે છે ! એમાં તે મોટી વાત શી છે ? ! ”

આવી રીતે અનેક માણસો અનેક ગતના સિદ્ધાંત બાંધવા ગયા. પરંતુ વરાહ ધડી ધડી તીવ્ર અને સ્તિગ્ધ દૃષ્ટિથી મિહિરને જોતો હતો અને મનમાં કહેતો હતો—

“ આ બાળક કાણુ હશે ? એનું કન્દર્પ જેવું રૂપ છે, સૌભાગ્યસુચક અંગ-પ્રત્યંગ છે અને અપરૂપ સુલક્ષણ છે ! આ બાળક કોનો હશે ? મ્હારું મન મને એવું કહે છે કે, આ બાળક દેવબળસંપન્ન છે. એણે જે કહ્યું છે તે અક્ષરે અક્ષર ખરું પડશે ! અને-અને-હું જે અભિમાન અને અદેખાઈથી એનું અશુભ ઇચ્છું છું, તે ધડી પછી બાલી ચલાવી એની પાસે જઈને પોતાનો પરાજય કબૂલ કરીશ ! મ્હારું મન આવું કેમ કહેતું હશે ? મ્હારું પત્થર જેવું કંઠિન હૃદય આમ નરમ કેમ થતું હશે ? તેમાં કોઈ વખત નહિ અને આ વખતે સ્નેહ અને માયાની લાગણી કેમ ઉપજતી હશે ? અરે ! આ બાળક કાણુ હશે ? ”

ધડીવાર વિચાર કરીને તેણે પાછું પોતાના મનને દબાવ્યું કે, “ અરે મન ! તું આવા ગાંડા વિચારો શું કરે છે ? જરા હિંમત રાખીને જોતો ખરું કે આગળ શું થાય છે ! ”

રાજા વિક્રમાદિત્ય પણ કાણુ જાણે કેમ, આ બાળકનો જ્ય ઈચ્છવા લાગ્યો. બાળક કોઈ પણ રીતે જુકો ન પડે એ માટે તેણે મનમાં ને મનમાં પ્રશુની પ્રાર્થના કરવા માંડી ! બાળકના જ્યમાંજ તેના જ્ય હોય, અને તેના જ્યથીજ તેને સુખ થવાનું હોય એવું તેના હાવભાવ ઉપરથી જણાવા લાગ્યું ! આ માટે તેને એમ થયું એનું કારણ હુકમાં કોઈને કહેવાય તેમ નથી અને કોઈના કહેવાથી કોઈને સમજાય તેમ પણ નથી. પોતે પોતાના મનમાં વિચાર કરે

મિલિર અને પ્રાત્નિકા દેવજીની જુની છતમાંથી રત્નની વ્રજિ
થતી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં. જુઓ પાનુ ૧૫૧ મુ.

અને ધીરજથી એના મૂળતત્ત્વને શોધી કહાડે તો એનું કારણ વખતે સમજાય ખરૂં !

મહારાજની આત્માથી માણસની ગણતરી કરવાનું કામ શરૂ થયું. ચાર પાંચ હોંશીઆર માણસો આખી સભાના માણસોને એક એક કરીને ગણવા લાગ્યા. એક બે કરીને ત્રણવાર આવી રીતે માણસની ગણતરી કરવામાં આવી. પરંતુ દુર્ભાગ્યને લીધે એક માણસ અથવા બે આંખો ગણતરીમાં આછી થઈ !

રાજા વિક્રમાદિત્ય કંઈક વિરક્ત થઈને બોલ્યો—“ એમ કદી બને નહિ ! તમે ગણતરી કરવામાં ભૂલ્યા હશો ! ”

એક માણસ જે ગણતરી કરવામાં હતો તે અતિ વિનયથી હાથ જોડીને બોલ્યો—“ મહારાજ ! અમે ઘણી હોંશીઆરીથી ગણતરી કરી છું; ત્રણ ત્રણ વાર અમે એક એક કરીને રાજસભામાંના સંખ્યા માણસોને ગણ્યા છું; પણ દરેક વખતે તેનું કુળ તો એકજ જાતનું આવે છે. સાત માણસો આંધળા મળ્યા; બાવીસ માણસો કાણા મળ્યા; પણ એક માણસ અથવા બે આંખો કાંઈ પણ રીતે મળતી નથી ! ”

રાજા વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો—“ વાર; તમે તમારા ઠેકાણે જઈને ઊભા રહો અને બીજા પાંચ માણસો ગણતરી કરવાને માટે બહાર આવો ! ”

તરતજ સભામાંથી પાંચ માણસો બહાર આવ્યા. તેમના તરફ જોઈને વિક્રમાદિત્યે કહ્યું—“ જોજો તમે બૂલ ખાશો નહિ; બહુ હોંશીઆરીથી ગણજો ! ”

તેમણે પણ જોઈએ તે કરતાં વિશેષ કાળજીથી ગણતરી કરવા માંડી. એક, બે ને ત્રણ વખત તેમણે પણ રાજસભામાંના માણસો અને તેમની આંખો ગણી કહાડી; પરંતુ દુર્ભાગ્યથી તેમની ગણતરીમાં પણ એક માણસ આંધુ થયું ! સાત આંધળા, બાવીસ કાણા અને બે હજારને બીસ આંખો ! હતું તેનું તેજ !

વિક્રમાદિત્ય આ વખતે ઘણા ઉદાસ બની ગયો. નિરાશાથી તેણે મિહિર અને પ્રતિભા સાચું જોયું.

મિહિરના પ્રતિપક્ષીઓને હવે ફાવતું આવ્યું ! અત્યાર સુધી તેમને બોલવાનો લાગ મળ્યો ન હતો, પણ હવે તેઓ સમજ્યા કે એ વારની ગણતરી ખોટી પડી છે તેથી આ નવા જોષીને આપણે સહજમાં ઘાળી દઈશું. અંદર અંદર આવો વિચાર કરીને, તેમણે એક પડિતને આગળ ક્યો.

ગર્વથી માયું હલાવતો અને નરકારાં ફુલાવતો તે પડિત હાથ જોડીને વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો—“ મહારાજ ! અત્યાર સુધી તો મહેં બોલવાનું સાહસ કર્યું નહિ; પણ હવે તેમ કર્યા વિના બીજું ઉપાય નથી ! આ વિદ્યા તો હું મહારી બાલ્યાવસ્થામાંથી જાણું છું. એનું ફળ બરાબર મળતું નહિ હોવાથી એ વિદ્યાને અથવા એ બાળચેષ્ટાને મહેં ખિલવી નહિ; તેમ એને નકામી જાણને કારણે શિખવી પણ નહિ ! આ માણસ ક્યા કેશનો છે તે હું જાણતો નથી, પણ વયે બાળક છે અને છુદ્ધ વિચારમાં પણ એ બાળક જેવાજ જણાય છે ! એમ ન હોય તો મહારાજની પાસે અનં આ જગત પ્રસિદ્ધ “ નવરત્ન સભા ”ની સમક્ષ આવા નકામા વિષયની ચર્ચા કરે નહિ. મહારાજ આજે કાનું મોઢાડું જોઈને ઉડ્યા હશે કે આપનો આવો મૂલ્યવાન સમય વૃથા ગયો ! ? ”

મિહિર, આજે તે મિહિર નથી કે ગુરુવાક્ય પર અથવા મેળ-વેલી વિદ્યા પર પાછો અવિશ્વાસી બને ! તે તેજસ્વીપણે અતિ દ્રઢતાની સાથે બોલી ઉઠ્યો—“ કોણ કહે છે કે મહારાજનો મૂલ્યવાન સમય આજે વૃથા ગયો ? કોણ કહે છે કે મહારાજ આજે કોઈ દુર્ભાગીનું મોઢાડું જોઈને ઉડ્યા છે ? હું કહું છું કે મહારાજનું આજે સુખભાત છે ! આજે તેઓ એક નવીન તત્ત્વ જાણવા પામશે. મહારાજ આ વાક્ય શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તે કદી પણ મિથ્યા થાય એવું નથી. મહારાજની

પાસે મહારી એટલીજ પ્રાર્થના છે કે ફરી એક વાર કોઈ નવી યુક્તિથી માણસોની ગણતરી કરવી જોઈ કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ થવાનો સંભવ રહે નહિ. વારંવાર હું મહારાજને અને સભામાં બિરાજેલા અન્ય વિદ્વાનોને આવું કષ્ટ આપું છું; પણ હવે જો મહારી ગણતરી ખોટી પડશે તો હું દંડ તરીકે મહારે મસ્તક મહારાજના સિંહાસન સન્મુખ રજુ કરીશ !”

મિહિરનાં વાક્યો સાંભળીને થોડીવાર તો સઘળા સ્તંભિત બની ગયા. વિક્રમાદિત્યે કહ્યું—“ ડીક, ત્યારે એમ કરો. આ વખતે તો હું જાતે ઉભો રહું છું અને એક એક કરીને માણસોને ગણું છું; જોઈએ હવે કેમ થાય છે !”

રાજધિરાજ વિક્રમાદિત્ય જાતે ગણતરી કરવાને ઉભા રહ્યા. ભય અને શંકાથી આખી સભાએ ગંભીર મૂર્તિ ધારણ કરી દીધી. પરિણામ કેવું આવે છે તે જોવાને માટે દરેક માણસના મનમાં આતુરતા જન્મી ! કેવળ મિહિર અટલ વિશ્વાસથી પેતાની પ્રિયતામની સાથે એક ઠેકાણે બેસી રહ્યો.

પરંતુ હાય ! આ શું ? આ વખતે પણ એવુંજ !! એક માણસ અથવા બે આંખો એકઠી !

ઘડી ઘડી આવું ? ત્યારે આ બાળક શું મ્હોતથી પણ બહીતો નથી ?”

“ ખરેખર આ બાળક ગાંડો છે !” અવગાંધી હસતાં હસતાં રાજસભામાંના સઘળા માણસો આવા સિદ્ધાંત ઉપર આવ્યા. આ બાળક ગાંડો હોવાથી અવધ્ય છે; એને દેહાંતઃકંડની શિક્ષા કરવી ઉચિત નથી એવું રાજસભામાંના પંડિતો બોલવા લાગ્યા ! તેઓ વિસ્તાર-મૂલક અનુગ્રહ-વાક્યનો પ્રયોગ કરીને મહારાજના કોષમાંથી આ નામ-ધારી જ્યોતિર્વિદ-દમ્પતિને મુક્ત કરવાને માટે ઉપદેશ દેવા લાગ્યા !

પરંતુ વિક્રમાદિત્ય તો સમુદ્રની પેઠે ગંભીર હતો. તેણે કાંઈની વાત સાંભળી નહિ, તેમ સાંભળવાની ઇચ્છા પણ કરી નહિ !

ક્ષોભથી, દુઃખથી, અપમાનથી, અભિમાનથી, મિહિરનું મ્હોડું લાલચોળ બની ગયું ! તેની આંખોમાંથી અગ્નિ વર્ષવા લાગ્યો ! પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવે તેનાથી કાંઈ બોલાયું નહિ !

એટલામાં અચાનક તેની બાજુમાંથી પ્રચંડ તેજથી, સિંહવાહિની મુર્તિ ગર્જના કરીને બોલી ઉઠી—“કાણુ કહે છે કે એ ગાંડા છે ? કાણુ કહે છે કે એમનાં વાક્યો મિથ્યા છે ? પૂર્વનો સૂર્ય કદી પશ્ચિમમાં હેલ્ય થાય, સમુદ્રનું જળ કદી સૂકાઈ જાય, તો પણ એમનું વાક્ય—એમનું અધીત જ્યોતિષશાસ્ત્ર કદી મિથ્યા થાય એમ નથી ! વિધિ—વિધિની પેઠે એમની વાણી અત્રાન્ત છે ! આ સભામાં કાંઈ બુદ્ધિમાન હોય, કાંઈ અક્ષુમાન હોય, જેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જેવાની ઇચ્છા હોય તે જરા આગળ આવો અને રાજસભાના ખૂણામાં એક સન્યાસી ઉભો છે, જે દુષ્ટ કાપાલિક જેવો જણાય છે તેની મોટી ઝોળી જીવે એટલે તેની અંદર આ મહાત્માની ગણનાનું કૃપા તમે જોઈ શકશો ! મહારા ટવામી, જ્યોતિષ—જગતના ભાવી અધિશ્વર છે, તેને તમે ગાંડા કહો છો ? એવું કહેતાં તમારી જીભ કેમ કપાઈ જતી નથી ?”

પ્રતિભાએ આવું કહ્યું તેની સાથે રાજસભામાં મોટી ગરબડ મચી રહી ! બધા અધીરાઈથી પેલા દુષ્ટ કાપાલિકને જોઈ રહ્યા થોડીવારમાં રક્ષકાએ તેને બંધીવાન કરીને વિક્રમાદિત્યની સન્મુખ ઉભો કર્યો. એટલામાં એક સભાસદે તેની ખાંધ ઉપરથી ઝોળી ખેંચી લીધી અને રાજની સમક્ષ તે ખુલ્લી મૂકી દાધી ! હરિ ! હરિ ! આ શું ? સઘળા માણસોએ વિસ્મયતાથી જોયું તો તે ઝોળીમાં એક સુંદર સુકુમાર શિશુ પોતાની બન્ને આંખો મીંચીને ઉઘેતો જણાયો !

બાળકને જોતાંની સાથે આખી રાજસભાએ આનંદ અને

હર્ષનો કોલાહલ કરી મૂક્યો ! આથી બાળક જાગ્યો અને આંખો ઉઘાડીને આમતેમ જોવા લાગ્યો ! પણ જનનીના સ્તનપાનની આશા જ્યારે બાળકને નિરાશા જેવી લાગી ત્યારે તે રડી ઉઠ્યો ! પરંતુ એટલામાં અચાનક એક સ્ત્રી ઉન્માદિનીની પેઠે રાજસભામાં દોડતી દોડતી આવી અને ગલરાટથી કહેવા લાગી—“ મહારા બાળક ક્યાં છે ? હાય ! હાય ! મહારા બાળકને કોઈ આપો ! નહિ તો હું આપઘાત કરીશ ! ” આટલું બોલતામાં તો તે અબળા રાજના સિંહાસન પાસે મૂર્છિત થઈને પડી ! પરંતુ તેજ પળે તેનું બાળક તેની પાસે મૂક્યું ! બાળકે સ્તનપાન કર્યું તેની સાથે અમૃતસ્પર્શની પેઠે તે બાળકના મધુર અને કામળસ્પર્શથી અબળાને ચેતન આવ્યું અને તે ફરી ઉઠીને બેઠી થઈ !

આખી રાજસભામાં હર્ષનો ગગનભેદી ધ્વનિ થયો ! સધળા માણસો મુક્ત કંઠે મિહિર અને પ્રતિભાને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા ! સધળા માણસો એક વાક્યે જ્યોતિર્વિદને અદ્ભુત ગણના અને તેની મનોરમા પત્નીની અઘૌકિકે ઉદ્ભાવનાના ગુણગાન કરવા લાગ્યા ! પ્રતિપક્ષીઓનાં મહોડાં કાળાં થયાં અને સુજન માણસોનાં મહોડાં હસતાં થયાં ! આ વખતે રાજા વિક્રમાદિત્યના આનંદનો પાર ન હતો ! તેણે આનંદમાં ને આનંદમાં અતિ પ્રેમથી અને ગાઢ અનુરાગથી નવા જ્યોતિર્વિદને આલિંગન કર્યું અને મુક્ત કંઠથી તેણે તેની દેવીરૂપિણી સહધર્મિણીને સંબોધાને કહ્યું :—

“ દેવિ ! આજે ત્હેં અઘૌકિકે દ્રશ્ય દેખાડ્યું ! ત્હારી માનસિક પ્રતિભા અને ત્હારા દેવદુર્લભ જ્ઞાનબળથી આ રાજ્યમાં તું સદા અમરની પેઠે પૂજાઈશ ! મા ! ત્હારી કૃપાથી આજે દુષ્ટ કાપાલિકના કબજામાંથી એક બાળક બચવા પામ્યું છે ! તું ન હોત તો એ દુષ્ટ પ્રકાશમાં આવત નહિ અને કોઈ રીતે આ બાળકનો બચાવ પણ થાત નહિ ! એ એનું જરૂર બલિદાન આપત ! અરેરે ! મહારા

સભ્યમાં આવી આવે કેટલી બાળહત્યા થતી હશે ? હાય ! મા !
કરુણાઈપિણ્ણિ ! તું કોણ છે તે હું હજી સુધી જાણતો નથી; તોપણ
આજે મહાઈ સુપ્રભાત છે તેથીજ હું ચર્મચક્ષુએ દેવીનાં દર્શન કરી
શક્યો છું ! દેવિ ! તું આ સભ્યમાં અચળ રહેજે; હું ત્હારી ભક્તિરૂપે
પૂજા કરીને કૃતાર્થ થઈશ ! ”

ત્યારપછી એક રક્ષકને તેણે કહ્યું—“ આ દુષ્ટ કાપાલિકને કારા-
ગ્રહમાં લાઇ જાઓ ! એનો ન્યાય હું પછી કરીશ. ”

ત્યારપછી મહા ઉદ્ધાસની સાથે સભા વિસર્જન થઇ.

૨૭

ગ્રામ ધનની પ્રાપ્તિ !

એકજ દિવસમાં મિહિર અને પ્રતિભા દેશમાન્ય તથા સુવિખ્યાત
થઇ ગયાં. એકજ દિવસમાં તેમની યશઃપ્રભા ચારે દિશામાં ફેલાઇ
ગઇ. ગુણગ્રાહી રાજા વિક્રમાદિત્યે વિશેષ સન્માન અને શ્રદ્ધાની સાથે
તેમની સેવાનો બદલો કરી આપ્યો.

પરંતુ આટલી બધી શ્રદ્ધા ને આટલું બધું સન્માન વરાહને
જુઓ નહિ; તે મનમાં ને મનમાં અસંતુષ્ટ અને વિરક્ત બન્યો. પરંતુ
એમાં તેનું વળે એમ ન હતું ! જ્યાં રાજાની કૃપાદષ્ટિ તેમના પર થઇ
ત્યાં વરાહ પણ શું કરે અને કોઇએ શું કરે ! ?

વરાહ પોતાના મનમાં અસંતુષ્ટ થઇને વિચારવા લાગ્યો—“ હાય !
જે વિદ્યાને માટે મહેં મારી જીંદગી અર્પણ કરી દીધી તે વિદ્યા અંતે
નિષ્ફળ નિવડી ! જીંદગીનાં એંશી વર્ષ સુધી જે વિદ્યાનું અધ્યયન
કર્યું, જે વિદ્યાને માટે સંસારની સઘળી પ્રિય વસ્તુઓને મહેં તજી
દીધી, તે વિદ્યા—મહારા જન્મજન્માંતરની તપસ્યાનું ફળ જ્યોતિર્વિદ્યા
અંતે વિફલ થઇ ! કોણ જાણે ક્યાંથી એક સ્ત્રી અને એક બાળક

આવીને તેને મલિન કરી નાંખી ! ગૌરવનો યશોમુકુટ હમણાં તેમના માથે શોભે છે બને હું વૃદ્ધ થયો તેથી સૌની દયા પર જીવું છું અને કોઈ કોઈ વખત માત્ર તે મુકુટનો ભાર વહન કરું છું ! આવું કેમ થયું ? કયા પાપે મ્હારે આવું અનિષ્ટ થયું ? જીંદગીના છેલ્લા પગથિયે આત્મા પછી હું કોના અભિશાપથી આવું મર્મભેદી કષ્ટ સહન કરું છું ?

“ ચોરીથી ગયેલું ધન લાગ્યમાં હોય છે તો ફરી આવી મળે છે. તેમાં પણ એક જાતની આશા અને સાંત્વના રહેલી છે ! પરંતુ મ્હારે આવું કેમ થયું ? મ્હારે અમૂલ્ય ધન-જીવનની વહાલામાં વહાલી વાંચ્છિત વસ્તુ એક જાદુગરની મંત્રેલી લાકડીથી જાણે એકદમ નમાલી અને નકામી થઈ ગઈ ! જગદીશ્વર ! એ મ્હારે પૂનર્જન્મનું સંચિત ફળ હશે કે દેહજીવનનું અશુભ કર્મફળ હશે ? ”

“ પ્રભુ ! તું ન્યાયી છે, અપક્ષપાતી વિચારક છે ! ત્હારા ન્યાયમાં અને ત્હારા વિચારમાં ભૂલ કહાડવી એ ભયંકર મૂર્ખતાનું કામ છે ! હાય ! તે સંભારતાં પણ છાતી ચીરાઈ જાય છે કે એક દિવસ મ્હેં પથ્થર કરતાંયે વધારે કઠિન હૃદયનો થઈને તે નિષ્કલંક ચંદ્રમાને તે સ્વર્ગભ્રષ્ટ દેવ બાળકને, તે નિરપરાધી સુકુમાર સિથુને, વિના વાંકે, વિના વિચારે, નદીમાં નાંખી દીધો ! હાય ! તે મહા પાપનું મહા પ્રાપ્તિત ભોગવવાનો મ્હારે સમય આવ્યો છે ! જો તેમ ન હોય તો રસ્તે રજળતાં, અજાણ્યાં, એક સ્ત્રી અને એક બાળકથી મ્હારે આવું અપમાન અને આવો પરાજય કદી પણ થાય નહિ ! મ્હારો સંધળો અહંકાર ચૂર્ણ થઈ ગયો-વિધાનો અહંકાર, યજ્ઞનો અહંકાર પદ અને પ્રભુત્વનો અહંકાર-એ સંધળો અહંકાર દુર્બળ માણસના નિષ્ફળ પાછાડની પેઠે નકામો હસવા જેવો બની ગયો ! પણ એવું કેમ ન થાય ? થવુંજ જોઈએ ! વિધાતાનું એ અવ્યય વિધાન છે ! એમ કરીનેજ તે દંભીનો દંભ અને નિષ્ઠુરની નિષ્ઠુરતા ચૂર્ણ કરે છે ! અને વિધા

અને યજ્ઞનું મોટું અભિમાન થયું હતું તેથીજ મહેં દમ્પતીન ચર્મન વિવેક અને વિચારને કેમજો મૂકીને પોતાના હાથે પોતાના વહાલામાં વહાલા સંતાનને મરણના મહોલમાં મૂકી દીધા ! મહેં શ્રા માટે આમ કર્યું ? મહારી જ્ઞાનચર્યામાં વિદ્ય ન પડે અને મહારો પરલોકનો માર્ગ ન બગડે તે માટે મહેં એમ કર્યું ! હાયરે ! જ્ઞાનચર્યા ! હાયરે ! પરલોકના માર્ગ ! તહેં મહારૂં સમૂળયું સત્યાનાથ વાળી મૂક્યું ! ! અહા ! એજ મહા પાપથી, એજ મહાન કમદોષથી, આજે મહારે પતંગને પદાઘાત સહન કરવો પડે છે ! હાય ! એવી અપૂર્ણતાથીજ, જ્ઞાનની એવી અસંપૂર્ણતાથીજ આજે મહારે મરણ કરતાંયે વધારે ભયંકર જવાબા સહન કરવી પડે છે ! ! ”

“ તે પુત્ર-જેને સંભારવથી સંસારમાં સ્વર્ગસુખ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે-હાય ! મહારો તે પુત્ર અસારે જીવતો હોત તો આજે તે પણ આટલો મોટો હોત ! તે પણ આના જેવોજ રૂપમાં, ગુણમાં, વિદ્યામાં, વિનયમાં, મેધામાં અને પ્રતિભામાં એક સરખો તેજસ્વી અને પરાક્રમી હોત ! એના કરતાંયે વખતે અધિક હોત ! ત્યાર પછી એક દિવસ તેનાં લક્ષ થાત. આવીજ રૂપવતી, ગુણવતી, વિદ્યાવતી, વધુ આવીને મહારા ધરને દીવાવત ! ! હાય ! આ કલ્પનામાં પણ કેવું સુખ છે ? કેવો આનંદ છે ? કેવી શાન્તિ છે ! ? ”

પણ એટલામાં એનો વિચાર-પ્રવાહ બદલાયો-

“ અરે ! હું આ શું વિચાર કરું છું ? હું ગાંડો તો નથી થયો ? જગદીશ્વર ! દયા કર, જીવનના છેલ્લે પગથિયે આવ્યા પછી હું ખસી ન પડું-નીચે ન પડું-તેવું કર ! ”

તેના બદલાયેલા વિચારમાં એકદમ વૈરનો વલ્લિ સળગી ઊઠ્યો-

“ એ કાણુ છે ? કાણુ જાણુ કયાંથી આવીને મહારા સુખમાં-મહારા સન્માનમાં એ આમ આડે પડે છે ? ! એ પાપ શું અહિંથી વિદાય થાય એવું નથી ? કાઈ પણ યુક્તિથી મહારા આ એ મહાન

માનુષ્યોનું અસ્તિત્વ જન્મતમાથી વિલુપ્ત થાય એવું નથી ? જીવંતી, બળથી અને કૌશલ્યથી, શું એમનો નાશ થાય એમ નથી ? ”

આવી રીતે અનેક પ્રકારના કૃટ વિચાર આ અદ્વિતિય જ્યોતિર્વિદ્-તે પરમ પંડિત કરવા લાગ્યો અને પોતાના વિષયી પોતે જર્જરિત થવા લાગ્યો ! હાય ઈર્ષા ! !

પરંતુ પ્રકૃતિનું એવું અપૂર્વ વિધાન છે કે અધમ માણસની આવી હીન ઈર્ષામાંથી તે બાણી વખતે ઉચ્ચ માણસની ઉચ્ચતા પ્રકટ કરે છે ! પ્રતિભા અને મિહિરની બાબતમાં પણ આવુંજ બન્યું.

પરંતુ બાળજન રાજા વિક્રમાદિત્યે, પ્રતિભા અને મિહિર માટે એક સુરભ્ય આવાસ બંધાવી આપ્યો. વરાહથી તે સહન થયું નહિ. તેણે એક દિવસ આ બન્ને જણાને પ્રપંચથી મારી નાંખવાને માટે સંકલ્પ કર્યો.

વરાહના ધરની સામે રાજાની એક જીની હવેલી હતી. એ હવેલીનું બાંધકામ ઘણું ઉત્તમ હતું. આ હવેલી એટલી બધી પુરાતન હતી કે તે કોણે બંધાવી છે અને કોના સમયમાં બંધાઇ છે, તે પણ કોઈ જાણતું ન હતું. પરંતુ તેનું શિષ્ટ કામ ઘણું ઉત્તમ હોવાથી તે કોઇ રીતે જળવાઈ રહે એ માટે રાજાએ તેને અત્યાર સુધી બનતા પ્રયત્ને સાચવી રાખી હતી. તેની પ્રાચીન કીર્તિને અક્ષય રાખીને વચ્ચે વચ્ચે તેની મરામત થતી હતી; તો પણ એ હવેલીમાં કોઇ રહેતું ન હતું, તેમ રહેવાની ઇચ્છા પણ કોઇ કરતું ન હતું. એવું કારણ એ હતું કે હવેલીમાંથી કોઇ કોઈ વખતે એક જાતનો ભયંકર શબ્દ સાંભળાતો હતો ! વરાહના ધારવા પ્રમાણે એ ભયંકર શબ્દ “ હું પડું-હું પડું ” એવો હતો ! વરાહ મહાન જ્યોતિર્વિદ્ અને અણ્ણિતશાસ્ત્ર વિશારદ એટલે તેણે પોતાની વિદ્યાના બળે એવું સ્થિર કર્યું કે “ હવેલી બાણી જીની છે તેથી એ પડું-પડું કરીને બંધાને નિતવણી આપે છે. પણ એ ગુપ્ત વાત સાંભળવાનો અને એ ગુપ્તચિહ્ન

બાણવાનો અધિકાર દરેક માણસને નહિ હોવાથી કેવળ હવેલી જુની છે એમ ધારીને એમાં કોઈ રહેવાની હિંમત કરતું નથી; પણ આ “પડું-પડું” શબ્દ હું મહારી બાલ્યાવસ્થામાંથી સાંભળતો આવ્યો છું, તો પણ હવેલી પડતી કેમ નથી ? એનું શું કારણ ? એ “પડું-પડું” શબ્દનો અર્થ કોઈ બીજો હશે ? એની પરીક્ષા કરી હોય તો કેમ ? પણ પરીક્ષા કરવી કાનાથી ? ના, ના; પરીક્ષા કરવાની કોઈ જરૂર જેવું નથી ! આ પડું-પડું શબ્દનો અર્થ ગૃહપતન સિવાય બીજો કોઈ છેજ નહિ ! એને અત્યાર સુધી કોઈ યોગ્ય પાત્ર મળ્યો નથી-કોઈ અભાગીનો કાળ ખૂટેલો નથી તેથીજ એ હજુ સુધી પડતી નથી ! અને એજ કારણથી એ અત્યાર સુધી પોતાનું માથું ઉંચું કરીને ઉભી રહી છે ! કોઈ અભાગીનો ભોગ લઈને એ ન્યારે ત્યારે પડશે એવો નક્કીજ ! ”

આવો વિચિત્રણુ બુદ્ધિમાન પંડિત વરાહ “પડું-પડું” શબ્દનો અર્થ આવી રીતે નક્કી કરીને અત્યાર સુધી છાનોમાનો બેસી રહ્યો પરંતુ આજે યોગ્ય પાત્ર મળવાથી તેના ઘણા દિવસની મીમાંસા તેની કુતૂહલ સૂચક પરીક્ષા પૂરી કરવાને માટે તે એકદમ તૈયાર થઈ ગયો !

રાજ્યએ બધાવી આપેલા આવાસમાં પ્રતિભા અને મિહિર ઘણા આનંદથી પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતાં હતાં. દેશદેશાન્તરમાંથી મળ્યા માણસો તેમને મળવાને માટે આવતા હતા ! ખગોળ અને જ્યોત્ષ્ણ જેવી મહાન ગણિતવિદ્યામાં તેમની અસાધારણ, અલૌકિક પારદર્શિતા જોઈને સૌ કોઈ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા ! હજારો માણસો તેમના સિંધ્ય અને અનુરક્ત ભક્ત થઈ ગયા ! આવું બધું જોઈને ઈર્ષ્યા રૂપી અમિથી વરાહ બળી ઉઠ્યો ! તેમને મારી નાંખવાને માટે તેણે એક ભયંકર કપટ બાજી રચી !

આ તરફ મિહિર પિતાને મળવાને માટે ધડી ધડી આતુર થતો હતો; પિતાનો સ્નેહ-આશીર્વાદ લેવાને માટે તે વારંવાર ઇચ્છા કરતો

હતો પણ પ્રતિભા તેને તેમ કરતાં અટકાવતી હતી. તે એવું કહેતી હતી કે “હજી સમય થયો નથી; પિતાના મેળાપમાં હજી પણ એક અંતરાય નરે છે તે ત્યાં સુધી નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી તેમની સાથે તમારો મેળાપ થાય તે સારું નહિ !” વધારામાં વળી એવું પણ તે કહેતી હતી કે “હજી સસરાજીને તમારા ઉપર સંપૂર્ણ આસ્થા નથી-તમારા ઉપર દૈવની કૃપા છે, એવું સસરાજી હજી સુધી માનતા નથી અને તેથી તમે તમારો પરિચય આપશો તોયે તે માનવાના નથી, માટે ધીરજ ધરો-વધારે નહિ પણ થોડા દિવસ ધીરજ ધરો. કારણ તે શુભ દિવસ હવે પાસેજ છે ! પરમેશ્વર એવી રીતે તેમની સાથે તમારો મેળાપ કરાવી આપશે કે તે જોઈને તમે આશ્ચર્ય પામશો ! વળી એ મેળાપનો માર્ગ સસરાજી આપોઆપ શોધે છે એટલે તમારે તો હાલ શાન્તિથી બેસી રહેવાનું છે !”

થયું પણ એમજ ! વરાહ પોતાના મનમાં ભયંકર કપટજળ રચીને એક દિવસ તેમને ત્યાં આવ્યો અને મૌખિક આદરથી તેમને કહેવા લાગ્યો-“તમે તમારી વિદ્યાના બળે મહારાજનું આવું સન્માન પામ્યા તેથી મને ઘણુંજ આનંદ થયો છે. એને માટે બીજા માણસો ગમે તેવું બોલતા હોય પણ મહારા મનમાં તો એ વિષે સહજ પણ વિદ્રેષ નથી. કારણ ભગવાને જેને ભાગ્યવાન કરીને જગતમાં મોકલ્યા છે તેનો દ્રેષ કરવામાં કુળ શું ? અને એવો દ્રેષ કરવાથી તેમનું બગડે છે પણ શું ? કાંઈની ઉન્નતિ જોઈને ઈર્ષ્યા કરવી એવો મૂર્ખ માણસનું કામ છે ! હશે ! એ વાતને અર્હિ પડતી મૂકો અને જે કામને માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું તે સાંભળો; મહારો અને મહારા શિષ્યોનો આજે કેટલા દિવસથી એવો વિચાર થયો છે કે તમો બન્ને જજીને એક દિવસ મહારે ઘેર અતિથિ તરીકે જમવા બોલાવવાં; માટે કૃપા કરીને તમે તમારી ઈચ્છામાં આવે તે દિવસ નક્કી કરો એટલે હું તમી તૈયારી કરીને તે દિવસે તમને બોલાવા આવું !”

વરાહનાં આવાં વચ્ચેનાં સાંભળીને મિહિરના મનમાં ઘણોજ આનંદ થયો. તે બોલ્યો—“ એ તો અમારા પરમ સૌભાગ્યની વાત કહેવાય ! તમારા ઘેર અતિથિ રહેવું અને તમારૂં અન્નોદક લેવું એટો અમારા માટે શ્લાઘાનો વિષય કહી શકાય ! કારણ તમે મનીષાસમ્પન્ન મહાત્મા છો અને ભારતીય જ્યોતિર્વિદ્યાના અમૂલ્ય રત્ન છો ! તમારૂં સહજ સન્માન, રાજાધિરાજના સહજ સન્માન કરતાં હું મૂલ્યવાન ગણું છું ! વળી તમે કૃપા કરીને જાતે નિમંત્રણ કરવા આવ્યા છો એટલે અમારે કહેવા જેવું રહ્યું પણ શું ? ”

પ્રતિભા થોડીવાર વિચાર કરીને બોલી—“ આપની આજ્ઞા હોય તો અમે બન્ને જણાં આજેજ આપને ત્યાં પ્રસાદ લેવાને આવીએ ! ”

વરાહ—મા ! તમે સાક્ષાત્ આની મૂર્તિ છો, વિનય અને શિષ્ટાચારનાં આદર્શ રૂપ છો ! જગદીશ્વર તમારૂં મંગલ કરે !

પ્રતિભા—આપનો આશીર્વાદ સફળ થાઓ ! આપના આશીર્વાદનું પ્રત્યક્ષ ફળ જાણે આજેજ અમે હાથોહાથ મેળવીએ !

વરાહ ! અતિ નિષ્કુર અને દગાખોર વરાહ ! કેઈકે આનંદથી બોલ્યો—“ તેમજ થશે; વિધિ-લિપિ અવશ્ય ફળશે; મહારા આશીર્વાદથી શું થાય એવું છે મા ? ”

તેજ દિવસે મિહિર અને પ્રતિભા વરાહને ત્યાં આતિથ્ય ગ્રહણ કરવા ગયાં. વરાહ અને તેના શિષ્યોએ તેમનું ઘણું સન્માન કર્યું અને પછી તેમને ભોજન કરવા માટે બેસાડ્યાં. ભોજન થઈ રહ્યા પછી તેણે શાસ્ત્રાલાપ અને વિવિધ પ્રશ્નોત્તરમાં આખો દિવસ કહાડ્યો. રાત પડી અને સુવાનો સમય થયો એટલે વરાહ મિહિરને કહેવા લાગ્યો—

“ એક વિષયમાં હું તમારી અનુમતિ આહું છું. મહારા ધરમાં બોધએ તેવી સવડ નથી અને તમે પતિપત્નિ સાથે છો, એટલે અહિં તમને સુવાની અડચણ પડશે. આખો દિવસ દૂર પ્રમત્તની મીમાંસા કર્યા પછી સારી ઉંઘની જરૂર છે; માટે જો તમે કહેતા હો તો મહારા

ધક્કી સામે જે મહારાજની જુની હવેલી છે તેમાં તમારો સૂવાનો બંદોબસ્ત કરી આપું છું; હવેલી કંઈક જુની છે ખરી, પણ તેને મોટે કાંઈ શંકા કરવા જેવું નથી. હું તો મહારી આહ્યાવસ્થામાંથી એને એવીને એવી જોતો આવ્યો છું ! ”

મિહિર ! સંસારના કાવા દાવાથી અનણ્યો, બોળો મિહિર ! બોળાભાવે બોલ્યો—“ તમને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો. અમે તો તમારા અતિથિ છીએ એટલે અમારી અનુમતિ લેવાની તમને જરૂર નથી ! ”

વરાહ—તે ઠીક છે—તે ઠીક છે ! તો પણ હવેલી જુની જોઈને વખતે તમને ભય થાય એ માટે મહારે તો તમને અગાઉથી કહેવું જોઈએ !

મિહિરે હસતાં હસતાં ઉત્તર દીધો—“ એ વસ્તુને તો અમે અનેક વાર અનેક રીતે હજમ કરી ગયાં છીએ ! એટલે ભય અમને જોઈને ન્હાસી જાય છે ! ”

વરાહ શિષ્યોને સાથે લઇને વહેલો વહેલો પેલી હવેલીમાં ગયો અને ત્યાં મિહિર અને પ્રતિભાની પથારી કરી આપી. વાર લગાડતાં કદાચ તેમનો વિચાર બદલાઇ જાય અને બાજુ બગડી જાય, અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો આ નવીન જ્યોતિર્વિદ દમ્પતિ—તેના નિમંત્રણને માન આપીને આવેલા બે અતિથિ—હવેલીમાં સુવાને ન જાય અને તેથી તેઓ બચી જાય, એ માટે વરાહે આવી ઉતાવળ કરી ! અતિ બુદ્ધિમાન અને સુક્ષ્મ વિચારના માણસો આવી રીતેજ આગળ પાછળનો હિસાબ કરીને કામ કરે છે !

વરાહે આવી રીતે પોતાની બુદ્ધિ દોડાવીને પ્રતિભા અને મિહિરના પ્રાણુ લેવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો; પણ વિધિના વિધાન પ્રમાણે બન્યું તો કંઈ બીજુંજ ! મધ્ય રાત્રિના સમયે જ્યારે જનપ્રાણીના શબ્દ સુદ્ધાં સંભળાતો નહતો અને ચાતરક શાન્તિ પથરાઇ રહી હતી તેવા સમયે અચાનક હવેલીમાંથી “ હું પડું—હું પડું ! ” એવો શબ્દ

થયો ! એક બે વખત નહિ પણ ઘડી ઘડી એ શબ્દ થવા લાગ્યોઃ મિહિર અને પ્રતિભા એકાગ્ર મને એ અલૌકિક શબ્દને સાંભળવા લાગ્યાં ! પરંતુ આવી રીતે સાંભળ્યા પછી પણ તેમને સમજાયું નહિ કે આ શબ્દ કેનો થાય છે; એટલે તેઓ વહેલાં વહેલાં પથારીમાંથી ઉઠ્યાં અને પ્રશ્ન મૂકીને ગણુના કરવા લાગ્યાં ! ગણુનામાં તેમને જે જણાયું તેથી તેઓ આનંદ પામ્યાં અને એ આનંદમાં આનંદમાં તેઓ એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં—“ હા-હા-પડ. આવો સમય તને ફરી મળવાનો નથી ! ” આટલું કહેતાંની સાથે હવેલીની જુની છતમાંથી એકએક રત્નની વૃષ્ટિ થઈ !! રત્નની ઉજ્જવળ વિમલ આભાથી હવેલીમાંના અંધકાર દૂર થયો ! પ્રતિભા અને મિહિર વિસ્મયતાથી આ અલૌકિક દૈવલીલા જોવા લાગ્યાં !

પ્રતિભાએ કહ્યું—“ એ પણ ફીક થયું ! આ હવેલીનો પાયો મેહેન્દ્રક્ષણે અને રાજયોગમાં નંખાયો હોય એમ જણાય છે ! પણ હવેલીની છતમાં આવી યુક્તિથી આવો અગણિત રત્નભંડાર કાણે સંતાડયો હશે ! ? ગમે તેમ કહો પણ એ રત્નભંડાર આપણા ભાગ્યનો છે તેથીજ તે કાષ્ઠથી ભોગવાયો નથી અને જ્યારે વખત થયો ત્યારે એની મેજે ત્યાપણી સન્મુખ આવીને પડયો ! સસરાજીએ આ “પડું-પડું” શબ્દનો અર્થ જૂદો કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ પણ જૂદો જણાય છે ! ”

અંતે સસરાજીને જૂદો હેતુ પણ તેમના સમજવામાં આવ્યો અને તેથી તેમને મનમાં મનમાં હસવું પણ આવ્યું ! વરાહના ચિત્તની કુર્મજતા, માણસની બૃથા અને વિધિસિધિની સાર્થકતા જોઈને તેઓ હસ્યાં ! અને તેની સાથે પોતાના અંતરમાં દ્રઢ રીતે કે “ રામ રાખે તેને કાણુ મારી શકે ? ”

દીવો સળગાવીને બન્ને જગ્યાં પેલું અગણિત દેવધન જોવા લાગ્યાં !

પ્રતિભાએ કહ્યું—“ હવે સસરાજીને મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે ! કાલે સવારે તેમના ચરણમાં આપણે સ્થાન પામીશું અને ફરી તેઓ આપણને કોઇ દિવસ અળગાં કરી શકનાર નથી ! ”

મિહિર બોલ્યો—“ તું જો કહે છે, તે ખરું છે. હવે વિધિ-લિપિ ઉપર તેમને અટલ વિશ્વાસ બેસશે, અને તેની સાથે તેમના મનનો ઉત્તાપ, જવાબ અને સંશય હંમેશને માટે દૂર થશે ! ”

એ સાંભળીને પ્રતિભા પોતાના મનમાં બોલી—“ હંમેશને માટે ! ના, તેમ થશે નહિ; તેમ થતું અસંભવ છે ! કારણ “ સંસ્કાર ” એ ઘણી વિષમ વસ્તુ છે ! તે એક જન્મે જતી નથી; અનેક જન્માંતરમાં પણ એનો પ્રભાવ પરિદ્રષ્ટ થાય છે ! તોપણ સ્વભાવનું કંઈકે પરિવર્તન થાય છે; પરંતુ તે પણ બધી વખતે થતું નથી ! ” ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે મિહિરને ઉદ્દેશીને બોલી—“ જોજો; પિતાની પાસે ઓળખાણ આપતી વખતે ઘણી હોંશીઆરી રાખજો ! તે વખતે કોઈ પણ જાતની ચંચળતા કે મોહથી તમે ઘેરાઈ ન જાઓ તેની સંભાળ રાખજો ! ”

મિહિરે કહ્યું—“ એ ખંધુ ભગવાનના હાથમાં છે ! પરંતુ જોને માટે મ્હેં સોનાનું સિંહલ ત્યાગ કર્યું અને મધળાના સ્નેહથી હું સદને માટે વંચિત થયો, તે વસ્તુ શું ભગવાન મને નહિ મેળવે ? જો પિતા મને પુત્ર તરીકે ગ્રહણ ન કરે તો આ અગણિત રત્નભંડાર પણ મ્હારે મન તુચ્છ છે ! હે દેવાધીદેવ શૈલેશ્વર ! આજની નિશા અવસાન થયા પછી હું મ્હારો સુપ્રભાત જોઉં એવી તું કૃપા કરજો ! પિતાને પિતા તરીકે બોલાવીને હું મ્હારા જન્મ અને જીવનનું સાર્થક કરવા સમર્થ થાઉં એવી તું દયા કરજો ! હે અન્તર્યામિ ! મ્હારા અંતરની આટલી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કરજો ! ! ”

ક્યારે સવાર થાય એની આશામાં જન્મે જણાં ઉંખતાં જાગતાં, અનેક પ્રકારના તર્ક કરતાં કોઈ પણ રીતે વખતને ઓછો કરવા લાગ્યાં !

આનંદ મિલન !

આજે સુપ્રભાત છે ! મિહિરના જીવનનો અને વરાહના અંત-રનો આજે સુપ્રભાત છે ! કારણ આજે કેટલાક દિવસથી વરાહનું અંતર તરકના ગાઢ અધકારથી ઘેરાયે ગયું હતું ! ધર્માના અગ્નિથી તેનો અંતરાત્મા ધડી ધડી બળતો હતો !

આજે તે પોતાના અંતરમાં એક મોટી આશા ધારણ કરીને સવાર થતાં ન થતામાં પથારીમાંથી ઉઠીને બેઠો થયો ! ઇશ્ટદેવના સ્મરણને બદલે હવેલીમાં દબાઈને મિહિર અને પ્રતિભા મરી ગયાં કે નહિ, એ વાત તેને સૌથી પહેલાં સાંભરી આવી ! સાંભરી આવી એવું કહેવા કરતાં, એ વાતનોજ તે જપ્ કરતો હતો એવું કહેવું વધારે વાસ્તવિક હતું ! આખી રાતની અંદર એક ધડી પણ તેણે આંખેઆંખ મેળવી ન હતી; એક અસાધારણ રોગીની પેઠે તેણે આખી રાત પથારીમાં તરફડીઆં મારીને કહાડી હતી ! તે કાંઈ વખતે ઉઘાડાન કરીને, કાંઈ વખતે ઉઘાડા શ્વાસ લઈને અને કાંઈ વખતે અતિ અધીર બનીને, હવેલી પડવાની વાટ જોતો હતો ! હમણાં પડશે, ધડી પછી પડશે, એવી આશામાંને આશામાં તેણે આખી રાત કહાડી નાંખી ! પણ તેના ધારવા પ્રમાણે હવેલી પડી નહિ અને તેમાં માની લીધેલાં શત્રુ પણ મરી ગયાં નહિ !

છેક પાછલી રાત્રે વરાહને તંદ્રા આવી. એ તંદ્રામાં તેણે એવું સ્વપ્ન જોયું કે તેની આશા પૂર્ણ થઈ છે ને તેનાં પ્રબળ શત્રુઓ હવેલીમાં જીવતાં દટાયે મુવાં છે ! હાશ, હવે નિરાંત થઈ !!

પણ અરે ! આ શું ? વરાહે પથારીમાંથી ઉઠીને પોતાની પા-રીમાંથી જોયું તો તેને જણાયું કે સ્વપ્ને પણ સમમ જોઈને તેની મશ્કરી કરી હતી ! હવેલી પડવાને બદલે તે તો જોમની તેમ હતું ઉભી હતી !

હવેલીમાં દીવાનું અજબાજબ દેખાય છે અને પેલાં બંને જણાં તો આનંદથી વાતચીત કરતાં હોય એમ સંભળાય છે ! ત્યારે શું, તેઓ હજુ જીવતાં છે !? શિવ ! શિવ ! !

વરાહને ક્રોધ ઉપજ્યો. તેને પોતાની જાત ઉપર અને પછીથી આખા વિશ્વ ધ્વસાડ પર ક્રોધ ઉપજ્યો ! ક્રોધમાંને ક્રોધમાં તેણે દાંત કચકચાવ્યા અને હાથ પછાડ્યા ! પણ એ બધું વ્યર્થ હતું; પત્થર પર પાણી જેવું હતું !

થોડીવાર પછી સવાર થયું. સૂર્યની રશ્મિ એ તરફ પ્રસરી ગઇ. ધ્રુવડના જાતિ સ્વભાવવાળાં સ્ત્રી પુરુષોનાં હસતાં મોઢાં એથી એકદમ મંદિન થઈ ગયાં ! વરાહ એવા સ્વભાવવાળાં સ્ત્રી પુરુષોમાં આજે મુખ્ય હતા; કારણ તે આજે કામ પણ રીતે પોતાની ન્હાની ઝોરડી મંદીને બહાર નીકળવા ઇચ્છતો ન હતો !

કેમ ? શા કારણથી તે એમ કરતો હતો તે તો તેજ જાણે ! અને બીજાં જાણે પ્રતિભા અને મિહિર ! કારણ તેમનો નાશ કરવાને માટે આવો પ્રયત્ન રચાયો હતો ! પરંતુ તેમનો નાશ થવાને બદલે તેમના ભાગ્યે પથારીમાં સુતાં સુતાં તેમને અગણિત ધનભંડાર આપ્યો ! અને દૈવની લીલા કહો કે ભાગ્યનો ઉદય કહો !

પરંતુ વરાહના ક્ષોભની અત્યારે સીમા ન હતી. ક્ષોભ કરતાં આત્મચ્છાદન તેને વધારે દુઃખ દેતી હતી ! તેના જેવા જુદામાનને એ કરતાં વધારે કઠિન દંડ બીજો શું હોઈ શકે ? થોડીવાર સુધી તો વરાહ પોતાની ઝોરડીમાંથી બહાર પણ નીકળી શક્યો નહિ ! શરીરની અસુખાકારી જાણવી તે પોતાની પથારીમાં આમ તેમ આજોડવા ભાગ્યે !

પરંતુ ભાગ્યદોષથી એટલું સુખ પણ તેનાથી વધારે વખત ભાગવાયું નહિ ! એક શિષ્યે આવીને ખબર કહી કે, “ ગુરુ ! ઉઠો પેલા એ અતિથિઓ આવે છે ! ”

મહો મરડીને વરાહ વિકૃત સ્વરે બોલ્યો—“હૈને શું કરાવે છે ત્હારી મહોકાણુ ! મૂર્ખ—નરાધમ ! જે ખખર લખતે આવ્યો ! જા-અહિંથી—નીકળ !”

ગરીબ બિચારો શિષ્ય સવારના પહોરમાં ગુરૂના મુખમાંથી નીકળેલાં આવાં આશીર્વાચન સાંભળીને એકદમ જડ જેવો બની ગયો અને હાથ જોડીને “જેવી આરા—જેવી આરા” કહેવા લાગ્યો ! તે બિચારો ગુરૂજનો મનોભાવ જાણતો ન હતો; પરંતુ ગુરૂજ તો પાછા તેના પર ક્રોધે ભરાયા અને કહેવા લાગ્યા—“હવે આરા—આરા કરતો અહિંથી જા; મહારા મહોડા આગળ વધારે વખત ઉભો રહીશ નહિ !”

મનમાં પસ્તાતો પસ્તાતો તે બિચારો ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો. પરંતુ એટલામાં એક બીજો શિષ્ય આવ્યો અને ગુરૂજના વીર-બીભત્સ રસમાં કંઈક અદ્ભુત-વિસ્મય-રસનો સંયોગ કરીને કહેવા લાગ્યો—“દેવ ! તમે કાંઈ સાંભળ્યું ? ત્યાં તો એક અસૌક્રિક બનાવ બની ગયો ! અરેરે ! તમે તો જેવાને તેવાજ રહી ગયા અને પેલાં બે અતિથિઓ તો એકજ રાતમાં કરોડપતી થઈ ગયાં ! નસીબ ! ગુરૂદેવ નસીબ !!”

આ બીજો શિષ્ય ઘણો ચાલાક હતો—ઇસારામાં બધું સમજી જાય તેવો હતો તે ગુરૂજનો મનોભાવ સહજમાં સમજી ગયો !

અતિ બુદ્ધિમાન વરાહ ધીરે રહીને પથારીમાં જોડો થયો અને ક્ષિપ્તના મહોરથી બધી હકીકત સાંભળવા લાગ્યો. બધું સાંભળી રહ્યા પછી એકદમ તેનો ચહેરો બદલાઈ ગયો ! કવળ “હ” એટલું કહીને તેણે જોરથી એક નિશ્વાસ મૂક્યો !

ત્યાર પછી તે ધીરે રહીને બોલ્યા—“નીલકંઠ ! તને શું કહું : હું પહેલાંથીજ જાણતો હતો કે આવું થશે ! ચાલો, જે મધું તે ઠીક મધું, મહારાજને ખખર કહે; પછી તેમની ઈચ્છામાં આવે તેવી આ

ધનની અવસ્થા કરે ! આપણે એવા ધનને લઇને કરવું છે પણ શું ?
કારણ અર્થજ સઘળા અનર્થનું મૂળ છે ! ”

બીજો શિષ્ય (નીલકંઠશર્મા) પોપટની પેઠે બોલી ઉઠ્યો-
“ ખરું છે ગુરુજી ! એ વિષ જેના ઘરમાં જશે તે વિના મ્હોતે મરશે !
શ્રોણ દિવસ પછી તમે જાગેને કે એનું પરિણામ કેવું આવે છે ? ”

પાંચું “ હા ” એટલું કહીને વરાહ પૂછ્યું-“ આશરે કેટલું
ધન હશે ? ”

સમજી શિષ્યે સમય જોઇને ઉત્તર દીધો-“ ઘણું છે. ત્રણમુદ્રાથી
તો એાજી નહિજ હોય.

વરાહ ચમકીને બોલ્યો-“ કદાચ એથી પણ વધારે હશે ? ”

નીલકંઠશર્મા નિસાસો નાંખીને બોલ્યો-“ હા વધારે પણ હોય,
કારણ હવેલીના એક ખૂણા ધનના ઢગલાથી ઢંકાઈ ગયો છે ! ”

એ સાંભળીને વરાહ પોતે પોતાના મનમાં બોલ્યો-“ અહો !
કેવું બળવાન નસીબ ! એકજ રાતમાં કરોડપતી થઇ ગયાં ! હું એમને
મારી નાંખવાને માટે તૈયાર થયો હતો ! બ્રાન્તિ ! બ્રાન્તિ ! મહા
બ્રાન્તિ ! ! હા ! હવે સમજાય છે કે એ હવેલી મોરેન્દ્રક્ષણે-રાજયોગમાં
બંધાઇ હતી, તેથીજ અલક્ષિતપણે રહેલું દેવધન આવી રીતે “ પડું
પડું ” કરવું હતું ! હું ઉંધું સમજ્યો અને એ રીતે તેમને મારવા
ગયો પણ તેને બદલે તો તેઓ અગણિત ધન-ભંડાર મેળવવા પામ્યાં !
જેનું નસીબ ખુલે છે તેને કાંઈ લેવા જવું પડતું નથી ! હાય ! મહાસે
વિચાર તો આવી રીતે હવામાંજ ઉડી ગયાં ! ”

ગુરુજીને વિચારમાં પડેલા જોઇને નીલકંઠશર્મા પોતાના મનમાં
કહેવા લાગ્યો-“ ગુરુજીને જાણી ગડબાંગ થાય છે ! એમનું ચાલતું
હોય તો ધણો મારીને તેમની પાસેથી બધું લઈ લે; પણ કરે શું ?
કાંઈ ઉપાય નથી ! પણ તેનું નસીબ કેવું જોરાવર ! મહારા બાપ ! ”

એક સતમાં લક્ષ્યાધિપતિ ! હો, નામ લેતાની સાથે યુગલમૂર્તિ આવી પણ પહોંચી ! એમને જોઇને ગુરુજને તો કેમ થશે !”

પ્રતિભા અને મિહિર વરાહના બારણુ આગળ આવી પહોંચ્યાં એટલે નીલકંઠશર્મા વહેલો વહેલો ધરમાંથી બહાર આવ્યો અને અતિશય વ્યગ્રભાવે કહેવા લાગ્યો—“ પધારો—પધારો ! આજે આપનો સુપ્રભાત છે અને તેની સાથે અમારો પણ સુપ્રભાત છે ! અતિથિ—સંવાનું પુણ્ય હાથોહાથ મળ્યું ! અમારાં અહોભાગ્ય છે કે ફરી અહિં બેઠાં બેઠાં લક્ષ્યાધિપતિ રૂપે અમે તમારાં દર્શન કરવા પામ્યા ! ગુરુદેવના શરીરે કંઈક અસુખ છે તેથી તેઓ જાતે ઉડીને આપને આવકાર આપી શકતા નથી; પણ તેથી મનમાં માફું લગાડશો નહિ ! નંભણે આ શુભ સમાચાર સાંભળ્યા છે અને તેથી ઘણાજ આનંદ પામ્યા છે ! હું આપને તેડવા માટેજ આવતો હતો એટલામાં તમે આવી પહોંચ્યાં; ચાલો એ પણ ફીક થયું ! કહો વાડ, રાત્રે જોઇએ તેવી નિદ્રા આવી હતીને ? કાંઈ પણ જાતની અડચણ તો પડી નથીને ?”

નીલકંઠશર્મા સર્વગુણસમ્પન્ન હતો ! એક સાથે અનેક પ્રશ્ન તેના વિના સંભવે નહિ ! આદર, શિષ્ટાચાર, ભવ્યતા એ બધાનું એકજ સાથે તેણે તર્પણ કરી નાંખ્યું ! એથી ગુરુજ મનમાં મનમાં ઘણા ખુશી થયા ! આ બાબતમાં ગુરુ શિષ્ય એક બીજાની ઉતરે તેમ ન હતા !

પ્રતિભા અને મિહિરે ભક્તિભાવથી વરાહને પ્રણામ કર્યા અને બધી તેઓ તેના ચરણ પાસે બેઠાં. પરંતુ વરાહ તો એથી આભો બની ગયો. તે વહેલો વહેલો પોતાના આસન ઉપરથી ઉડ્યો અને તેમને પોતાની સાથે બેસાડવાને માટે આગ્રહ કર્યો. તે જોઇને મિહિર ભક્તિથી ગદગદ કંઠે બોલ્યો—“ મહાત્મન ! આશીર્વાદ આપો કે આવી રીતે અમે તમારા ચરણની પાસે હંમેશાં બેસી શકીએ !”

“ ના—ના, એવું તે કાંઈ બને ? તમે દેશ માન્ય છો—રાજધિરાજના આદર પાત્ર છો તેથી તમારે અહિં બેસવું યોગ્ય નથી !”

વરાહ એવું કહીને પોતાનું આસન મૂકીને તેમની પાસે બેઠો.

સાર પછી તે બોલવા લાગ્યો—“ ખરેખર ! તમે મોટાં ભાગ્ય-
શાળી છો ! એકજ સાથે ભાગ્ય અને પુરુષાર્થનો આવો યોગ જોયો
તો ક્યાંથી હોય પણ મહેં કદી સાંભળ્યો પણ નથી ! વળી ભગવાનની
પણ તમારા પર વિશેષ કૃપા છે. કારણ દૈવકૃપા વિના આવું અગ-
ણિત ધન કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ ! ખરેખર ! તમારાં દર્શનમાં પણ
પુણ્ય છે ! ”

મિહિર અતિશય સંકુચિત થઈને વિનયથી નમ્ર વચને બોલ્યો—
“ દેવ ! અમારાં અનુચિત વખાણુ કરીને તમે અમારું અકલ્યાણુ કરશો
નહિ ! અમે તમારા આશીર્વાદનાં ભિખારી છીએ—તમારા પ્રેમનાં
ભાગ્યાં છીએ, માટે અમને તો તમારે સંતાન તુલ્યજ ગણવાં જોઈએ ! ”

મિહિરનાં આવાં વચનો સાંભળીને ક્રાણુ જાણે શા કારણથી
વરાહે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. મિહિરે તે જોયો. વરાહનો નિશ્વાસ
મમંભેદીને નિકળ્યો હોય એવું મિહિરને જણાયું.

મિહિર ફરી બોલ્યો—“ કાલ રાતનાં ખનાવ તો તમે સાંભળ્યો
હશે ? ખરેખર ! એ ખનાવ અસૌકિક હતો—દેવની અગમ્ય લીલા જેવો
હતો ! અમે જે ગૃહમાં સૂતાં હતાં તેજ ગૃહમાં ગુપ્ત ધન લાંડાર
હતો. અચાનક ધનની વૃષ્ટિ થઈ અને અમે તો આશ્ચર્ય ચકિત થઈને
રહ્યાં ! માનવજુદિથી સમજાય નહિ એવો આ ખનાવ છે ! પરંતુ એ
સંધગાનું મૂળ જોવા જાઓ તો તમેજ છો ! તમે અમને ત્યાં સૂવાને
માટે મોકલ્યાં ન હોત તો આવો અસૌકિક ખનાવ અમે જોવા પામત
નહિ તેમ આવું અગણિત દૈવધન પણ અમને મળત નહિ ! ખરી
રીતે જોવા જઈએ તો, એ ધન અમારું નહિ પણ તમારું છે; માટે
તમારું ધન તમે કૃપા કરીને ગ્રહણુ કરો ! ”

“ અરે વાહ ! એમ તે કોઈ બને ? ભગવાને તમને આપ્યું છે

એટલે એ તમારું છે; મહારાણી તે કેમ લઈ શકાય ?” વરાહ અતિ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો.

“કેમ ન લઈ શકાય ! ન્યાયની રીતે એ ધન તમનેજ મળવું જોઈએ !” મિહિરે કહ્યું.

“પણ એ ધનને લઈને હું શું કરું ? કાના માટે એ જંગમને હું ગળે ભેરવું !” વરાહ હસતાં હસતાં બોલ્યો.

મિહિરે નીચી નજર કરીને કંઈક આર્દ્ર સ્વરે પૂછ્યું—“કેમ આપને કાંઈ સંતાન નથી ?”

વરાહે પણ નીચી નજર કરીને ઉત્તર દીધો—“ના.”

“સંતાન નથી તેમ બીજું કોઈ નિકટનું સગુંવહાલું પણ નથી ?” મિહિરે પૂછ્યું.

“ના.” વરાહે દૂંકામાં ઉત્તર દીધો.

“કોઈ છેજ નહિ ?”

“ના.”

“હું આવું પૂછું છું તેને માટે ક્ષમા કરશો. આપને સંતાન-સંતાતિ થઈ હતી કે સદાના આપ નિઃસંતાન છો ?” મિહિરે પૂછ્યું.

કોણ જાણે શા કારણથી આ વખતે વરાહે અતિ દામન દૃષ્ટિથી મિહિરના મોઝા સામું જોયું. તેની સાથે તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ પણ મૂક્યો !

સમય વિચારીને નીલકંઠશર્મા ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. આવી વાત-ચીત ચાલતી હોય ત્યાં કોઈ પણ શિષ્યને ઉભા રહેવાની ગુરૂની આજ્ઞા ન હતી.

“એ ઘણી જૂદી વાત છે; તમારે જાણવાની જરૂર નથી !” વરાહે કહ્યું. મિહિર કંઈક સંકુચિત થઈને બોલ્યો—“જરૂર જોવું છે તેથીજ હું આપને પૂછું છું. જે હરકત ન હોય તો કેમ કરીને મહારાજ

પ્રમત્તો ઉત્તર આપો કે આપને કોઈ સંતાનાદિ થયું હતું કે આપ સદાના નિઃસંતાન છો ?”

વરાહ પહેલાંના જોવાજ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—
“ એક અદ્ય આયુષ્યવાળો બાળક પહેલાં થયો હતો ! ”

“ તે સંતાન શું ગત થયો છે ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“ હા, એક રીતે ગત થયો એમજ કહી શકાય ! કેવળ દશ વરસનો તેનો આવરદા હતો. તે બિચારો લાંબા સમયથી કાળસાગરમાં લીન થયો છે ! ”

“ હું ઘણી અગ્રિય વાત આપને પૂછું છું તેથી ક્ષમા કરશો. પરંતુ એ બાળકનું મૃત્યુ શું તમે નજરોનજર જોયું હતું ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

આ વખતે વયોવૃદ્ધ વરાહના—અતિ કડોર જ્યોતિર્વિદના અંતરમાં દાહ સળગ્યો ! તેનાં નયનમાં આંસુ આવ્યાં ! યુક્તિથી આંસુ હુછીને તે અતિશય આર્દ્ર સ્વરે બોલ્યો—

“ ના મહેં મહારી નજરે તેનું મરણ જોયું નથી; તોપણ ગણિતથી મહારા જાણવામાં આવ્યું કે માત્ર દશ વર્ષનુંજ આયુષ્ય હતું ! ”

મિહિરે થોડીવાર મૌન રહીને પાછું પૂછ્યું—“ ત્યાર પછી તે પુત્ર કેવી રીતે પોતાની જીવનલીલા પૂરી કરી ? ”

“ તે હું જાણુતા નથી. લગ્ન તમે આવી બારીકાઈથી કેમ પૂછો છો તે મને સમજતું નથી. ગણગુજરી વાતને સંભારવાથી ફળ શું ? એથી તો ઉલટું મનને દુઃખ થાય છે ! ” વરાહે કંઈક દુઃખી થઈને કહ્યું.

“ તે માટે હું આપની વારંવાર ક્ષમા માગું છું. મહેં આપને પ્રથમ જણાવ્યું છે કે એ વાત જાણવાની મને વિશેષ જરૂર છે, આપનો પુત્ર કેવી રીતે મરણ પામ્યો તે આપ જાણતા નથી, કેવળ અણિત ઉપર આધાર રાખીને આપ કહો છો કે તેનું આયુષ્ય માત્ર દશ વર્ષનું હતું; કેમ એમજને ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“હા. મહેં એકવાર નહિ પણ ધણીવાર તેની કુંડળી તપાસી હતી; અને જ્યારે તેનું કળ એકનું એકજ જણાયું ત્યારે મહેં મનના દુઃખે તેને નદીમાં વહેતો મૂકી દીધો !” વરાહ બોલ્યો.

“આપ આ શું કહો છો ? નદીમાં વહેતો મૂકી દીધો ? તમે સ્વહસ્તે સંતાનવધ કરીધો ?” મિહિરે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું.

વરાહ થોડીવાર મૌન રહીને બોલ્યો-“મહેં વધ કર્યો નથી તોપણ એ વધ કર્યા જેવુંજ ગણાય !”

“કૃપા કરીને એ બાળત ખુલાસાથી કહો તો સારું,” મિહિરે કહ્યું.

“તેના પ્રાણનું રક્ષણ થઈ શકે એવા એક તાંબાના પાત્રમાં તેને સૂવડાવીને મહેં શિખ્રા નદીમાં વહેતો મૂક્યો હતો !” વરાહે ખુલાસો કર્યો.

“શિખ્રા નદીમાં વહેતો મૂકી દીધો ? હાય ! શા માટે તમે આવું કર્યું ?” મિહિરે દુઃખી સ્વરે કહ્યું.

“શા માટે મહેં એમ કર્યું; તે હું તને શું કહું બાળક ?-” અચાનક નદીનો બંધ ટૂટવાથી પાણીનો પ્રવાહ જેમ જેમ બંધ વહે છે તેમ મિહિરના પ્રશ્નથી વરાહનો હૃદય-બંધ ટૂટી ગયો અને તેમાંથી પાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત રીતે વહેવા લાગ્યો !

“શા માટે મહેં એમ કર્યું તે હું તને શું કહું બાળક ? તહે કદી સ્મશાનમાં શયને બળતું દીકું છે ? હાય ! તે જેવી રીતે અગ્નિની પ્રબળ જ્વાળામાં રહી રહીને બળે છે તેવી રીતે હું પણ બળુશું-અશાન્તલાવે બળુશું; તોપણ હજી હું જીવતો છું ! મ્હારો પાપી પ્રાણ હજી મને મૂકીને જતો નથી ! કેમ જતો નથી તે હું તને કેવી રીતે સમજાવું ? ભાગ્યદોષથી આ જસગજી રક્ષ કેવા અસહ્ય દુઃખનો દાવા-નળ છાતી પર વહન કરીને આજે ત્હારી સન્મુખ વાત કરતો બેઠો છે તે હું તને કેવા શબ્દોમાં સમજાવું ? બ્રાન્તિ, ગ્રહ, કુદૈવ અને મ્હારા નિષ્કુર ભવિત્યે મને બૂલાવ્યો અને મહેં ન કરવાનું કર્યું ! પણ હવે

એ વાતને વધારે લંબાવીશ નહિ, નહિતો મ્હારી છાતી ચીરાઈ જશે અને ત્હારે તેના નિમિત્તના ભાગી થવું પડશે ! ! ”

ખન્ને જળ્યા મૌન બેસી રહ્યા. તેમની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. પ્રતિભાને પણ રડવું આવ્યું.

થોડીવાર પછી આંતરિક સહાનુભૂતિના અમૃત જેવા શીતળ કંઠે પ્રતિભા બોલી—“ મ્હારે એક વાત પૂછવાની છે. કંઈક કોતૂહલથી હું પૂછું તો મ્હારો અપરાધ ગ્રહણ કરશે નહિ. આપના પુત્ર કયા લગ્નમાં જન્મ્યા હતા તે મને કહેશે ? ”

વરાહે લગ્નની વાત કહી. પુત્રનો ચોક્કસ જન્મકાળ ખતાવ્યો. તેજ સમયે પ્રતિભાએ જમીન પર કુંડળી કઢાડીને તેમાં અંક ગોઠવ્યા અને ધીરજથી તેની ગણતરી કરી. એક બે ને ત્રણવાર તેની પરીક્ષા કર્યા પછી ન્યારે તેના મનની ખાત્રી થઈ કે ગણિત ભૂલ વિનાનું છે ત્યારે તે પ્રકૃષ્ણિત દ્રષ્ટિથી વરાહના તરફ નેમને બોલી—“ જુઓ નંપએ ! આ કુંડળી તમને કેવી લાગે છે ? ”

વરાહે કંઈક વિરક્તિના સ્વરે ઉત્તર દીધો—“ હવે એમાં નવું નેવાનું શું છે ? એ તો મ્હેં જોયેલું છે. ”

“ તોપણ એકવાર જુઓ ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ આયુષ્યના સ્થાનમાં દશનો આંકડો મળ્યોને ?—હવે એમાં શું નેવા જેવું છે ! ” વરાહે પહેલાંના જેવાજ ભાવથી કહ્યું.

પરંતુ મિહિર ! કુંડળીમાં મૂકેલા અંકો નેમને ઉત્સાહથી બોલી ઉઠ્યો—“ ના—ના, દશ નથી, જરા જુઓ તો ખરા ? ”

“ દશ નથી ?—ત્યારે શું તેથીયે ઓછાં છે ? ” વરાહે પૂછ્યું.

“ કૃપા કરીને તમે એકવાર જુઓ એટલે શું છે તે જણાશે ! ”

મિહિરે પોતાની આતુરતાને અંકુશમાં રાખીને કહ્યું.

તે સમયે વરાહે, પ્રતિભા નહિ છતાં મિહિરનું માન રાખવાને

માટે કુંડળી ભેળ અને તેમાં એકવેલા અંક પ્રતિ પોતાની દ્રષ્ટિ નાંખી. દ્રષ્ટિ નાંખતાની સાથે તે આશ્ચર્યથી ચમકી ઉઠ્યો, “આ શું ! ? આતો દશ નહિ, પણ એકસો છે ! એક સાથે દશગણા વધારે ! ?-સોને ઠેકાણે દશની ગણતરી ! ? અસંભવ ! એમ તે કદી બને ! ? હું શું એવો ભૂલકણો છું કે ગણતરીમાં આવી ભયંકર ભૂલ કરે ? તમે પણ મહારા જેવા શોકાતુર વૃદ્ધની આવી મશ્કરી શું કરો છો ? ”

“આપ આ શું કહો છો-મશ્કરી કરીએ ! ? અમે શું એટલાં બધાં નીચ છીએ કે આવા વિષયમાં આપની મશ્કરી કરીએ ? કૃપા કરીને એકવાર કુંડળી તપાસો અને પછી કહો કે ખરું શું છે અને બોલો શું છે ? ” મિહિરે ધીરજથી કહ્યું.

વરાહે શાન્ત મૂર્તિ ધારણ કરીને ધીરજથી પ્રતિભાએ કહાડેલી કુંડળી અને તેમાંના અંકો તપાસ્યા. તેની સાથે રાશિચક્રની અને ગણિતની પણ પરીક્ષા કરી. ત્રણ ચાર વખત તપાસતાં બ્યારે તેને કોઈ પણ જાતની ભૂલ જોવાં લાગ્યું નહિ ત્યારે તે સ્તબ્ધિત, વિસ્મિત, અને દુઃખથી આહત થઈને બોલી ઉઠ્યો-“હાય ! આ શું ! ? મહેં આ કેવો સર્વ નાશ કર્યો ! ? અરે ! હું કેવો મતિમંદ, મૂર્ખ, નરાધમ કે મને કંઈજ સૂઝયું નહિ ! ? હાય ! મહેં મહારા હાથે પુત્રનો ઘાત કર્યો ! ?-હું પુત્ર હત્યારો થયો ! મહારા પ્રાણ કપાઈ ગયો છે ! જુઓ તમે મહારાં સુહૃદ હો તો આ પળે મને મારી નાંખો; નહિતો આપ-ઘાત કરીને મારે મરવું પડશે ! અને તે મહા પાતક તમારે નજરો-નજર જોવું પડશે ! ”

શોકથી ઉન્મત્ત બનેલો વરાહ પોતે પોતાના હાથ કરડવા લાગ્યો, માથાના વાળ તોડવા લાગ્યો અને જાતી-માથું ફૂટવા લાગ્યો ! તેની આંખો વિકાળ બની ગઈ, તેમાંથી અગ્નિ વર્ષવા લાગ્યો અને જાણે તે હમણાં બહાર નીકળી પડશે એવું જણાવા લાગ્યું ! આવી રીતે થોડી વારમાં વરાહની મૂર્તિએ ભયંકર ભાવ ધારણ કરી દીધો !

પ્રતિભા અને મિહિર તેને ધીરજ દેવા લાગ્યાં; પરંતુ વરાહનો શોક એટલો બધો પ્રબળ હતો કે તે સહજ સાજ ધીરજથી સમે તેમ નહતો. અતે ધણી ધણી આજીજી કરીને મિહિરે કહ્યું—“ મહાત્મન શાન્ત થાઓ ! ધૈર્ય ધારણ કરો ! થોડો સમય સ્થિર થઈને બેસો ! ”

“ હવે સ્થિર થઈને બેસું ? અરે ! પત્થર કરતાં પણ મ્હારું હૃદય કડિન છે, તેથીજ હું અત્યાર સુધી સ્થિર થઈને બેઠો હતો ! પણ હવે સ્થિર થઈને બેસી નહિ રહેવાય ! હાય ! આ પુત્ર—હત્યારા મહા પાપીના માથા પર હજી પણ વજ્રધાતુ કેમ થતો નથી ? અરે ! કૃતાન્ત ! શું તને પણ મ્હારું કાળું કર્મ જોઈને શરમ આવે છે ? ના—ના હવે મ્હારે જીવવું નથી—આ કાળું મ્હોટું ફરી જગતને દેખાડવું નથી ! ”

“ હું વિનતી કરું છું કે તમે થોડીવાર શાન્ત થાઓ ! તમે વિન, જ્ઞાની અને બહુદર્શી છો, તેથી ગર્ભગુજરી વાતનો શોક કરવો તમારે ઉચિત નથી. પરંતુ મહાત્મન ! તમે આવી રીતે નિરાશ કેમ થાઓ છો તે મને સમજાતું નથી ! તમે જ્યોતિષશાસ્ત્ર માનો છો ? ભાગ્યકુળ અને વિધિવિધિ ઉપર તમને આસ્થા છેને ? જો હોય તો આવી રીતે તમે શોકથી બચાવ કેમ થાઓ છો ? તમારો પુત્ર અવસ્થા જીવતો છે. આયુષ્ય હોય તો કાષ્ઠનું મૃત્યું થઈ શકે ખરું ? ” મિહિરે, શોકાતુર થયેલા વૃદ્ધને મહા મહેનતે સમજણ પાડી.

“ હા, એ પણ ખરું ! ” હવે વરાહને સમજણ પડી. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. “ આયુષ્યના કોહમાં જ્યારે મો વર્ષ આવ્યાં છે, ત્યારે તેને નદીમાં ફેંકે કે સમુદ્રમાં નાંખે પણ તે કાષ્ઠ રીતે મરવાનો તો નથીજ ! નક્કી તે મ્હારો નયનમણિ હજી જીવતોજ છે ! હવે તો તે મોટો પણ થયો હશે ! પરંતુ મ્હારા જેવા નરાધમ અને નિષ્કુર પિતાના ભાગ્યમાં એવું ક્યાંથી લખ્યું હોય કે હું તેને ફરી જાતી સાથે આપીને મ્હારા બળતા અંતરને શીતળ કરું ! ”

ભગવાન મ્હારા જેવા વૃદ્ધના ઉપર દયા કરીને કોઈ અભાવનીય રૂપે, અમારો પિતાપુત્રનો મેળાપ કરાવી નહિ આપે ? હાય ! મ્હારી વિદ્યા કેવી વિષમ, ભયંકર અને ભૂલભરેલી હતી કે જેના પર આધાર રાખીને મ્હેં નિર્દયપણે પુત્રને તજી દીધો ! આવી વિષમ અને નાશકારક વિદ્યા અને તેના પર આવો અહંકાર ! ધિક્કાર છે મ્હારી વિદ્યાને, ધિક્કાર છે મ્હારા જ્ઞાનને અને ધિક્કાર છે મ્હારા, અભિમાનને !! અહા ! એક નજીવી ભૂલનું આ કેવું ભયંકર પરિણામ ! એક ખિંદુના વિલોપથી આ કેવો ભયાનક સર્વનાશ ! ! ”

ગંભીર મૂર્તિ વરાહ અતિ ગંભીરપણે આવો વિચાર કરે છે અને ઘડી ઘડી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકે છે ! તેને પોતાની વિદ્યાનું અભિમાન હવે રહ્યું નથી. જે વિદ્યાવટે તે પોતાને સર્વોપરી અને સમર્થ વિદ્વાન સમજતો હતો તે વિદ્યા પર હમણાં તેને ખરેખરો તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે ! તેની આવી સ્થિતિ જોઈને મિહિરે પહેલાંના જેવાજ સહાનુભૂતિ સૂચક કંઠે કહ્યું—“ શું વિચાર કરો છો ? તમારો પુત્ર જીવતો છે એવું હજી પણ તમે માનો છો કે નહિ ? ”

વરાહ—અનુતાપના અગ્નિમાં તરતનો બળેલો વૃદ્ધ શોકાતુર વરાહ ! મર્મને વીધી નાંખે એવો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—
“ શાસ્ત્ર જો ખરું હોય, ગુરુ-ઉપદેશ જો અબ્રાન્ત હોય, દૈવ-માહાત્મ્ય પર જો આસ્થા હોય તો કાણુ મૂર્ખ એવું કહેશે કે મ્હારો પુત્ર જીવતો નથી ? તે જીવતો છે; મ્હારી ધમણીમાં અતિ વેગથી વાંડેલા રક્તની પેટે, આ પલ્લકવિહિન ચક્ષુની દ્રષ્ટિની પેટે, આ મર્મભેદી અનુતાપ-વાક્યની પેટે, નક્કી તે જીવતો છે; પણ—”

“ વળી પણ શું ? ” મિહિરે વચ્ચે પૂછ્યું.

“ પણ હાય ! તે મ્હારો નયનમણિ મને પાછો મળશે ? મ્હારા જેવા રંકનું બોવાયેલું રત્ન મને શું પાછું મળશે ? પિતા

કહીને તે આયુષ્યમાન સંતાન આ જન્મે મહારા પ્રાણુ શીતલ કરશે?" વચ્ચે અતિ દુઃખથી કહ્યું.

" જો કરે તો તમે તેને ચરણમાં રાખશો ? " મિહિરે આતુર થઈને પૂછ્યું.

" ચરણમાં રાખીશ ? ના-ના તેને તો આમ છાતી માથે ચાંપીશ ! " એમ કહીને જદ્દ વરાહે આવેગથી એકદમ મિહિરને પોતાના બેભામાં ખેંચી લીધો ! કેવળ મનના માની લીધેલા હર્ષમાં તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો અને તેવાજ ભાવમાં તેણે લવારો કરવા માંડ્યો. " અને આવી રીતે તેનું શિર-ચુંબન કરીને સંતાન-વાત્સલ્યની પ્રબળ પ્રવૃત્તિ પૂર્ણ કરીશ ! ત્યાર પછી આવીજ રીતે તેની પાસે મોહિની પ્રતિમા બેસાડીને હું સંસારમાં નંદનકાનનની પ્રતિજ્ઞા કરીશ ! એમ કરવાથીજ મહારો મનુષ્ય જન્મ સફળ થશે ! પરંતુ હે બાળક ! તું કાણુ છે ? તું મને શા માટે વારંવાર માયાના બંધનથી બાંધે છે ! ખરે ! આ શું ? હું ગાંડા માણસની પેઠે આવો લવારો કેમ કરું છું ? મહારે લાન ક્યાં જતું રહ્યું ? મા, તું મને ક્ષમા કર ! સહૃદય બુવક ! તું પણ પુત્ર વિયોગથી શોકાતુર થયેલા આ જદ્દનું ઉન્મત્તપણ ક્ષમા કર ! "

આંખમાં આવેલાં આંસુ લુછતાં લુછતાં અતિ આવેગથી ઉન્મત્ત સ્વરે મિહિર બોલ્યો-“ કાણુ કહે છે કે એ તમારું ઉન્મત્તપણું છે ?- જ્યેષ્ઠિય-જગતના અધીશ્વર, નવરત્ન સભાના ઉન્નત રત્ન, મહામતિ વરાહનું અનુમાન કદી પણ ખોટું હોય નહિ ! પિતા ! જન્મદાતા ! મહારા જદ્દ જગત સાક્ષાત્ ઈશ્વર ! ચરણાશ્રિત સંતાનને હવે ચરણથી દૂર કરશો નહિ !! "

" મિહિર ! મિહિર ! તું શું ખરેખર !- "

" હા હું ખરેખર તમારો તત્ત્વચેત્તો બાળક છું ! નદીમાં તણાવેલા તણાવેલો આ જીવ સિંહલદ્વીપ જેવા અગમ્ય પ્રદેશમાં નીકળ્યો અને

ત્યાં સિંહલેશ્વર મહાત્મા ચંદ્રચૂડની દયાથી ઉજ્જરીને મોટા થયો ! આ તમારી પુત્રવધૂ-સેહલરાજનદિની, જ્યોતિર્વિદ્યા-ગરીયસી વિદ્યાવતી ક્ષમા છે ! પિતા ! પિતા ! પુત્ર અને પુત્રવધૂને પદ્મલ્લી લ્યો અને શુભ આશીર્વાદથી તેમના તાપિત પ્રાણુ શીતલ કરો ! ” મિહિર પિતાના પગમાં પડ્યો. પ્રતિભાએ પણ પતિનું અનુકરણ કર્યું.

“ અં ! આ શું ? હું ખરેખર જાગૃંધું કે નિદ્રામાં સ્વપ્ન જોઉંધું ? હે દીનબંધુ ! મ્હારા પર દયા કર ! આ વૃદ્ધ વયે મ્હારી મતિને ઠેકાણે રાખ નહિ તો હું ગાંડો બની જઈશ ! ” આટલું કહીને વરાહ થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો !

મિહિર પહેલાંના જેવા સ્વરે બોલ્યો-“ દીનબંધુએ તમારા ઉપર દયા કરી છે. ખરેખર ! તમારો પુત્ર અને પુત્રવધૂ તે દીનબંધુની દયાથીજ હજારો વિદ્યા વટાવીને આજે તમારા શ્રીચરણમાં સ્થાન પામ્યાં છે ! તમે આવા અસ્થિર કેમ થાઓ છો ? હાય ! આજે જો મ્હારી માતૃશ્રી હયાત હોત તો તે કેટલી બધી સુખી થાત ? ”

પિતાપુત્રના આવા અભાવનીય આનંદ-મિલનથી ચારે દિશામાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો ! એક ધડીમાં આ શુભ સમાચાર આખા નગરમાં પ્રસરી ગયા ! વરાહ પુત્રને ગાઠ આલિંગન કરીને બોલ્યો-“ બેટા ! આજે મ્હારા જીવનનો સુપ્રભાત છે ! આવો આનંદદાયક પ્રભાત આ વૃદ્ધના જીવનમાં કદી પણ ઉઝ્યો નથી ! મા સતી કુળ-લક્ષ્મી ! ત્હારા પુણ્યથીજ આજે હું આવું અનુપમ માધુર્ય બોગવુંહું સતિ ! તું ચિરાયુષ્મતી થા ! ! ”

પ્રતિભા કંઈક સંકાય પામીને બોલી-“ પિતા ! આપનો આ આશીર્વાદ શું ફળશે ? વિધાતાની ઇચ્છા ખરેખર આવી થશે ? ! ”

મા ! આવા આનંદના સમયે તું કેમ આવી નિરાશાની વાણી ઉચ્ચરે છે ? જે ભવિષ્યમાં હશે તે અવશ્ય થશેજ ! ” વરાહે વિના વિલંબે પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર પ્રતિભાનું સાંત્વન કર્યું !

ત્યાર પછી વરાહે સૌથી પહેલાં શીતલપ્રસાદ નામના શિષ્યને બોલાવીને તેને મધુર વચનથી ખુશી કર્યો. આ બિચારાએજ થોડા વખત પહેલાં મિહિર અને પ્રતિભાના આવવાની ખબર કહી હતી અને તેને લીધે તેણે સવારના પહોરમાં ગુરૂનાં સ્વસ્તિ વચન સાંભળ્યાં હતાં !

આ તરફ સર્વગુણસમ્પન્ન નીલકંઠશર્મા આ બધું જોઈને અવાક મની ગયો ! “ અં ! આ નવાં આવેલાં જ્યોતિર્વિદ દમ્પતિ જે થોડા વખત પહેલાં લક્ષ્યાધિપતિ થવા પામ્યાં છે તે શું આ દરિદ્ર વરાહનાં પુત્ર અને પુત્રવધૂ ? ! હરિ ! હરિ ! ત્હારી લીલા તુંજ જાણુ ! ” આવી અવસ્થામાં નીલકંઠશર્માને સુખ થયું હશે કે દુઃખ થયું હશે તેનો વિચાર વાંચકાએજ કરી લેવો !

રાગ્નધિરાજ વિક્રમાદિત્ય આવો અભાવનીય શુભ સંવાદ સાંભળીને છડી સ્વારીએ વરાહને ઘેર આવ્યો. સઘળી હકીકત સાંભળીને તે પણ વિસ્મય પામ્યો. તે બોલ્યો—“ આવા દૈવભળ-સમ્પન્ન દમ્પતિનાં દરેક કાર્યો દૈવભળ-સમ્પન્ન હોય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? જીજ્ઞાં ગૃહમાંથી રત્નની વૃષ્ટિ થવી એ પણ દૈવનીજ કૃપા છે ! ભાગ્યવાન દમ્પતિ પોતાના પ્રારબ્ધથી વિના પ્રયત્ને દૈવધન મેળવવા પામ્યાં તેમાં પણ મને દૈવની કૃપા સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી ! એમજ થવું જોઈએ; અને એમ થવું એ સ્વાભાવિકજ છે ! આપણે આગળ પાછળનો વિચાર કરીને જ્યારે એનું તત્ત્વ શોધવા જઈએ છીએ ત્યારે કેવળ અધિકાર જોઈએ છીએ. કારણ દૈવની ગતિ સમજવી સહેલી નથી ! ”

ત્યાર પછી તે વરાહ તરફ જોઈને બોલ્યો—“ પંડિતવર ! જે અમૂલ્ય રત્નની જોડી તમારા ઘરમાં આવી છે તેની આગળ આ અગણિત ધનરત્ન અતિ તુચ્છ છે એમ સમજજો ! તમે હંમેશાં આ પુણ્યશીલ દમ્પતિની મર્યાદા જાળવજો, એજ માત્ર મહારો અનુરોધ છે ! ”

વરાહ અતિ આનંદ પામીને બોલ્યો—“ મહારાજની આજ્ઞાનું અચૂલ આચાર પેઠે હું હંમેશાં પાલન કરીશ ! ”

અસારે કેવળ અરાધિત !

થોડા દિવસ વરાહે ધણા સુખમાં કહાડ્યા । થોડા દિવસ ખરેખર તેણે સંસારમાં નંદનદાનનની રચના કરી ! કોઈ પણ જાતના અભાવથી, કોઈ પણ જાતની આપત્તિથી, તેનું સ્નિગ્ધ સરસ અંતર, અમકુક્ષિત અને નિરાશામય થવા પામ્યું નહિ ! મનમાં જે જે આશાઓ હતી, જીવનની જે જે ઇચ્છાઓનું તેણે અત્યાર સુધી પોષણ કર્યું હતું, તે તે આશા અને તે તે ઇચ્છા તેણે લક્ષ્મીની સહાયતાથી પૂર્ણ કરવા માંડી ! આવા મનગમતા સુખની સાથે ગુણવાન કૃતિ પુત્ર અને ગુણવતી વિદુષી પુત્રવધૂ; આશાકિત દાસદાસી, આત્મ-પરિજન, ઇત્યાદિ વસ્તુથી તેણે સંસારમાં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ લેવા માંડ્યો ! વળી આવા દેવ-દુર્લભ સુખની ઉપર રાજધિરાજનો વિશેષ અનુગ્રહ, દેશત્યાગી સન્માન અને સ્તુતિવાદકોનું સ્તુતિગાન—

વરાહ પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો—“ હાય ! જગતમાં જન જરા, આશી અને મૃત્યુ ન હોત, જીવન—નદીનો આવો વહેલો ઓટ આવતો ન હોત, તો કોણ કહી શકત કે મનુષ્યજીવન દુઃખમય છે ?

હવે વરાહ, તે પહેલાંનો વરાહ નથી ! તે રક્ષ, કટોર, કોપન-પ્રકૃતિ વરાહ જાણે જાદુમંત્રથી બદલાઈ ગયો હોય એમ જણાય છે ! તે પહેલાં રાતદિવસ અવિરામ રીતે શાસ્ત્રનું અનુશીલન કરતો હતો. શાસ્ત્રપાઠ અને તેના અધ્યયનમાં, અકંગણુનાના નવા નવા સંકેતો અને નિયમો ઉપજાવી કહાડવામાં, શિષ્યોની સાથે કૂટ વિષયના વિવાદમાં, અને એવી રીતે જ્યોતિષના બીજા ગહન વિષયોની ચર્ચા કરવામાં જે વરાહ રાતદિવસ રચ્યોપચ્યો રહેતો હતો તે વરાહ આજે ભોગવિલાસમાં વધારે ને વધારે રૂબેરૂ રહે છે ! તેના અંતરમાં પહેલાં ત્યાગ હતો તેને ઠેકાણે હવે ભોગ આવ્યો ! સંયમને ઠેકાણે

વિદ્યાસે અધિકાર જમાવ્યો છે ! વિદ્યાવ્યવસાયી, નિષ્ક્રિયાપરાયણ, વરાહ આજે ભોમી અને વિષયી બનીને પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો !

આવું કેમ થયું ? શા કારણથી આવું થયું ? કઈ ઇદ્રગળે શક્તિએ વરાહનું અગાધ પાંડિત્ય નષ્ટ કર્યું ?

એનો ઉત્તર સહજ છે. વાંચક પોતાની મેળે એનો ઉત્તર શોધી શકે તેમ છે.

આ કારણને લીધેજ સાધારણ રીતે વિદ્વાનો દરિદ્ર હોય છે; આ કારણને લીધેજ જ્યાં વિદ્યા હોય ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસો થવા ન દેવા એવો ઇશ્વરી સંકેત હોય છે અને જ્યાં એ ઇશ્વરી સંકેતથી અવગળાં બને છે, ત્યાં નિશ્ચય અધઃપતન થાય છે !

ધારણામાં આવી શકે નહિ, સ્વપ્નમાં પણ નજરે પડે નહિ. એવી અગાધ લક્ષ્મીની રેલછેલમાં વરાહ રાજાવા લાગ્યો ! કેવળ લક્ષ્મી નહિ પણ તેની સાથે વળી આયુષ્યમાન યશસ્વી પુત્ર-સાગરના ગર્ભ-માંથી નીકળેલું અમૃત્ય રત્ન-તેણે એક વખત બુલથી ગૂમાવેલો અમૃત્ય નિધિ-સ્વર્ગના પારિગ્ગતક કુસુમની સાથે તેનું ધર દોપાવે છે ! ત્યાં દરિદ્ર વરાહ શી રીતે પોતાના મગજનું સમતોલપાણું રાખી શકે ?

તેણે પોતાના મગજનું સમતોલપાણું ખોલ્યું તેની સાથેજ તેને અહંકાર ઉપજ્યો !—ધણે વિષમ, સાંઘાતિક અહંકાર ઉપજ્યો ! અહંકારમાંથી મોહ, મોહમાંથી માત્સર્ય અને માત્સર્યમાંથી આત્મપ્રવંચના એમ એક એક કરીને સઘળા દુર્જય અરિ તેને વીંટળાઈ વળ્યા ! તે પોતાના મનમાં તે મનમાં આખી દુનિયાનો બાદશાહ બની બેઠો ! આવી રીતે તેના અધઃપતનની શરૂઆત થઈ !

અધ્યયન અધ્યાપના, જ્યોતિષશાસ્ત્રનું અનુશીલન અને તેના પ્રચાર હવે વરાહને રૂચતો ન હતો. બે ચાર નામના શિષ્યો લઈને તેણે જેમ તેમ ગાંડું ગળાવવા માંડ્યું. એક તો વપને લીધે માનની

સ્વાભાવિક રીતે શિથિલતા થયેલી હતી, તેમાં ચર્ચાનો અભાવ થયે
એટલે વરાહે સંપાદન કરેલી વિદ્યા ધીરે ધીરે નાશ પામી ગઈ ! પરંતુ
આજ વરાહે એક દિવસ શાસ્ત્રચર્ચામાં અંતરાય પડશે એવી ધારણાથી
પોતાના હાથે પોતાના પુત્રને નદીમાં નાંખી દીધો હતો ! સંસારના
બુદ્ધ ભોગવિલાસ માણસને કેવી અધમ સ્થિતિએ લઇ જાય છે !

તીક્ષ્ણદર્શી રાજા વિક્રમાદિત્યે વરાહનું આવું અધઃપતન જોયું !
અવૃત્તિના પ્રવાહમાં તણાઈને જ્યોતિષવિદ્યાનો એક સમર્થ વિદ્વાન ધીરે
ધીરે આજસુ અને નિરૂઢમી થતો જાય છે—શાસ્ત્રચર્ચા, શાસ્ત્રીય વિચાર,
અધ્યયન, અધ્યાપના અને તેના નીતિના વિચારો ધીરે ધીરે લોપ
થતા જાય છે—ઉજ્જયિનીના મહાન કીર્તિમંદિરમાં જે નવરત્નો પોતાની
વિદ્યા અને જ્ઞાનથી શોભી રહ્યાં હતાં તેમાંનું એક રત્ન—જ્યોતિષવિદ્યાનું
એક અમૂલ્ય મણિ—ભોગવિલાસમાં રાતદિવસ રચીપચી રહે છે. તેના
સ્થાને એક કાષ્ટની પુતળી બિરાજમાન થઈ છે—ખીજ પડિતો એ
માટે વારંવાર ચર્ચા કરે છે—અઘટિત ટીકાઓ કરે છે એવું બુદ્ધિમાન
રાજાએ સારી પેઠે જોયું ! પરિણામ એ આવ્યું કે વરાહ ઉપરની
તેની શ્રદ્ધા ધીરે ધીરે લોપ થઈ ગઈ !

આ તરફ પ્રતિભા અને મિહિરે ઉપર્યુક્ત ક્ષેત્ર મેળવીને પુરેપુરા
ઉદ્વેગથી જ્યોતિષશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા માંડી. ખગોળ, ભૂગોળ અને
અનેક પ્રકારના અંકગણનાના નવા નવા સંકેતો શોધી કહાડીને તેઓ
દેશમાં અદ્વિતીય થઈ પડ્યાં. લોકો તેમના નામનો જ્યજ્ઞયકાર બોલવા
લાગ્યા. દેશદેશાન્તરમાંથી વિદ્વાનો તેમને મળવાને માટે આવવા લાગ્યા.
દૂકામાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક પ્રકારના જ્ઞાનથી અને તેવાજ અભિનવ
તત્ત્વથી તેમણે સઘળાનાં મન હરી લીધાં !

ગુણગ્રાહી રાજાએ જ્યારે તેમનું આવું અંદુલિત જ્યોતિષ જ્ઞાન
જોયું ત્યારે તેણે આ પતિપત્નિમાંથી એક જણને નવરત્ન સભામાં
વરાહને સ્થાને નિમવા માટે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું. કારણ કે એમ

કર્મી વિના તેનું અને તેની પ્રાણપ્રિય નવરત્ન સભાનું માન જળવાય તેમ ન હતું.

આડકતરી રીતે મિહિર કરતાં પ્રતિભા ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. મિહિર પૂછેલા પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આપે તે ઉત્તર કોઈ વખતે ખરો પડે અને કોઈ વખતે ખોટો પણ પડે. પરંતુ પ્રતિભા પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો સતોષકારક આપતી અને તેનું કૃપા પણ એવું તાત્કાલિક દેખાડતી કે જેથી લોકોના મનનું સહજમાં સમાધાન થતું અને તેનું ભાષેલું ભવિષ્ય પણ અક્ષરે અક્ષર ખરું પડતું. એ સિવાય પ્રતિભાની અતદ્રશિ અને ઉદ્ભાવિની શક્તિ મિહિર કરતાં ઘણી વધારે હતી. તે ઘણી વખતે માણસનું મ્હોડું જોઈને તેનો મનોભાવ કહેતી હતી—પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના તે ઘણી વખતે લોકોના કૃપા પ્રશ્નોનો ઉત્તર દેતી હતી. મિહિરની અંદર આવી શક્તિ ન હતી એટલે લોકોનું વલણ પ્રતિભા તરફ વધારે થાય એ સ્વભાવિક હતું.

અને વરાહ ? તેને તો સંસાર મુખ ભોગવતાં વખત મળે ત્યારે એની તરફ ધ્યાન આપેને ? પુત્ર અને પુત્રવધુ કરતાં તેનું આસન હાલ નીચે હતું. તે કોઈ કોઈ વખત પોતાનું માન જાળવવાને માટે પ્રયત્ન કરતો હતો પણ ઘણી વખતે તેમાં તે નિષ્ફળ નીવડતો હતો.

કારણ અસત્યનો આવરદા ઓછો હોય છે અને સત્યનોજ પ્રકાશ જ્યાં ત્યાં વહેલો પહોંચે છે. પ્રતિભાએ પૂર્ણ રીતે પોતાનો પ્રભાવ પાડવા માંડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો તેના અનુરક્ત અને ભક્ત થઈ ગયા.

દેશ દેશાન્તરમાંથી લોકો પ્રશ્નચલુનાને માટે વરાહને ત્યાં આવતા હતા. જો કે પહેલાંતો તેઓ વરાહને પૂછતા હતા, પણ વરાહ—અસત્યમુખ, શાસ્ત્રચર્ચાહીન, ભોગવિલાસમાં પચેલો વરાહ, તેનો જેવો તેવો ઉત્તર દેતો અથવા અનુમાન બાંધીને કે આભુઆભુના સંજોગો તપાસીને અમુક સિદ્ધાંત કહેતો; પરંતુ તેના ઉત્તરથી કે તેના સિદ્ધાંતથી

લોકોને સતોષ થતો નહિ. એટલે તેઓ મિહિર અને પ્રતિભાને શરણે જતાં હતાં. મિહિર જે મીમાંસા કરતો હતો તેથી પણ લોકોના મનનું જોષ્ઠ્યે તેવું સમાધાન થતું ન હતું. અતે પ્રતિભા આવીને જે સિદ્ધાંત કહેતી તેના ઉપરજ લોકો જોષ્ઠ્યે તેની આસ્થા રાખતા હતા. કારણ તેવું કંઈ હાથોહાથ ફળતું હતું.

એક દિવસે એક માણસ ગૃહદાહ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવા આવ્યો. પહેલાં વરાહના શિષ્યે એવું કહ્યું કે અમુક દિવસે તમારું ઘર અગ્નિથી બળીને નાશ પામશે. વરાહે કહ્યું—“ ના તેમ નહિ થાય; પણ ઘરનો અમુક ભાગ બળશે અને અમુક ભાગને અગ્નિનો સ્પર્શ પણ થશે નહિ. ” એ ઉપર ગણિત કરીને મિહિરે કહ્યું—“ ના, એમનું ઘર કદી પણ અગ્નિથી બળે તેમ નથી. કારણ તે અમુક શુભ નક્ષત્રમાં બંધાયેલું છે. ” પ્રતિભાએ કહ્યું—“ એ દિવસે ઘરના અમુક ખૂણામાંથી ઘરઘણીને દાટેલું ધન મળશે,—અગ્નિદાહ અથવા અગ્નિથી ભસ્મીભૂત થવાનો પ્રશ્ન અસંભવિત છે. તોપણ એની પાસેનું એક ઘર, દાટેલું ધન મળ્યા પછી બીજા દિવસે ધરતીકંપથી પડી જશે. કેવું આશ્ચર્ય ! પ્રતિભાના કહેવા પ્રમાણે તે માણસને ઘરમાંથી દાટેલું ધન મળ્યું અને તેને બીજા દિવસે ધરતીકંપથી પાસેનું ઘર જમીનદોસ્ત થઈ ગયું !

આવી રીતે પ્રતિભાની અદ્ભુત શક્તિનો પરિચય અનેક માણસોને મળ્યો અને તેથી તેની ખ્યાતિ ઘણી વધી ગઈ.

આમ છતાંયે પ્રતિભાના ગૃહકાર્યમાં કોઈ પણ જાતની ખામી આવતી નહતી. તે વૃદ્ધ સસરાની સેવાચારી કરતી હતી અને સ્વામીની પણ પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ શ્રદ્ધાથી સેવા ઉઠાવતી હતી. તે ઘણી ઉત્તમ રીતે પોતાના સંસાર-ધર્મનું પાલન કરતી હતી. કારણ કે તે સારી રીતે એમ સમજતી હતી કે સ્ત્રી જન્મની સાર્થકતા, ગૃહકાર્યની સફળતામાં સમાયેલી છે.

એક રીતે તે ગૃહકાર્ય કરતાં કરતાંજ, સસરાની અથવા સ્વામીની

કોઈ વિષયમાં થયેલી ભૂલ સુધારતી હતી. કોઈ માણસને અમુક વિષયનો થોડો ઉત્તર સ્વામી અથવા સસરાજી પાસેથી જ્યારે મળતો નહિ ત્યારે તે તેનો યથાથોડો ઉત્તર આપીને તેના મનનું સમાધાન કરતી હતી. આ કારણને લઈનેજ થોડા દિવસમાં તેનું નામ અને તેની અલૌકિક વિદ્યાનું માહાત્મ્ય દેશદેશાન્તરમાં પ્રસરી ગયું.

ગુણવાન રાજા વિક્રમાદિત્યે આવું બધું જોઈ સાંભળીને પ્રતિભાનેજ નવરત્ન સભાના એક રત્ન તરીકે માની લીધી. વરાહને ઠંકાણે એનેજ નીમવી એવું તેણે પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું. તોપણ આગળ પાછળનો વિચાર કરીને, તેણે થોડા દિવસ રાહ જોવાનું ઉચિત ધાર્યું.

આ વખતે એક નવો બનાવ બન્યો. એક દિવસ રાજા વિક્રમાદિત્ય રાજસભામાં પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રચર્ચા કરતો ખેડો હતો ત્યાં પેલા ચપળમતિના શિવરામશર્માએ એક નવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો. “મહારાજ ! આકાશમાં કેટલા તારા હશે એની ગણતરી આપના પંડિતોમાંથી કોઈ કદી શકે એમ છે ? આજ કેટલા દિવસથી મહારા મનમાં આ બાબત ઘોળાયા કરે છે; માટે એનો નિર્ણય થાય તો ઘણું સાફ !”

શિવરામશર્માનો આવો અદ્ભુત પ્રશ્ન સાંભળીને વિક્રમાદિત્યને હસવું આવ્યું. તે બોલ્યો—“શર્માજી ! તમારી બધી વાતો અદ્ભુત હોય છે એવું હું જાણું છું; પરંતુ તમને અચાનક આવો તરંગ શાથી ઉઠ્યો ?”

“ના, મહારાજ ! એ તરંગ નથી પણ આજે કેટલા દિવસથી મહારા મનમાં એ માટે વિચાર થયા કરે છે ! રાત્રિને સમયે આકાશ તરફ જ્યારે હું જોઉં છું ત્યારે મહારા મનમાં એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે આ આકાશમાં કેટલા તારા હશે ? થોડા દિવસ તો મહેં મહા મહાનંત એક બે કરીને સો બસે તારા ગણ્યા, પણ એથી વધારે કોઈ રીતે ગણી શકાયા નહિ. કારણ હું ગણું ગણું મેં બૂલી જઈ ત્યાં સી

સીતે એકદમ બધાની ગણતરી થઈ શકે ! રાજધિરાજની નવરત્ન જેવી મહાન સભા છે, જેનો જોડો જગતમાં મળવો દુર્લભ છે, એ સભામાં શું કાંઈ એવો પડિત નથી, કે તે મહારા મનનું સમાધાન કરી શકે ! જો તેઓ કરી શકે તેમ ન હોય તો પછી મહારામાં અને તેમનામાં ફેર શું ? ”

ધીરશુદ્ધિ રાજાને પહેલાં તો એ સાંભળીને હસવું આવ્યું, પણ બીજી પળે તે ગંભીરપણે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો—“ એમાં હાની જેવું શું છે ? જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિશારદ પડિતો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ધારે તો આપી શકે એમ છે. ખગોળ ઉપર જેમણે અસાધારણ રીતે અધિકાર મેળવ્યો હશે તેઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહજમાં આપી શકશે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરથી એક અદ્ભુત તત્ત્વનો અવિષ્કાર થશે, અને તેથી પણ એક જાતનો આનંદ માનવા જેવો છે. આ પ્રશ્ન સમયોપયોગી થયો છે; એથી શિવરામની ઈચ્છા પૂર્ણ થશે અને તેની સાથે મહારા પણ એક ઉદ્દેશ પાર પડશે. આ પ્રશ્નનો જે કોઈ યોગ્ય ઉત્તર આપશે તેનેજ હું જ્યોતિર્વિદનું પ્રધાન આસન આપીશ; ન્યાયની રીતે નવરત્ન સભામાં તેનેજ એક રત્ન તરીકે હું ગણીશ. એમાં વરાહ રહે કે જાય તે માટે ચિંતા નહિ ! ”

વિક્રમાદિત્યે શિવરામને પોતાના આસન પર જગા લેવાનું કહ્યું અને ટૂંકમાં તેને સમજાવ્યું; “ તમારો પ્રસ્તાવ હું અહણુ કરું છું. એનો ઉત્તર કેવો મળે છે તે શાન્તિથી સાંભળો. ”

ત્યાર પછી રાજસભામાં બેઠેલા પડિતો તરફ જોઈને અને તેમાં જેઓ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના વ્યવસાયી હતા તેમના પ્રતિ ખાસ લક્ષ્ય કરીને વિક્રમાદિત્ય બોલ્યો—“ શિવરામનો પ્રશ્ન, મહારા પોતાનો પ્રશ્ન જાણીને આકાશમાં ફેટલા તારા છે તેનો ગણના—સંકત તમે અને સમજવો ! ”

પ્રશ્ન સાંભળીને રાજસભામાં બેઠેલા જ્યોતિર્વિદ પડિતાનાં મોઢાં સુકાઈ ગયાં ! અચાનક મેઘવિના વજ્રાવાત ચાપ અને તેથી માણસ

ભયથી વિદ્વાન બની નય, એમ પંડિતો બની ગયા. આવો પ્રશ્ન ઉદ્દેશે અથવા આવો પ્રશ્ન ઉડી શકે, એવું તેમણે સ્વાને પણ ધાર્યું ન હતું.

“ આજે સવારમાં કેાનું મ્હોડું જોઈને ઉડ્યા હૅયું ! ” એવું કહીને તેઓ મનમાં ને મનમાં શિવરામશર્માને ગાળો દેવા લાગ્યા. કારણુ આ વિદ્યા-આ અદ્ભુત ખગોળ ગણનાની શક્તિ-તેમનામાં ન હતી. તોપણ તેઓ થોડીવાર આમ તેમ પુસ્તકોનાં પાનાં ઉઘલાવીને અને ભળતા શ્લોકો બોલીને ખોટો આડંબર કરવા લાગ્યા ! પરંતુ સમય ધણો કઠિન હતો; વિક્રમાદિત્ય જાતે ત્યાં ખેડો હતો એટલે તેમની ચતુરાઈ ત્યાં ચાલે તેમ ન હતી.

મનમાં શિવ નામનો જાપ કરતો કરતો લાચારીએ એક પંડિત બધાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઉભો થયો. ભયથી ઉપર્યુક્ત સ્વરે પરંતુ પોતાનું માન જળવાય એવી રીતે તે રાજા પ્રત્યે બોલ્યો-“ મહારાજ ! આપનો પ્રશ્ન ધણો ઉત્તમ અને ઉપયોગી છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યને લીધે અમારાથી એનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી. કારણુ કે એ ખગોળ-ગણિતનો વિષય છે. ખગોળનો વિષય ધણો કઠિન છે. તેમાં તેના સંકેતો અને તે સંકેતોને જાણવાના નિયમો વળી એથી પણ કઠિન છે. એનો કંઈક ભાગ મળે છે અને કંઈક ભાગ મળતો નથી. આવી સ્થિતિમાં મહારાજના પ્રશ્નનો ગમે તેવા ઉત્તર દઈને આવા મહત્વના વિષય પર ઢાંક પિછોડો કરવો એ ખરેખરી મૂર્ખતાનું કામ છે ! એટલા માટે આપના સઘળા પંડિતો સરળ ભાવે પોતાની અશક્તિ જણાવીને આપની ક્ષમા માગે છે ! વળી ભારતવર્ષમાં ખગોળ વિદ્યાનો હજુ સુધી જોઈએ તેવો પ્રચાર થયો નથી; એટલે એ વિષયમાં અમારું અજ્ઞાનપણું હોય એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી ! ”

“ કાણુ કહે છે કે ભારતવર્ષમાં ખગોળ-વિદ્યાનો હજુ સુધી જોઈએ તેવો પ્રચાર થયો નથી ? પ્રાતઃસ્મરણીય આર્યભટ્ટના જેવા મહાત્મા જે દેશમાં જન્મ્યા હતા તે દેશમાં ગૃહ અથવા નક્ષત્ર મંડ-

બની ગણના કોઈ કરી શકે એમ નથી એમ કેમ માની શકાય ? પંડિતવર વરાહને ખબર કરો અને તેમને મ્હારા પ્રમતો ઉત્તર આપવા કહો. કેવું આશ્ચર્ય ! મ્હારી નવરત્ન સભા આજે ખજોળ-વિદ્યામાં પોતાનો પરાભવ સ્વીકાર કરે છે ! ” વિક્રમાદિત્ય દ્રવતાની સાથે બોલ્યો.

રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને સધળા ચમક્યા. એકદમ સભામાં નિસ્તબ્ધતા પથરાઈ ગઈ, પંડિતો પોતપોતાના મનમાં ગડબાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ પેલો સરળ હૃદયનો રાજવયસ્ય-વિદુષક, મનમાં તે મનમાં હસવા લાગ્યો અને શાન્તિથી આ નવું કૌતુક જોવા લાગ્યો !

તરતજ વરાહ પંડિતને ખબર પહોંચાડવામાં આવી. તે ગભ-રાતો રાજસભામાં આવ્યો અને બધી હકીકત સાંભળીને આભો બની ગયો. પરંતુ થોડીવાર વિચાર કરીને તે ધીરજથી વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે બોલ્યો—“ મહારાજ ! આજનો દિવસ મને મહેતલ આપો. કાલ સવારે રાજસભામાં આવીને હું મહારાજના પ્રમતો યોગ્ય ઉત્તર આપીશ. ”

એ સાંભળીને વિક્રમાદિત્ય બોલ્યો—“ ડીક તેમ કરો. પરંતુ કાલે સવારે મ્હારે એનો ઉત્તર જોઈશે. એની સાથે તમે એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે એ ઉત્તર ઉપર નવરત્ન સભા સાથેનો તમારો સંબંધ આધાર રાખે છે ! કારણ એ વિષયનો ન્યાયવિચાર કરવાને હું બમથી બધાયો છું ! ”

રાજાની આવી આજ્ઞા સાંભળીને વરાહ ગભરાયો. હાથથી તેનો અંતરાત્મ હિડી ગયો. બીજું કોઈ પણ બોલ્યા વિના કેવળ “ જીવી આજ્ઞા ” કહીને તેણે રાજાની આજ્ઞા શિર પર ચઢાવી.

તે દિવસે સમય મયા વિના, હાથ, ઉલ્કા અને વ્યાકુળતાના એક સરખા ભાવથી પંડિત સભા ભંગ થઈ ગઈ. પંડિતો હિંમત ચહેરે પોતપોતાના ઘેર પાછા ફર્યા !

સત્યનો અહિમા !

વરાહ ઉદાસ ચિત્તે ઘેર આવ્યો. 'કાઈની સાથે વાતચીત ક્યા વિના, તે પોતાના ઝોરડામાં ગયો અને ગંભીર પણે વિચારવા લાગ્યો—

“ આવતી કાલે રાજસભામાં જઈને શું કહેવું ? 'કેવી રીતે માન પ્રતિ-
 ઘાનું રક્ષણ કરવું ? મ્હારાથી કેવી રીતે રાજની આવી કઠિન અને
 અસંભવિત આજ્ઞાનું પાલન થશે ? કાલે જ્યારે હજારો માણસો મ્હારા
 તરફ આતુરતાથી જોઈ રહેશે ત્યારે હું કેવી રીતે મ્હારું માન જાળવી
 શકીશ ? જે વાત હું જાણતો નથી; આખી જીંદગીમાં જે વાતનો
 મને વિચાર થયો નથી; જેનો સ્વપ્ને પણ મને ખ્યાલ થયો નથી; તે
 વાત હું બીજાને શી રીતે સમજાવી શકીશ ? અનંત આકાશમાં
 આટલાં નક્ષત્રો છે એ કેવી રીતે ગણાય અને કેવી રીતે કહેવાય ?
 અનંતકાંઠી નક્ષત્રો હોય ત્યાં તેની સંખ્યા પણ શી રીતે થાય ? હાથ !
 મને આ સંકટમાંથી કાઈ ખચાવે એવું નથી. મ્હારી આ સમસ્યા
 કાઈ પૂરી કરે એવું નથી. કાઈની દયાથી એકજ દિવસમાં આ અસૌ-
 ક્રિકે દેવ વિદ્યા મ્હારાથી શીખી શકાય એમ નથી. અહો કઠિન ભાગ્ય !
 આવી વૃદ્ધ વયે તહે મને દગો દીધો ! જીવનની આવી છેલ્લી દશામાં
 તહે મ્હારો સથળો દર્પ ચૂર્ણ કરી નાંખ્યો ! અરેરે ! ઈહ જીવનનું
 મોટામાં મોટું સન્માન—નવરત્ન સભાનું આસન હવે સદાને માટે ત્યાગ
 કરવું પડશે ! રાજ્યએ પ્રદતાની સાથે—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું કહ્યું છે.
 હાય ! આવું કેમ થયું ? અચાનક આવું કેમ બન્યું ? શું લક્ષ્યાધિ-
 પત્તિ થવાનું તો આ પરિણામ નહિ હોય ? પણ કાલે રાજને હું
 શી રીતે મ્હોડું ખતાવીશ ? તે પૂછશે ત્યારે હું શું કહીશ ? મને તો
 કાંઈ સૂઝતું નથી ! ભગવાન ! હવે તો તું બાજુ રાખે ત્યારે રહે,
 આખી મ્હારા હાથ તો હેઠા પડ્યા છે ! ! ”

ગંભીર, વિષાદથી ભરેલા ધડી ધડી નિશ્વાસ મૂકીને વરાહ આવી રીતે વિચારના વિષમ સ્રોતમાં તણાતો જાય છે; પરંતુ તેને કોઈ કિનારો હાથ લાગતો નથી અને લાગશે એવી તેને આશા પણ નથી. આવી ભયંકર નિરાશાને લીધે થોડીવારમાં તેના શરીરનું લોહી સાવ સૂકાઈ ગયું હોય તેમ તેના ચહેરા એકદમ શીઘ્રો પડી ગયો અને તેની આંખો ઉંડાણમાં પેસી ગઈ. તેના વિચારોએ તેનું દુઃખ વધારી દીધું અને તેથી તે દુઃખના મહાભારત કુંગરમાં દટાઈ ગયો હોય એમ તેને લાગતું હતું.

પિતૃભક્ત મિહિર ! પિતાને શોધતો શોધતો ત્યાં આવી ચઢ્યો. પિતાનું હાસ્યથી પ્રકુલિત રહેતું મ્હોડું, તેને આજે મલિન અને ઉદાસી ભરેલું લાગ્યું. તેની સાથે પિતા વિચારથી વ્યાકુળ બનીને ગંભીર, ઉગ્ર મૂર્તિ ધારણ કરીને બેઠા હોય એમ પણ તેને જણાયું; તેનાથી મ્હોડું ફાડીને પિતાને પૂછાયું નહિ, તો પણ એનું કારણ જાણવાને માટે તે ઉત્સુક થયો અને પિતાની સન્મુખ વિનીત ભાવથી ઉભો રહ્યો. વરાહે મિહિરને જોયો તો પણ થોડીવાર સુધી તો તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. ત્યાર પછી મર્મને વીધી નાંખે એવો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને તે બોલ્યો—“ બેટા ! મૂઢ મતિના રાગને આજે એવો તરંગ ઉડ્યો છે કે આકાશમાં કેટલા તારા છે તે મને ગણીને કહો ! સઘળા પડિતા હારી જવાથી એનો ઉત્તર દેવાનું કામ મહારા માથે આવ્યું છે. હું ખજોળવિદ્યા બણ્યો નથી, તેમ એનાં મૂળતત્ત્વો જાણતો નથી એટલે મહારાથી શી રીતે એનો ઉત્તર આપી શકાય ! બેટા ! તું કાંઈ જાણે છે કે ? ”

મિહિર બોલ્યો—“ પિતાજી ! એનાં કેટલાંક તત્ત્વો હું જાણું છું, પણ એની ગણનાના જે સંકેતો છે તે હું જાણતો નથી; છતાં તેને માટે ચિંતા કરશો નહિ. તમારી પુત્રવધૂ ખજોળવિદ્યામાં વધી નિપૂણ છે ! ”

હવેથી ઉજળીને વરાહ એકદમ બોલી ઊઠ્યો—“ હે ! વધુમાતા

આવી વિદાયતી છે ? તેનો જય થાઓ ! જય થાઓ ! ! ”

પરાપર તેજ વખતે પ્રતિભા રસોઇથી પરવારીને સ્વામી અને સસરાને જમવાને માટે બોલાવવા આવી. તેને જોઇને વરાહ એકદમ બોલી ઉઠ્યો—“ આ વધુમાતા આવી ! બેટા ! ત્હારા વૃદ્ધ સસરાની લાજ રાખવાનું કામ હવે ત્હારા હાથમાં છે ! ”

પ્રતિભા ઘણા વિનયથી બોલી—“ મને જે આજ્ઞા હોય તે કહો; તમારી આજ્ઞાનું મ્હારાથી પ્રતિપાલન થશે, તો હું પોતાને મોટી બાળ્યશાળી સમજીશ ! ”

“ મા ! તું મ્હારા ગૃહની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે, સાક્ષાત સરસ્વતી કું ! ત્હારી કૃપાથી મ્હારું સંકટ દૂર થશે એટલુંજ નહિ પણ એથી કાલ દિવસ મ્હારું માથું નીચું નમશે નહિ ! ” વરાહે પરમ આનંદથી આટલું બોલીને પછી રાત્રની આજ્ઞા કરી. અંતમાં તેણે કહ્યું—“ મા ! મ્હારાથી એનો ઉત્તર નહિ દેવાશે તો મ્હારી માન પ્રતિષ્ઠા નાશ પામશે—નવરત્ન સલામાંથી મ્હારું આસન સદાને માટે ઉડી જશે; માટે તું મને આ સંકટમાંથી બચાવે તો બહુ સારું ! ”

એ સાંભળીને પ્રતિભા ઉત્સાહથી બોલી—“ દેવ ! એને માટે ચિંતા કરશો નહિ, થોડીવાર પછી હું તમને બધી સમજણ પાડીશ. હમણાં ભોજનનો સમય થયો છે; માટે પહેલાં ભોજન કરો પછી હું તમને ધીરજથી બધું સમજાવીશ. ”

વરાહ અતિ અધીરપણે બોલ્યો—“ ના, મા ! પહેલાં મ્હારી ઉત્કંઠા દૂર કર. આજ પોતે મને નક્ષત્ર ગણનાનો સંકેત સમજાવે તોજ હું અન્નજળ ગ્રહણ કરીશ, નહિ તો કદાપિ નહિ કરું ! ”

પ્રતિભાએ જોયું કે સસરાજી અધીરા બન્યા છે એટલે તેમને ભોજનનો આગ્રહ કરીશ તો તે નકામો જશે !

નિરૂપાય બનીને તેણે તેજ વખતે ભૂમિપર ચાર રેખાઓ દોરીને તેમાં કેટલાક અંકે ગોઠવ્યા અને ત્યાર પછી અતિ આશ્ચર્યકારક રીતે

આકાશમાંના નક્ષત્રો ગણવાની વિધિ અને તેના સાંકેતો ખતાવીને સસરાજીને તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે આખા આકાશમાં—આટલા નક્ષત્રો છે !

પુત્રવધૂની આવી અદ્ભુત ગણના શક્તિ અને સાંકેતિક કૌશલ્ય જોઈને વરાહ સ્તબ્ધિત બની ગયો ! તે પોતાના મનમાં હવે આરી રીતે સમજી ગયો કે તેના આગળ તેનું પોતાનું જ્યોતિઃશાસ્ત્ર જ્ઞાન સમુદ્રની પાસે સરોવર સમાન છે. તેના મનની હવે ખરેખરી ખાતરી થઈ કે આ રત્નજ નવરત્ન સભામાં જ્યોતિર્વિદનું આસન પ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે ! તેણે પોતાના અંતરમાં અંતરમાં એવું ચોક્ખી રીતે અનુભવ્યું કે એની આગળ તેનું જીવવું ન જીવવું બન્ને ખરા-ખર છે ! ત્યાર પછી તેને અચાનક કાણ જાણે કેવા વિચાર ઉપજ્યો કે તેથી તેનું હૃદય કમ્પી ઉઠ્યું.

પ્રતિભાની ખગોળ-વિદ્યામાં આવી નિપૂણતા જોઈને મિહિર પણ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે બોલ્યો—“ ખગોળ-વિદ્યાનાં આવાં સાંકેતિક ચિહ્નો અને તેને ઓળખવાની વિધિ ત્હેં તો મને કાંઈ દિવસ શિખવીજ નહિ ! ”

પ્રતિભા થોડીવાર ચૂપ રહીને પછી ધીરેથી બોલી—“ તમે મને એ માટે પૂછ્યું ન હતું, તેમ એ માટે કાંઈ દિવસ કહ્યું પણ ન હતું : એટલે હું તમને શી રીતે કહી શકું ? શાસ્ત્રનો એવો નિર્ણય છે કે જિજ્ઞાસુ વિના કાંઈને પણ તત્ત્વવિદ્યા કહેવી નહી; કારણ કે તેનું દ્રવ્ય મળતું નથી. એ માટેજ મ્હેં તમને કાંઈ કહ્યું નહિ. હવે એ વિદ્યા જાણવાની તમારી ઇચ્છા છે તો હું તમને કહીશ ! ”

વરાહ આ વખતે પાછો વિચારમાં પડ્યો અને પોતાના મનમાં મનમાં “ હું ” એવો શબ્દ બોલ્યો.

આ “ હું ” શબ્દનો અર્થ વાચકને આગળ ઉપર સમજાશે.

ત્યાર પછી પિતા પુત્ર અતિ આનંદથી ભોજન કરવા બેઠા.

આનંદથી ઉભરાતા હૃદયે પ્રતિભા તેમની સામે બેઠી. તેની વિદ્યાનું આવી રીતે સાર્થક થવાથી તેને અપાર આનંદ થયો; સંકટમાં પડેલા અસરોને આવી રીતે સહાય કરવાથી તેનું મન આનંદિત બની ગયું !

ભોજન કર્યા પછી વરાહ પ્રતિભાને કહેવા લાગ્યો—“ મા ! મ્હારી એક વિનંતી તું ધ્યાનમાં રાખજે કે હું ત્હારી પાસેથી આ નક્ષત્ર ગણનાની વિદ્યા શિખ્યો છું એવું તું કોઈની પાસે કહેતી નહિ. મિહિર આ વાત તું પણ ધ્યાનમાં રાખજે. જોજે ભૂલથી પણ તું કોઈને મ્હોડે આ વાત કરતો ના ! ”

મિહિરે પિતાનું વચન અંગીકાર કર્યું. પ્રતિભાએ પણ “ પ્રાણુ જતાંયે આ વાત હું કોઈને કહીશ નહિ; ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી !

પણ આવી પ્રતિજ્ઞા તે કેમ કરે નહિ ? વિદ્યાને ગર્વ દેખાડવાને માટે અથવા આત્મપ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે તેણે પોતાના જીવનમાં કદી પણ ઈચ્છા કરી ન હતી. કેવળ જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય અને સત્યનો આલોક જગતમાં ચો તરફ ફેલાય એજ તેનું લક્ષ્ય હતું. તે કોઈપણ ઉપાયે થાય અથવા ગમે તેને હાથે થાય તેને માટે તેને આપત્તિ ન હતી.

પરંતુ વિધિના વિધાનથી, સવળું કરતાં અવળું બન્યું ! વરાહની વિદ્યા પકડાઈ ગઈ ! સત્યનો મહિમા કોઈની સાહ્યતા વિના અને કોઈના અંતરાયની પરવા કર્યા વિના પોતે પોતાની મેળે પ્રકાશમાં આવ્યો !

આપણા શિવરામશર્મા જે આ ઉત્પત્તિના મૂળ કારણ હતા અને વરાહને આવા અણુધાર્યા સંકટમાં નાખનાર હતા, તે શર્મા પોતાના અદ્ભુત પ્રભુનો વરાહ કેવો ઉત્તર આપશે તેને માટે તણે ઉપર ચર્ચા ગયા હતા ! તેમના ચિત્તમાં એવી ચટપટી ભરાઈ ગઈ હતી કે વરાહનો ઉત્તર સાંભળ્યા વિના તેમનાથી થોડો વખત પણ કોઈ કેકાણે ઠરીને બેસી રહેવાય તેમ ન હતું ! ઘડીમાં રાજમહાલયમાં, તો ઘડીમાં અતિથિશાળામાં અને ઘડીમાં બજારમાં, એન ત્યો અસ્થિર મનમાં જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યા. અતે તેઓ ફરતા રતા અચાનક

વરાહને ઘેર આવી પહોંચ્યા. વરાહ કેવા મંત્ર બળથી અથવા કેવી ક્રિયાથી આ અસંભવિત વાત સંભવિત કરે છે તે સૌથી પહેલાં જાણી લેવું જોઈએ; તેવી ધ્યાનીથી તેઓ વગર જોલાવ્યે વરાહને ઘેર આવ્યા ! રાજ-સભામાં વરાહની વિદ્યા પ્રકાશ પામે તે પહેલાં એ વિદ્યા પોતાને જાણવી જોઈએ; અને જો તેમ ન થાય તો પછી તેને હોંશીઆર કાણુ કહે ?

તેની ધારણા એવી હતી કે “ આકાશમાંના તારા ગણવા એ કામ મનુષ્ય-શક્તિની બહાર છે; અને તેથી વરાહ પડિતથી એ કામ થઈ શકેજ નહિ ! તો પણ તે કાલે રાજસભામાં આવીને આકાશમાં કેટલા તારા છે તે કહેવાનો છે, તે ક્યા બળથી, ક્યા સાહસથી કહેશે એ મને સમજાતું નથી ! જરૂર એની અંદર કાંઈપણ બેદ છે, અને એ બેદ એકવાર કાંઈપણ જોખમે આપણે જોવો તો જોઈએજ. અહો ! આટલું મોટું વિશાળ આકાશ, આખી પૃથ્વીને ઘેરી વળ્યું છે, તે અનંત આકાશના, લાખો, કરોડો, શંખ, પદ્મ, પરાર્ધ અને અંક શાસ્ત્રની બીજી મોટામાં મોટી જે કાંઈ સંખ્યા હોય, તે બધીને એકઠી કરવાથી પણ શું આ અનંત નક્ષત્રોનું પરિણામ નક્કી થાય એમ છે ? કદી નહિ. મને તો એ બધું આંધળું ભીંત જેવું લાગે છે. જોઈએ વાર વરાહ પડિત એ અધારામાંથી કેવું અજવાળું પાડે છે ! મહે પણ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે બધા સાંભળીને દિગ્ થઈ ગયા છે ! મહારાજ પણ વિચારમાં પડી ગયા છે અને આખા નગરમાં એને માટે જે ચર્ચા થાય છે તે સાંભળીને મને તો પેટ પકડીને હસવું આવે છે ! ”

લઘુપ્રકૃતિ શિવરામશર્મા પોતાના મનમાં આવા વિચાર કરતો કરતો વરાહના ધરમાં પેઠા. ત્યાં શિષ્યોને મ્હોડે તેણે એવું સાંભળ્યું કે વરાહ પોતાના પુત્ર સાથે અંદર જન્મવા બેઠા છે. એટલે તે ન હટકે રસોડાની પાસેના ચોરડામાં પલાંડી વાળીને બેઠા ! તે બેઠા પછી શું કરવું અને કેવી રીતે વર્તવું એનો વિચાર કરે છે, એટલામાં તેના

સાંભળવામાં આવ્યું કે વરાહ કાઢને એવું કહે છે—“ મા ! મ્હારી એક વિનતી તું ધ્યાનમાં રાખજે કે હું ત્હારી પાસેથી આ નક્ષત્ર-ગણનાની વિદ્યા શિખ્યો છું, એવું તું કાઢની પાસે કહેતી ના ! ” આટલું સાંભળતાની સાથે શર્માની છાતી વેંત ઉંચી થઇ-તેની સ્વભાવિક કુતૂહલવૃત્તિ એથી સોગણી વધી ગઈ. બીજી શી વાત થાય છે તે સાંભળવાને માટે આ ચતુર માણસે પોતાના કાન ઘણી ઉત્કંઠાની સાથે ખડા કરી દીધા !

બીજીજ પળે સાંભળવામાં આવ્યું-વરાહ કહે છે—“ મિહિર ! આ વાત તું પણ ધ્યાનમાં રાખજે. જેને ભૂલથી તું પણ કાઢને મ્હોડે આ વાત કરતો ! ” આવું સાંભળીને શર્મા પોતાના મનમાં ખેલી ઉઠ્યા—“ ઓ બાપરે ! પડિતજીની આટલી બધી લુચ્ચાઈ ! પણ આ શર્માએ તમારી લુચ્ચાઈ જાણી છે, એટલે તમે ફાવવાના નથી ! હવે શું કરવું ? અહિંથી પોપારા ગણવા ! નહિ તો એ જાણશે કે હું અહિં આવ્યો છું, તો બધી બાજી બગડી જશે ! પણ આ બાઈનું આવું દિવ્ય જ્ઞાન જોઈને મને અચંબો થાય છે ! શું રાક્ષસોના દેશમાં બધાં બૈરાં આવાં હોંશીયાર હશે ? કાણ જાણે ! પણ મને તો એમ જણાય છે કે જાણે શાપથી બ્રહ્મ થયેલી સરસ્વતી છળવાને માટે આવી હોય ! હશે જે હશે તે બધું સમજશે ! પણ હવે તો અહિંથી આંખ મીંચીને ચાલવાજ માંડે ! ”

શિવરામ ઉઠીને ઉભો થયો. જતાં જતાં તેણે એવું પણ સાંભળ્યું કે વરાહનો પુત્ર અને પુત્રવધૂ, “ આ વાત કાઢને મ્હોડે નહિ કહીશું ! એવી વરાહની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરતાં હતાં.

આ સાંભળીને શિવરામને હસવું આવ્યું. તે પોતાના મનમાં મનમાં ખેલ્યો—“ ઓ બાપરે ! આ વિદ્યાની આવી વડાઈ અને આવી લુચ્ચાઈ ! ? આના કરતાં તો સાત જન્મ સુધી મૂર્ખાં રહેવું સારું છે ! સારું થયું કે હું કંઈ શિખ્યો નહિ ! નહિ તો આ વરાહની પેટે મારે પણ છોકરાની વહુની પાસે આવી આજીજી કરવી પડત ! પણ

એથી તો પેટ ભરીને હસાય પણ નહિ અને મન મૂકીને રડાય પણ નહિ ! કેવળ “ ભાવિના ધરમાં ચોરી ” કરીને અને આવો વિચારો પોષાક પહેરીને, બગલગતની પેટે જ્યાં ત્યાં રખડવું તેના કરતાં અજ્ઞાન રહીને આનંદ માણવો એ શું જોરું ? બળી એ વિદ્યા અને બળ્યું એ માન ! !”

૩૧

અગ્નિમાં આહુતિ !

પોતાના માન-રક્ષણ માટે પંડિતવર વરાહ આત્મ-પ્રવચનાના ઘોર પાપમાં લિપ્ત થયો ! પુત્રવધૂની પાસે નક્ષત્ર-ગણનાનો સંકેત આ સહજમાં શિખ્યા છતાં, તે તેનું કૃતિત્વ છૂપું રાખવાને માટે પ્રયાસી થયો ! મનના પાપથી અને ચિત્તની દુર્બલતાથી તેનો સારાસાર વિવેક નાશ પામ્યો !

જ્યેષ્ઠમતિના શિવરામશર્માએ વરાહનાં પાપ અને દુર્બળતાને ઉઘાડાં પાડ્યાં. વરાહને લગતી આવી ગુપ્ત વાત પ્રકાશ કર્યા વિના તેનાથી કોઈ પણ રીતે જાનામાના બેસી રહેવાય તેમ ન હતું; કારણ કે તેનું ચિત્ત ધણું અસ્થિર હતું. પહેલાં તો તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, “ એક પ્રતિષ્ઠિત માણસની કોઈ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠા જાળવવી જોઈએ; અને તેથી વરાહની આ વાત ઉઘાડી પાડવી નહિ. કારણ એમાં અર્થ છે ! ” આવી રીતે વિચાર કરીને તેણે મનને દ્રઢ કર્યું; અને થોડીવાર સુધી તે ગંભીરપણે બેસી રહ્યો. પરંતુ તેનો સ્વભાવ એવો હતો કે કોઈ પણ છૂપી વાત તેનાથી હજમ થતી ન હતી ! પેટમાં કોઈ વાત રાખીને જાનામાના બેસી રહેવું, એવું એક પણ લક્ષણ તેનામાં હતું નહિ. એટલે આવી અગત્યની વાત તે કેમ કરીને પોતાના પેટમાં પચાવી શકે ?

સૌથી પહેલાં શિવરામશર્મા શરમાતા શરમાતા મંત્રીને ઘેર ગયા અને તેમને આ શુભ સમાચારથી જાણીતા કર્યા ! મંત્રીએ એક બે વાતમાંજ ખુરી બીના શું છે તે જાણી લીધી ! મંત્રીને આવી જાણ થયા પછી જાણે શિવરામશર્માને ભાન આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યો— “ જુઓને મંત્રી મહાશય ! એ બધું ગમે તેમ હોય, પણ વરાહ એક પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે અને તેથી તેની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ પણ રીતે હાની પહોંચે એ સારું નહિ. મહેં તો આપને મારા જાણીને આ વાત કહી છે પણ આપ કૃપા કરીને કાંઈને કહેશો નહિ ! ”

“ ના—ના; મહારાથી કાંઈને એ વાત કહેવાયજ કેમ ? ” એમ કહીને મંત્રીએ શિવરામને વિદાય કર્યો.

મંત્રી પછી રાજના પાત્ર, મિત્ર અને સલાસદ, એમ એક પછી એક બધાને આ અગત્યની વાતથી તેણે જાણીતા કર્યા. સૌને કહ્યા પછી તે આવી ચેતવણી આપતો કે “ જોજો આ વાત બહાર જાય નહિ ! મહેં તો તમારા પર વિશ્વાસ રાખીને આ વાત કહી છે માટે સંભાળ રાખજો ! ”

અતે આ અતિ સાવધાની માણસ ખુદ રાજની સાથે ગયો. આ વખતે વિક્રમાદિત્ય પોતાના વિશ્રામ-ભુવનમાં બેઠો હતો. શિવરામનું આવેલો જોઈને તે બોલ્યો —“ કેમ શર્મા ? અત્યાર સુધી ક્યાં ગયા હતા ? નગરની કંઈ નવાજીની લાગ્યા છો ! જો લાગ્યા હો તો કહી નાંખો ! ”

શિવરામશર્મા પહેલાં તો ગંભીરપણે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઉભા રહ્યા. રાજનું પ્રિય સંભાષણ તેણે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને એક કાનમાંથી બીજા કાનમાં કહાડી નાંખ્યું. વિક્રમાદિત્ય સમજ્યો કે આજે એ કંઈ નવી વાત લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. એટલે તેણે આગ્રહથી શિવરામ પ્રતિ જોઈને કહ્યું—“ કેમ શર્મા ! કંઈ બોલતા નથી ? હું તમને ક્યારનો બોલાવું છું પણ તે તરફ તમે ધ્યાન

આપતા નથી, એનું શું કારણ ? ”

શિવરામશર્મા એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને બોલ્યો—“ મહારાજ ! શું બોલું ? માનસિક સુખ અને આરોગ્યતા કંઈ દરેક વખતે માણસથી ભોગવાતી નથી ! ”

વિક્રમાદિત્ય સહજ હસીને બોલ્યો—“ કેમ, તમને વળી મનનું અસુખ ક્યાંથી થઈ આવ્યું ? ”

શિવરામ—હા, ના, એ કંઈ મનનું અસુખ નથી પણ...

વિક્રમાદિત્ય—પણ વળી શું ? તમે સ્મૃતિગ્રાજ માણસ થઈને આમ સહજમાં નિસ્તેજ બની જાઓ તે કંઈ સાદું નહિ ! જુઓને ! તમારું માન રાખીને મહે પંડિત-સભામાં કેવો મોટો પ્રશ્ન મૂક્યો છે. આવતી કાલે જરૂર એનો ઉત્તર તમને મળશે !

આવું સાંભળતાની સાથે શર્માની છાતી એક હાથ ઉંચી થઈ ગઈ ! કારણ આવતી કાલે જે માણસ એનો ઉત્તર આપનાર છે તે માણસની ગુપ્ત વાત તેણે સૌથી પહેલી જાણી લીધી છે ! તે હસતા મહેન્ટે બોલ્યો—“ મહારાજ ! એવી વારી વાત તો તમેજ સાંભળો— પણ શિવરામશર્મા તો હંમેશાં તાજ વાત રાખે છે, તે શું તમે જાણતા નથી ? ”

વિક્રમાદિત્યે કંઈક ઉત્સુક બનીને પૂછ્યું—“ તેતો હું જાણ છું ત્યારેજ તને પૂછીશું ? હવે કહે શી ખબર તું લાવ્યો છે ? ”

શિવરામ હસતાં હસતાં બોલ્યો—“ એ ખબરના બદલામાં મને શું આપશે ? ”

વિક્રમાદિત્ય—તું માગે તે.

શિવરામ—હીક. પણ સૌથી પહેલાં એવું કબૂલ કરો કે એ વાત હું કોઈને કહીશ નહિ.

વિક્રમાદિત્ય—પહેલાં વાત તો કહે. ત્યાર પછી કહેવા ન કહેવાની વાત !

શિવરામશર્માએ એક એક કરીને વરાહ પંડિતની બધી વાત કહી નાખી ! પોતાની પુત્રવધૂની પાસેથી નક્ષત્ર-ગણનાની વિદ્યા શિખ્યા છતાં તે વાત શુભ રાખીને એ વિદ્યા પોતે જાણતો હોય એવો તેણે કરેલો પ્રપંચ અને એ પ્રપંચ ઉઘાડો ન પડે એ માટે તેણે પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધૂ પાસે લેવડાવેલી પ્રતિજ્ઞા, એ સિવાયની બીજી બધી હકીકત જે તેણે વરાહના ઘરમાં બેઠા બેઠા કાનોડાન સાંભળી હતી. તે વિસ્તારપૂર્વક વિક્રમાદિત્યને કહી.

શિવરામશર્માની વાત સાંભળીને, વિદ્યા-વિનય-અશ્વંકૃત મહાનુભવરામ સ્તાંભિત બની ગયો ! વરાહ જેવા પંડિતનું આવું અધઃપતન જોઈને તેને આશ્ચર્યની સાથે બેદ થયો ! મનુષ્ય-જીવનની આવી દુર્ઘળતા અને અસારતા જોઈને તેની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં ! ધર્મ-હિન જીવનનું પરિણામ એ સિવાય બીજું સાફ આવી શકે નહિ એવી તેની ખાતરી થઈ ! થોડીવાર સુધી તે સ્તબ્ધ અને ગંભીર બનીને કાંઈ પણ બોલ્યા વિના બેસી રહ્યો !

ત્યાર પછી તેણે સહજ હસીને શિવરામને કહ્યું—“ પણ તને આવી કુલુહિ કેમ સૂઝી ? કાંઈની શુભ વાત સંતાઈને સાંભળવામાં કેટલું મોઢું પાપ છે તે શું તું જાણતો નથી ? ”

શિવરામે સરળભાવે ઉત્તર દીધો—“ મહારાજ ! હજી મહારી વાત સમજ્યા નહિ ! હું શું જાણી જોઈને તેની વાત સાંભળવા ગયો હતો ? હું તો બીજી ધારણાથી તેને ત્યાં ગયો હતો; પણ વચ્ચે એવું સાંભળવામાં આવ્યું તેમાં મ્હારો શા વાંક ! પ્રભુનીજ કંઈ એવી ઈચ્છા હશે, નહિ તો આવું બને ક્યાંથી ? ”

વિક્રમાદિત્ય પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ ખરી વાત છે, પ્રભુનીજ એવી ઈચ્છા હશે. કારણ સત્યનો મહિમા એવી રીતેજ પ્રકાશમાં આવે છે ! ”

ગમે તેમ કહો પણ આ વિષયની પછી તેણે વધારે પુછપરછ

કરી નહિ. રાજસભામાં વરાહનો ન્યાય કરવો અથવા તેણે ગુન્હો કર્યો નથી એવો આધાર માંગવો અને તેમ કરીને તેના મ્હોડેથી વળી બીજી દસ વાતો બુદ્ધી બોલાવીને વિધિ પ્રમાણે તેને અપરાધી ઠેરવવો એ કાંઈ પણ રીતે વિક્રમાદિત્યને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તોપણ આના સંબંધમાં જે કરવા જેવું હતું તે તેણે કર્યું; તેમાં તેણે જરા પણ વિલંબ લગાડ્યો નહિ.

સૌથી પહેલાં તેણે વરાહ પાસેથી અદ્ભુત નક્ષત્ર-ગણનાનો સંકેત જાણી લીધો ! પરંતુ તેની સાથે તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વરાહને કહ્યું, કે—“ આ કૃતિત્વ અથવા આ ગૌરવ તમારું નથી ! તેતો તમારી ગુણવતી અને વિદ્યાવતી પુત્રવધૂનું છે ! તે મહેં વિશેષ પ્રમાણથી જાણ્યું છે ! ”

તે વખતે વરાહ ! મર્મહત વરાહ ! આત્માપમાને પોતાની મેળે મરવા બેઠેલો વરાહ ! ! ! કબૂલ થયો. રાજાએ પ્રમાણ સાથે જ્યારે તેનું પાપ પકડ્યું ત્યારે તેણે નિરૂપાય બનીને કબૂલ કર્યું કે જે હકીકત બહાર આવી છે તે ખરી છે ! આથી સત્યના પાલક અને સત્યના સેવક રાજાએ તેનો અપરાધ ક્ષમા કર્યો. પરંતુ તેની સાથે તેણે વરાહને એકાંતમાં બોલાવીને એવું કહ્યું કે, “ હવે તમારો ઇશ્વરોપાસનાનો સમય થયો છે, માટે સર્વ કર્મ પરિત્યાગ કરીને તમે એકાંતમાં તે પરમપદનું ધ્યાન ધરો ! તમારા સ્થાને તમારી સરસ્વતી જેવી પુત્રવધૂ ભેસશે. કરણ નવરત્ન સભાના જ્યોતિર્વિદના આસન માટે એજ વિદુષી યોગ્ય છે ! ”

પરંતુ રાજાનો આવો ઉપદેશ વરાહને હીક લાગ્યો નહિ ! વૃદ્ધ-વચ્ચામાં ખરા તરૂણ જેવો ભોગવિલાસ હમણાં વરાહ ભોગવતો હતો તેને રાજા એકાંતમાં જઈને ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું કહે, તે ક્યાંથી હીક લાગે ! વરાહ તો કંઈ બોલ્યો નહિ પરંતુ પાછળથી તેણે સાંભળ્યું કે થોડા દિવસ પછી કાંઈ શુભ મુહૂર્ત જોઈને તેની પુત્રવધૂને રાજા નવરત્ન સભામાં તેના આસન પર બેસાડવાનો છે !

આવું સાંભળતાની સાથે વરાહનું માથું ફરી ગયું ! આખું વિશ્વવ્રહ્માંડ જાણે તેની નજર આગળ તળે ઉપર થવા લાગ્યું ! તેનાથી હવે કોઈ પણ રીતે સ્થિર રહી શકાય તેમ ન હતું તેથી માથું દુઃખવાનું બહાનું કહાડી તે પાલખીમાં બેસીને તેજ વખતે ઘેર ગયો !

વરાહના અંતરમાં “ સમુદ્ર મન્થન ” થવા લાગ્યું ! તેના પ્રાણ બાણથી વીધાયેલા પક્ષની પેઠે ટળવળવા લાગ્યા ! એક સાથે હજારો વીંછી એકઠા થઈને શરીરને ચટકા ભરે અને તેથી જેવી વેદના થાય, તેવી અસહ્ય વેદનાથી તેનું આખું શરીર બળ્યું બળ્યું થવા લાગ્યું ! ઉદ્ધ્રાન્ત ભાવનાથી, અતિ કંઠોર કંઠથી તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો— “ ના, ના, મહારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો એમ નહિજ અને ! હું મહારો પ્રાણ આપીશ, પણ મહારી પ્રતિષ્ઠા તો નહિ જવા દઉં ! જે મહારા જીવનના કંટક તરીકે મહારા માર્ગમાં આવશે તેને સંસારમાંથી હું વિદાય કરીશ ! પછી તે ગમે તે હોય તેની મને ચિંતા નથી. આવી મર્મભેદી જ્વાળા શાન્ત કરવાને માટે ગમે તેના ભોગ અપાય તેની મને સ્પૃહા નથી ! ! ”

મોહ તિરોહિત થયો, સ્વપ્ન જતું રહ્યું. હવે તો જાણે જાગ્રત અવસ્થાનો ભાવ આવ્યો હોય એમ જણાય છે ! આ ભાવથીજ ભોગી વગાડે એકદમ પૂર્વની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી ! વરાહ પહેલાંના જેવો કંઠોર, રૂક્ષ અને ક્રોધનપ્રવૃત્તિનો બની ગયો ! તેની સાથે કોઈ પણ રીતે દમન થાય નહિ એવી ઈર્ષા-પ્રાણુધાતી દાણુ ઈર્ષાનો સંયોગ થયો ! ક્રિયાની ઉપર પ્રતિક્રિયા આરભાઈ ! અગ્નિમાં આદ્રતિ પડી ! !

અંતરમાં ઈર્ષાનો અનળ અને બહાર રોષનો અનળ, બે અનળે ભેગા મળીને નરકના અનળને પ્રજ્વલિત કર્યો ! હવે એ અનળમાં તે જાતે બળી મરે છે કે બીજા કોઈને બાળી નાંખે છે, તે આપણે જોઈએ !

પણ જે અનળમાં તે બીજાને હોમવાનું કરે છે, તે કોણ હશે ?

અરેરે ! એવો કયો અભાગી અને આયુષ્યહીન જીવ છે, કે જેની સહજ પશુ દયા ખાધા વિના વસહ આવી રીતે તેનો ભોગ લે છે ?

ભગવાન જાણે કે એ જીવ કોણ છે !

ક્રોધથી, ક્ષોભથી અને અપમાનથી વરાહ કમ્પી ઉઠ્યો ! તેના ભયંકર અને તીક્ષણ આંખો, ક્રોધથી ખળવા લાગી !

૩૨

પ્રપંચી પ્રકરણ !

“ શું મ્હારું અપમાન ? મ્હારાથી એવું અપમાન સહન નહિ થાય ! વરાહના જીવતાં જ્યોતિર્વિદ સમાજમાં અન્ય પ્રાધાન્યપાત્ર ભોગવે ? ના, તેમ કદી પશુ નહિ બને ! મ્હારી જીવિત દશામાં મ્હારી અનુમતિથી મ્હારો પુત્ર મ્હારું આસન ગ્રહણ કરે ! પશુ તેને બદલે પુત્રવધૂ ? હું જીવતાં, મ્હારો પુત્ર જીવતાં, પુત્રવધૂ ? પુત્રવધૂ ? કોણે કહ્યું પુત્રવધૂ ? તે પિશાચિની, રાક્ષસી, જનદુગરી ! શું નવરત્ન સભામાં મ્હારું આસન ગ્રહણ કરશે ? સિંહના આસન પર શું શિયાળ બેસશે ? હાય ! મ્હારી છાતી ચીરાઇ જાય છે, માથું ફરી જાય છે અને તેની સાથે વિશ્વ-બ્રહ્માંડ ભમતું હોય એમ દેખાય છે ! અરેરે ! આ વિચાર પશુ કેવો ભયંકર છે કે જેથી મ્હારું ભાન પશુ જતું રહે છે ? એ કોણ ? ”

“ હું નીલકંઠ-આપનો સેવક ! ”

એકાંત ઓરડી હતી. વરાહની આજ્ઞાથી એક બે વિશિષ્ટ શિષ્ય વિના આ ઓરડીમાં કોઇથી પગ મૂકાતો ન હતો. નીલકંઠશર્મા ગુરૂની આજ્ઞાથી અહિં આવ્યો હતો.

વરાહ થોડીવાર મૌન રહીને બોલ્યો-“ બેટા ! તું આવ્યો ? ભલે આવ્યો એક અગત્યની વાત કહેવાને મ્હેં તને બોલાવ્યો હતો. બેટા ! આટલા બધા શિષ્યોમાં તું જ મ્હારો ઉપર્યુક્ત શિષ્ય છે ! ”

પ્રપંચી પ્રકરણની આટલી ભૂમીકા કરીને તેણે આગળ ચલાવ્યું—
“ આઠ ! તહે બધી હકીકત સાંભળી હશે ? હવે શું કરવું તે કહે ! ”

ચાલાક શિષ્યે ઉત્તર દીધો—“ ગુરૂદેવ ! હું તે બીજું શું કહું ?
પણ આ પાપી રાજ્ય એકદમ રસાતાળમાં જશે ! આવો અવિચાર,
આવો પક્ષપાત ! ન્યાયના મરતકે આવો પદાધાત ! ના, ધર્મ કદી પણ
આવો અન્યાય સાંખશે નહિ ! આપની અનુમતી હોય તો આ પાપી
સ્થાન ત્યાગ કરીએ ! ”

વરાહ—હું હું તેમ કરવાને કહેતો નથી. હું તો એમ કહું છું
કે આનો કંઈ પ્રતિવિધાન કરવો જોઈએ ! ”

ગુરૂના મ્હોઝમાંથી વાત કહારી લઇને ચેલાએ ઉત્તર દીધો—
“ જરૂર કરવો જોઈએ; એક વાર નહિ પણ હજાર વાર કરવો જોઈએ—
અને તે પણ વિના વિલંબે કરવો જોઈએ ! જે આજ્ઞા હોય તે કહો,
આપનો આ દાસ જીવતે જોખમે પણ કરવાને તૈયાર છે ! ”

ત્યાર પછી તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ હા, હવે સમજાયું !
ગુરૂના મનમાં શું પાપ છે તે હવે જણાયું ! ”

વરાહ—હું પણ તને તેજ વાત કહું છું. પરંતુ હું તને એવું
પૂછું છું કે રસોડામાં ખેસીને અમે નક્કર ગણુના સંબંધી વાતચીત
કરતા હતા તે વાત બંદાર શી રીતે ગઇ ?

ગુરૂના પ્રશ્નના વક્રણ ઉપરથી ચતુર શિષ્ય પોતાના મનમાં સમજી
ગયો કે, “ ગુરૂદેવની મનોવેદનાનું ખરું કારણ જોવા જાય તો આજ
જે. ગુપ્તપણે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાથી એમને પોતાનું નામ કલાકવું
હતું ! પણ ભાગ્ય દોષથી નામ કલાકવાનું બાળુએ રહી ગયું અને
તેમને સ્થાને તેમની એક વખતની ગુરૂ બનેલી પુત્રવધૂ ખેડી ! નવરત્ન
સભામાંથી ગુરૂદેવનું નામ હંમેશને માટે નીકળી ગયું ! ગુરૂદેવથી આ
અપમાન સહન થાય એવું નથી ! પણ આમાં કોઇનું કંઈ જવાનું
નથી; પેલી ગરીબ બિચારીના ભોગ મળશે ! ”

શિષ્યને આમ વિચારમાં પડેલો જોઇ ગુરૂ બોલ્યા—“ શું વિચાર કરે છે ? ” નીલકંઠ—“ હું તો એવો વિચાર કરું છું કે ક્યા નરાધમે આ વાત ઉઘાડી પાડી હશે ? તેને શું પ્રાણની મમતા નહિ હોય ? અભિશાપનો ભય નહિ હોય ? ”

વરાહે કંઈક વિરક્ત થઇને કહ્યું—“ અરે ! એ કામ અભિશાપથી કે પ્રાણની મમતાથી નહિ થાય ! કઠિન પાપાણુ જેવું હૃદય કરીને એ કામ પાર પાડવાનું છે; સમજ્યો ? જાડનું મૂળ અનામત રાખીને તેનાં ડાળ પાખડાં કાપવાથી શું લાભ ? જ્યાં સુધી મૂળ કાયમ છે ત્યાં સુધી આપણે ગમે તેવી મહેનત કરીશું તે પાણીમાં જશે ! કેમ હવે મ્હારી વાત તારા ધ્યાનમાં ઉતરી ? ”

ચતુર શિષ્ય સારી પેઠે સમજી ગયો કે ગુરૂ ધણા આગળ નીકળી ગયા છે અને તેને આ કાર્યમાં પોષક થવાને માટે કહે છે. તે એવું પણ સમજ્યો કે પુત્રવધૂનું રક્ત-દર્શન કર્યા વિના તેનો કોઈ કામ પણ રીતે શાન્ત થવાનો નથી !

નીલકંઠશર્મા, કંઈ ગુરૂથી જાય તેમ ન હતો. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો—“ અંતે મ્હારી ધારણા ખરી પડી. ચાલો જે થાય છે તે સારું થાય છે ! ગુરૂદેવની પુત્રવધૂની ખ્યાતિ હમણાં ધણી વધી ગઈ છે ! દેશના લોકો તેને જોઈને ગાંડા બની જાય છે ! રાજ પણ તેની વિદ્યા જોઈને ચક્રિત બની ગયો છે ! અધુરામાં પૂરું નવરત્ન સભામાં સસરાને ઠેકાણે તેને આસન મળ્યું અને મોટા મોટા પડિ-તોનું એથી નર ઉતરી ગયું ! પણ એક અપખાને આવી રીતે ઉચે ચઢાવવામાં રાજાએ જ્યુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કોઈ ડાહ્યો માણસ તો નહિ કહે ! જુઓને ! તે દિવસે ઘરમાં પગ મૂકતાંની સાથે તેણે લાખોની દોલત સસરાના હાથમાં મૂકી દીધી ! એમાંથી એક લાખનું ખર્ચાયું છે અને ત્રણ લાખનું હજી અનામત છે ! હું આ કામ માથે લઉં અને તે પાર પડે તો શું ગુરૂદેવ મને એ ચાર હજાર રૂપિયા

નહિ આપે ? ત્યારે એમાં ખોટું શું છે ? એક તરફ ગુરૂ ભક્તિ દેખા-
 ડવાનો પ્રસંગ મળશે અને બીજી તરફ અનાયાસે પૈસો પ્રાપ્ત થશે !
 તો પણ આ કામમાં હું એકદમ ઝંપલાવીને તો નહિ પડું ! દર
 ઉભા ઉભા જેટલું થશે તેટલું હું કરીશ ! કારણ તે રાક્ષસોના દેશની
 બૈરી છે; વખત છે, જતર મંતરથી મને ફૂંક મારીને ઉડાવી દે તો
 મધું અહિંને અહિં રહી જાય ! ! ”

ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે ગુરૂ પ્રત્યે બોલ્યો—“ ગુરૂદેવનો મનો-
 ભાવ આ દાસ સારી પેઠે જાણુવા પામ્યો છે ! પુત્રવધૂને આ જગત-
 માંથી એકદમ વિદાય કરવાની આપની ઈચ્છા ઘણી ઉપર્યુક્ત છે.
 કારણ કે તેમ ક્યાં વિના આપની પ્રતિષ્ઠા જળવાશે નહિ ! ”

આ સાંભળીને વરાહને આનંદ થયો ! ચતુર શિષ્ય પોતાનો
 મનોભાવ સહજમાં સમજી ગયો તેથી તેને આનંદ થયો ! તે ઉત્સાહથી
 બોલ્યો—“ તું કહે છે, તે ખરું છે ! મહારી પ્રતિષ્ઠાને માટે એમ ક્યાં
 વિના બીજો ઉપાય નથી ! ”

નીલકંઠ—તે તો મહેં આપને પ્રથમથીજ જણાવ્યું છે. પરંતુ
 એ કામ તમારા કે મહારા હાથે થશે તો, લોકોના મનમાં સદ્ભ-
 આવશે. વળી રાજા એના પક્ષમાં છે. માટે આ આખતમાં જોઈ વિચા-
 રીને પગલાં ભરવાનાં છે.

રાજાનું નામ સાંભળીને વરાહ બળી ઉઠ્યો ! તે બોલ્યો—“ આ
 અનર્થનું મૂળજ રાજા છે ! શું કરવું ? રાજાના ઉપર રાજા નથી
 પરંતુ નીલકંઠ ! તું નક્કી જાણુજે કે આ મૂઢ મતિના રાજાનું સત્યા-
 નાશ જશે અને ઉજ્જયિનિ રમશાન બની જશે ! એમ ન થાય તો
 જાણુવું કે વેદ મિથ્યા છે ! શાસ્ત્ર મિથ્યા છે ! ! ”

ક્રોધથી અધઃપતિત થયેલો વરાહ, વગર વિચારે આવા અનુચિત
 શબ્દો બોલી ગયો ! તે ક્રોધને વશ થઈને જ્ઞાન-શૂન્ય બન્યો હતો.

કોષને વશ થઇને હિતાહિત જાનને હરાવ્યું હતું. હાય ! કોષ કેવો ચાંડાળ છે ! આવા ચાંડાળને પણ લોકો આશ્રય આપે છે !

નીલકંઠ, ગુરૂનો આવો ભયંકર ક્રોધ જોઇને અને તે ક્રોધનું ભયંકર પરિણામ વિચારીને થોડીવારને માટે કંમળો ! તેને ખાત્રી થઇ કે ગુરૂનો ક્રોધ બીજી કાંઈ રીતે શાન્ત થવાનો નથી; ત્યારે તે પોતાની પુત્રવધૂનો પ્રાણ લેશે ત્યારેજ શાન્ત થશે !

બ્હીકથી ઘૂંજતો ઘૂંજતો પાપી શિષ્ય બોલ્યો—“ તેથીજ હું કહું છું કે, ગુરૂદેવ ! એ ગરુડીને હાથોહાથ નહિ મારતાં કાંઈ યુક્તિથી મારવી નેહએ ! ”

પાપાંડ ગુરૂ બ્રહ્મી ચઢાવીને બોલ્યો—“ કેવી રીતે ? તું કાંઈ યુક્તિ જાણતો હોય તો શોધી કહાડ ! ”

થોડી વાર સ્તબ્ધ રહીને પાછો તે બોલ્યો—“ તું કહે છે તેમ ખરેખર ! એ રાંડ ગરુડીની છે ! મિહિરના મનમાં એવું કસાવતું નેહએ કે તું એનાથી સંભાળીને ચાલજો ! પણ એ વાત સૌ પાછળથી થશે; હાલ તો કાંઈ એવી યુક્તિ શોધી કહાડવી નેહએ કે જેથી આપણું ધાર્યું કામ થાય અને કાંઈને જાણ પડે નહિ ! ”

નીલકંઠ વિચાર કરીને બોલ્યો—“ ઘરમાં અગ્નિ લગાડી હોય તો ? ખાવામાં વિષ ભેળ્યું હોય તો ? ઉલ્હું; એમ કરવાથી તો જાણી જશે ! જ્યોતિષ પર એનો એવો કાણુ છે કે એવી તેવી આખત તો તે સહજમાં પારખી શકશે ! હા; એક કામ કર્યું હોય તો ન અને ? ”

વરાહ આગ્રહથી બોલ્યો—“ શું ? ”

નીલકંઠ—એ રાતે ત્યારે સૂઈ જાય ત્યારે જાણીયામાંથી એક જેવી નાચ છોડી મૂક્યો હોય તો કેમ ? એક બે મદારીઓની સાથે ત્યારે ઝાળખાણુ પણ છે.

વરાહ—વચ્ચેજ ઉત્તમ વિચાર ! હા, હા, એજ ઠીક છે ! પણ એક બે કિવસમાં અને ત્યારે !

નીલકંઠ-હા, હા; એક બે દિવસમાં કહેશો તો એક બે દિવસમાં બનશે !

નિર્દય, નિષ્કૃર, ચાંડાળ વરાહ ! પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો-
“ ત્યાર પછી મિહિરની વાત ! ના, ના, તેતો મહારો પુત્ર છે, પરમ પિતૃભક્ત છે ! તે આવું બાળુશે તોયે મહારા પર ક્રોધ કરશે નહિ ! તે રાક્ષસોના દેશની અને રાક્ષસોના રાજની દીકરી છે, એટલે એ રહે તોયે શું અને બય તોયે શું ? મિહિરને હું એવું સમજાવીશ કે તેને માટે મહારે નાતગતમાં નીચું જોવું પડતું હતું ! કેવળ મિહિરના મહોદ્ધ સામું જોઈનેજ હું આવું અપમાન સહન કરતો હતો ! આવું કહેવાથી મિહિર શું નહિ માને ? અરે ! તેનામાં શું શક્તિ છે કે મહારો બોલ ઉઘાપે ? વળી મિહિર જીવતો હશે તો એવી સેંકડા સ્ત્રીઓ તેને પગે લાગતી આવશે ! એમાં શું મોટી વાત છે ? ? ”

આત્મ-પ્રતિષ્ઠાના લોભી વરાહે પાછો વિચાર કર્યો-“ જે મહારા ન્યાય, ધર્મ, કર્તવ્ય અને વિવેકનો નાશ કરવા માટે કારણબૂત થઈ છે, જે મહારી આત્મ-પ્રતિષ્ઠાને ધૂળ કરવાને માટે તૈયાર થઈ છે, તે સંસારમાં રહીને આનંદ ભોગવે અને વરાહ મુજે મ્હોડે તે જોયા કરે -સહન કરે, એવું કદાપિ બને નહિ ! તેને તો ગમે તે ઉપાયે આ સંસારમાંથી સદાની વિદાયગીરી આપવી જોઈએ ! મહારો ઇહિકાળ અને પરકાળ, મહારી સમાજ અને સંસાર, ભલે રહે કે રસાતાળમાં બય તેની મને પરવા નથી; પણ એ અભાગિણીના અસ્તિત્વનો લોપ તો થવોજ જોઈએ ! મહારું શાસ્ત્ર, વિદ્યા, પાંડિત્ય અને યજ્ઞ એ બધું અધારા કુવામાં જળને પડે, પણ એને તો સંસારમાંથી સદાની વિદાયજ કરવી જોઈએ ! એમ કર્યા વિના મહારાથી બચાશે નહિ-બચી શકશે નહિ ! જે હું આવા અપમાનથી કાયર મ્હને આપઘાત કરું તો એમાં તેનેજ લાભ થાય છે ! કદાચ પછી તેને કદાચ પણ બાતનો અત્તરાય રહેતો નથી ! ના, ના, આપઘાત તો નહિ કરું !

પાછા સાત જન્મ સુધી આવાને આવા આપવાત કરવા પડે ! જોઉં ! નીલકંઠથી કંઈ સુધરે છે કે નહિ ! સુધરશે તો ઠીક છે, નહિ તો એના કરતાંયે ખીન્ને ભયંકર ઉપાય હાથમાં લઇશું ! એમ થશે ત્યારેજ મહારા અંતરનો અગ્નિ હોલવાશે ! જે મરવું હશે તો ત્યાર પછી મરીશ; કારણ કે એજ મરણ મહારું સુખી મરણ કહેવાશે ! !”

માતમદ્રોહી વરાહ.

પરંતુ નીલકંઠશર્માનો પહેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. અગાઉથી ફરેલા સંકેત પ્રમાણે મદારીએ નાગને જાળીઆ વાટે ઓરડામાં મુક્યો. પણ દોણે જાણે શા કારણથી નાગ તુરતજ જાળીઆને રસ્તે બહાર નીકળ્યો અને તેજ પળે પેલા મદારીને કરડ્યો ! આવું જોતાની સાથે નીલકંઠે મુકીઓ વાળીને નાકો અને જ્યાં વરાહ ખેડો હતો ત્યાં આવીને ઉભો રહ્યો !

આ વખતે વરાહ, મિહિરને નીતિનો ઉપદેશ આપતો હતો—
“ પારકાનું બુંદું કરવું નહિ અને ઈચ્છવું પણ નહિ; કારણ એમાં મહા પાપ છે ! માતાપિતા મહાન ગુરૂ છે; ઈશ્વરના અવતાર તુલ્ય છે ! માટે દરેક અવસ્થામાં માતાપિતાની આજ્ઞા, સાક્ષાત ઈશ્વરની આજ્ઞા ગણીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ ! જે સંતાન માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી તે સંતાન નરકગામી થાય છે !—ઇત્યાદિ.”

આવી અંધારી રાત્રે એકાંત ઓરડીમાં ખેસીને અને પુત્રને આવી રીતે તન્મય કરીને, નીતેનો ઉપદેશ આપવામાં વરાહના બે હેતુ હતા. પહેલો હેતુ એ હતો કે તેનો અતુર શિષ્ય કામ કરીને પાછો ફરે નહિ, ત્યાં સુધી મિહિરને સૂવ જવા દેવો નહિ; ખીન્ને હેતુ એ હતો કે, ભવિષ્યમાં મિહિરને કોઈ અયોગ્ય કર્મ કરવાનું કહેવામાં

આવે તોપણ પિતૃલકત મિહિર આ ઉપદેશ પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞા ઇશ્વરની આજ્ઞા સમજીને તેનું યથાવિધિ પાલન કરે !

આ તરફ નીલકંઠશર્માએ ગુરૂને સંકેતથી સમજાવ્યો કે કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ નથી અને તેનું પરિણામ અવળું આવ્યું છે !

આથી વરાહ વિચારમાં પડ્યો. રાત વધારે ગઈ છે એમ કહીને તેણે મિહિરને સૂવા જવાની આજ્ઞા આપી. મિહિર પિતાને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વરાહ વિરમય પામીને બોલ્યો—“ તું આ શું કહે છે ? નાગ તેને કરડ્યા વિના પાછો આવતો રહ્યો ? આ ! રાંડનો આવરદા પણ જળશ જણાય છે ! ”

નીલકંઠ—અરે સાંભળો તો ખરા ! તેતો બાળુએ રહી ગઈ અને નાગ પેલા મદારીને કરડ્યો ! ગુરૂદેવ ! તમારી પુત્રવધૂ નક્કી ડાકિણી છે ! મંત્ર તંત્રના બેરથી તે સવળાનું અવળું કરી નાંખે છે ! નહિ તો નાગ તેને કરડ્યા વિના રહે પણ ખરે ?

વરાહ થોડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યો—“ વારું હવે એક નવો ઉપાય અમલમાં મૂકીશું ! ત્હારી આ “ ડાકિણી ” વાતથીજ તેની પરીક્ષા લઈશું ! ”

નીલકંઠ—તે કેવી રીતે !

વરાહ—હું મિહિરને ગમે તે રસ્તે એવું હસાવીશ કે “ એ રાંડ ડાકિણી છે, માટે તું ચેતજે; નહિ તો એક દિવસ તને ખાઈ જશે ! ”

નીલકંઠ—જે એમ અને તો બેડો પાર થયો તેમ સમજાવે ! તમારા કહેવા પ્રમાણે અને તો પછી આપણે પણ ફાંફાં મારવાનાં મંદી જાય ! ત્યારે હવે હું આજ્ઞા લઉં છું. આપ પણ વિશ્રામ કરો, કારણ રાત વધારે ગઈ છે ! આશીર્વાદ આપો કે અપના ચરણમાં મદારી મતિ હમેશાં કાયમ રહે !

વરાહ—તે રહેશે, જરૂર રહેશે ! કારણ ત્હારી ગુરુભક્તિ સાચી છે; અને તેનું ફળ કદિ પણ વૃથા જવાનું નથી ! હવે તું પણ સહ જા, કારણ રાત વધારે ગઇ છે. પણ જોજો આ વાત કોઇને મ્હોટે જાય નહિ ! પેલા ગજનંદ, માધવ અને શિતળની તું સોખત કરીશ નહિ ! એ રાંડનાઓ ભલે પોથાં ઉથલાવ્યા કરે, પણ કંઇ શિખવાના નથી ! ત્હારી ગુરુ ભક્તિ તને બધું શીખવશે ! ત્હારા પર મ્હારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એટલે આ કામ ત્હારે એકલાએજ કરવાનું છે ! ગભરાયશ નહિ. મ્હારો આશીર્વાદ છે, તો જરૂર એ કામ ત્હારાથી થશે ! તું એકલો સોને ભારે છે ! જા, જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે હું તને બોલાવીશ ! ”

નીલકંઠશર્મા, ગુરુના આશીર્વાદથી કૃત-કૃતાર્થ થઇને વિદાય થયો. જતાં જતાં તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ બાપરે ! ગુરુ પણ માથાનો મજ્જો છે ! પણ હું તેનાથી ક્યાં જાઉં તેમ છું ! એનો જેવા ગુરુ તેવા ચેલા ! પણ હું એમાં શું કરું ? મ્હારો સ્વભાવજ મૂળથી એવો છે કે પારકાનું ભૂંડું થાય તોજ મ્હારાથી સુખે રહી શકાય છે ! બધાનો ઉપાય, પણ કંઇ સ્વભાવનો ઉપાય છે ? ”

થોડી પછા એમને એમ નીકળી ગઇ. પછી પાછો આત્મદ્રોહી વરાહના મનમાં ધાત પ્રતિધાતનો આરંભ થયો ! વરાહ વિચારવા લાગ્યો—

“ હાય ! મ્હારું આત્મ પરિણામ ? દિગ્વિજયી પંડિત વરાહનું આત્મ પરિણામ ? તેની આવી બધમ સ્થિતિ ? તેનું આત્મ અપયશ ભરેલું અધઃપતન ? પણ નહિ ! હવે એ વિચારો કામના નથી ! હું કણે દૂર નીકળી ગયો છું ! હવે પાછા ફરવામાં શોભા નથી અને હવે વિચાર કરવામાં પણ સાર નથી ! હું જીવતાં મ્હારા આસન પર બીજું કામ બેસે એ વાત મ્હારાથી સહનજ શી રીતે થાય ? કલ્યાણી પુનર્વત્સ ? સાક્ષાત્ સરસ્વતીના અવતાર જેની મુળવત્ ? સ્નેહાસ્પદ મિહિરની વનિતા ?—પણ તેથી શું થયું ? તેણે તો બધું બગાડ્યું !

મહારા ગર્વને ખંડન કરી નાંખ્યો ! પણ તે વિદુષી છે, ક્યાવતી છે, અશેષ ગુણની અધિકારિણી છે ! તે હું જાણું છું, સારી પેઠે જાણું છું ! પરંતુ તે જાણીને હું કહું છું. હાય ! તેની વિદ્યાજ્ઞ તેના મરણનું મૂળ છે ! તેની વિદ્યાજ્ઞ મહારા પતનનું કારણ બની, ત્યાં મહારે શું કરવું ? તેનું અતુલનિય સુંદર રૂપ, જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એક સાથે અધિષ્ઠિત થયેલી હોય તેમ ! એ શું હું નથી જોતો ? એ શું હું નથી જાણતો ? પરંતુ શું કહું, હવે ઉપાય નથી ! કારણ તે જીવતી રહેશે તો મહારે તેની જ્વાળામાં મરવું પડશે ! તેનાં માતાપિતાએ મિહિરનું રક્ષણ કર્યું છે, પાલન કર્યું છે, અને તેને વિદ્યાદાન આપીને તેના પર એક સરખા ઉપકાર કર્યો છે ! વળી તેણે મિહિરને અનેક વાર મરતો બચાવ્યો છે ! તે હું ક્યાં જાણતો નથી ? બધું જાણું છું, પણ હવે ઉપાય નથી ! તે નિરપરાધી છે, નિષ્કલંક છે, નિષ્પાપ છે, પતિવ્રતા છે, મદ્દગુણી છે, અને સરળતાનો આધાર છે, તે શું હું જાણતો નથી ! હાય ! મહારા અંતરમાં હું સધળું જાણું છું, મમળું છું અને વિશ્વાસ કહું છું ; પણ હવે ખીજે માર્ગ નથી ! તે જીવતી રહે, તો પછી મહારો બચાવ ક્યાં ? ના તેને મરવુંજ પડશે ! હા ; પહેલાં સ્વાર્થ અને પછી પરાર્થ ! હું ગૃહસ્થાશ્રમી છું, તેથી મહારાથી પરાર્થમાં આત્મોત્સર્ગ નહિ થાય ! મહારામાં તેવી ઉદારતા નથી, મહારામાં તેવું મહત્ત્વ નથી, અને મહારામાં તેવી કૃતજ્ઞતા પણ નથી ! અકૃતજ્ઞતાનું શાશ્વિત ખડ્ગ હાથમાં લઈને હું તેનો નાશ કરીશ ! કારણ તેમ કર્યા વિના મને શાન્તિ મળનાર નથી ! ખરેખર, હું જ્ઞાન-જન્ય-પાપી છું ; જ્ઞાનનો ઉન્નત દીપ સદાને માટે હોલવીને હું અંધ-કારમાં ટૂંબીશ અને તેની સાથે એને પણ હું સંસારમાંથી વિદાય કરીશ ! હાય-મિહિર ! ”

વગર શોડીવાર સ્તબ્ધ રહીને પાછો પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો—

“ હાય-મિહિર ! એક જીતે તુંજ સધળા અનર્થનું મૂળ છે !
ત્હે પુત્ર થઈને મહારા શત્રુનું કામ કર્યું ! સમુદ્રમાંથી તું જવતો નીકળ્યો,
તે શું મને આમ રડાવાને માટે ? તું શા માટે સરસ્વતીના પદ્મવન-
માંથી આવું અમૃત્ય રત્ન ચોરીને ઘરમાં લઈ આવ્યો ? હું વૃદ્ધ છું;
સંસારના શોક-તાપથી જીર્ણ શીર્ણ બન્યો છું; જીવનની વૈતરિણીની
તીરે ઉભો રહ્યો છું; ત્યાં તું દુઃખ દેવાને પાછો ક્યાંથી આવ્યો ? તું
આવ્યો ન હોત તો આવી બળતી સગડી છાતી પર મૂકીને મહારે
નરકનો અગ્નિ સળગાવવો ન પડત ! ના-ના- એમાં ત્હારો દોષ
નથી ! તેની નિયતિજ મને આવા મહા પાપમાં નિયોજિત કરે છે !
હા; તેને એ રીતેજ મરેવું પડશે ! કારણ પ્રતિભાનું મરણ એ રીતેજ
ધાય છે ! દાનવોનો ઇર્ષા રૂપી અગ્નિ સહન કરવાને માટેજ પ્રતિભા
સંસારમાં આવે છે ! ત્યારે તે મરે-મરવાને માટે આવી હોય તો
ખુશીથી મરે ! તે મરશે તોજ મહારો માર્ગ નિષ્કંટક થશે ! તે મરશે
તોજ મહારા અંતરનો અગ્નિ શાન્ત થશે ! ! ”

ઇર્ષાના વિકારથી ઉદ્ભ્રાન્ત બનેલો વરાહ, ઉઘાડી આંખે પથા-
રીમાં સૂતો સૂતો આવા આવા અનેક વિચારો કરવા લાગ્યો !

ભયંકર કંપટબળ !

બીજે દિવસે બપોરે મિહિરને એકાંતમાં બોલાવીને વરાહ કહ્યું-
“ બેટા ! મહારે તને એક વાત કહેવી છે ! હું ત્હારો પિતા છું;
એટલે પિતાનો ધર્મ છે, કે પુત્રનું હિત શેમાં છે તે તપાસવું ! કહ્યું
તે વાત અગ્નિય હોય તો પણ મહારે તો ત્હારા હિતને માટે તને
કહેવીજ નોંધએ ! નહિ તો એમાં બાણી બોધને અધર્મ કરવા જેવું
થાય છે ! ”

પિતૃભક્ત મિહિર વિનીત ભાવે બોલ્યો—“ પિતા ! જે આજ્ઞા હોય તે કહો. આપની આજ્ઞા હું સર્વદા માથે ચઢાવીશ ! આપ જે કહેશો તે હું માન્ય કરીશ અને તેનું યથાવિધ પાલન કરવાને મારે સદા તત્પર રહીશ ! ”

વરાહ—સદ્ગુણી પુત્રનો આવોજ વિનીત સ્વભાવ હોય છે ! મ્હારા આશીર્વાદ છે કે તું પિતૃકૃષ્ણ ઉન્નવળ કરીને ચિરંજીવી થશે ! હા, હું એવું કહેતો હતો કે, બેટા ! વધુમાતા સંબંધે ત્હારે કંઈક સતર્ક રહેવું જોઈએ !

વરાહની વાત સાંભળીને મિહિર એકદમ ચક્ષિત બની ગયો ! તેનું શરીર કમ્પી ઉઠ્યું ! તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો—
“ પ્રતિભા સંબંધે સતર્ક ? પિતાનો આવું કહેવામાં શું અર્થ હશે ? ”

તેનું મુખ-કમળ એકદમ મ્હાન થઈ ગયું ! તેની આંખોમાં નેતનનેતામાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં !

વરાહે તે જોયાં. તે પોતાના મનમાં સમજી ગયો કે, “ આ કામળ બાળક મ્હારું ઝેરી બાણ સહન કરી શકશે નહિ ! તો પણ એને સહન કરવુંજ પડશે ! કારણ હવે બીજો ઉપાય નથી ! ”

ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે બોલ્યો—

“ બેટા ! એ વાત તને અિપ્રય અને કષ્ટદાયક લાગતી હશે ; પરંતુ કત્તબને લીધે મ્હારે તને તે કહેવી પડશેજ ! જો બેટા ! નારિ-ચરિત્ર અને પુરૂષનું ભાગ્ય, દેવથી પણ કળાતું નથી ; એટલે તું અને હું કંઈ હિસાબમાં નથી ! તો પણ એટીને ચાલીએ તો સારું ! ”

મિહિરનો સંશય વધવા લાગ્યો ! તેની છાતી ધડકવા લાગી ! મરમથી તે મરણુતોલ બની ગયો ! મ્હોડું ઉઠ્યું કરીને તેનાથી પોતાના પિતાના સામું જોવાનું નહિ ! તે તીચી નજરે બોલ્યા ચાલ્યા વિના એમનો એમ બેસી રહ્યો !

વરાહ—(નિર્દય, નિષ્કુર પિતા ! પુત્રની આવી અવસ્થા જોયા

જતાં બોલ્યો) “ હું તને જે કહેવા બેઠો છું તે અનુમાનથી અથવા કોઈ જાતની કલ્પનાથી કહેતો નથી ! કારણ મહારા તેવો સ્વભાવ નથી ! હું જે કહું છું તે નજરે નજર જોયેલું છે અને પ્રત્યક્ષ બનેલું છે ! ”

વરાહે જોયું કે એ ચાર વાક્ય-ખાણથીજ મિહિર જોઈએ તેવાં ધાયલ થયો છે એટલે હવે અસલ ખાણ છોડવાને વાંધો નથી ! વરાહે ડહ સ્વરે કહેવા માંડ્યું-

“ બેટા ! તારી સ્ત્રી ગમે તેવી વિદ્યાવતી અને ગુણવતી હોય પણ તેનો જન્મ રાક્ષસી ભૂમિમાં થયેલો છે ! તેનાં માતાપિતા સારાં હશે, ઉદાર બુદ્ધિનાં હશે, તો પણ તેઓ સિંહલનાં અધીવાસી છે; રાક્ષસોનાં રાજા રાણી છે ! જો કે રાક્ષસ કહીને, હું તેમને હિંસક-કૃતિનાં અને ખીલામણા દેખાવના એક મોટા જીવ તરીકે ગણું નથી; તો પણ તેમના સ્વભાવમાં અને આપણા સ્વભાવમાં બહુ ભુદ્ધા-પણું હોય છે ! એની ખાત્રી મહેં તારી સ્ત્રીનું વર્તન જોઈને કરી છે, અને તેમાં મને તો જરા પણ બૂલ જોવું લાગતું નથી ! તું મહારા પુત્ર છે એટલે બધી વાત કહેતાં મને સંકાય ધાય છે; તો પણ-

મિહિર એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને ધીરથી બોલ્યો-“ ના, ના. તેવો સંકાય રાખશો નહિ, જે કહેવું હોય તે ખુલા દાનથી કહો ! ”

વરાહ કંઈક સંતોષ પામીને બોલ્યો-

“ હા; જ્યારે કહેવા બેઠો છું ત્યારે કહીશ, બીજું શું ? કારણ જેના પર તારા ભક્ષાભૂડાનો આધાર રહેલો છે, તેના પર ટાંક-પિછોડો કરીને તને અધારામાં રાખવો એ મને ઠીક લાગતું નથી ! જો સાંભળ ! તારી સ્ત્રી ધણી નિર્લજ્જ છે-હવે બહારની નિર્લજ્જ છે ! સ્ત્રીઓને સ્વાભાવિક રીતે લજ્જા જોઈએ; કારણ લજ્જા એજ સ્ત્રીનું ભુવણ છે ! જો તેમ ન હોય તો પછી નર અને નારીમાં ફેર શું ? ”

આવી રીતે વાતનો આરંભ કરીને અને યીજી અનેક આડી અવળી વાતો ગોઠવીને અતે ગુણુનિધિ વરાહે પુત્રવધૂને ડાકિણી ઠેરવી ! તે બોલવા લાગ્યો—“ તારી સ્ત્રી અંધારી રાત્રે એકલી અગા-શીમાં જાય છે અને આકાશ તરફ જોઈને, કાંઈથી સમજાય નહિ તેવી ભાષામાં કંઈ કંઈ બોલે છે ! કાંઈ વખત તે ખડખડાટ હસે છે તો કાંઈ વખત ભુત-પ્રેતના જેવા ચાળા કરીને ઉંચા સ્વરે રહે છે ! આતું એક વખત નહિ—એ વખત નહિ—પણ સાત વખત મ્હું મ્હારી નજરે જોયું છે ! પણ ખમરદાર ! આ વાત તું તેને કહ્યો નહિ ! મ્હારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કર કે આમાંનો એક પણ શબ્દ હું તેને કહીશ નહિ ! જો તું પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનો ભંગ કરીશ તો નરકમાં પડીશ ! કારણ શાસ્ત્રોમાં એવું કહ્યું છે કે જે પુત્ર પિતાની પાસે ફરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે તે પુત્ર નરકમાં પડે છે અને તે સાથે તેની યૌદ પેઠી પણ નરકયાતના ભોગવે છે !! ”

સરળ અને સલાનિષ્ઠ મિહિરે, દ્રઢતાની સાથે પિતાની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરી. વરાહે ધીરે રહીને આગળ ચલાવ્યું—

“ હું આટલી બધી માયાફેડ કેમ કરું છું તેનું કારણ કહું ? જો સાંભળ; હું ગમે તેવો પણ તારો જન્મદાતા—પિતા છું; દુનિયામાં અનેક જાતની ઠોકરો ખાઈને મ્હારા વાળ ધોળા થયા છે; તું ભલે માને કે નૂ માને પણ મ્હારી તો એવી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે આ રાક્ષસી માયા બ્રહ્મી વિષમ માયા છે ! એ વહાલથી આપણા મ્હોડામાં હાલ થી દુધ મૂકે છે; પણ જ્યારે વખત આવશે ત્યારે આપણા મ્હોડામાં ઝેરનો વાડકો ફાલવતાં એને વાર નહિ લાગે ! પછી તે વખતે એને એવો વિચાર નહિ થાય કે એ મ્હારો પતિ છે અને હું એની પત્ની છું ! ભાઈ ! મ્હારા શબ્દો તને કડવા ઝેર જેવા લાગતા હશે, તોપણ રોગને નાશ કરનાર કડવા ઔષધની પેઠે એ શબ્દો તું ગ્રહણ કરજે ! કારણ એમાં તારું મ્હારું અને આપણા ભવિષ્યના વંશનું બહુ સમાવેશું છે ! હવે એથી વધારે તો તને હું શું કહું ? ! ”

આવી રીતે પ્રતિભાને સક્ષરી માયાવાળી સાચીત કર્મ પછી, વરાહને લાગ્યું કે એની સાથે એક અમત્કારિક “રેય” આપવાની વરૂર છે ! કારણ એ વિના મિહિરનું મન કદિ પણ ચંચળ થવાનું નથી; અને જ્યારે ખરેખરી રીતે તેનું મન ચંચળ નહિ થાય, તો પાછી કાર્યસિદ્ધિમાં વિક્ષેપ લાગશે ! તેથી વરાહે નીતિના ઉપદેશની સાથે “પ્રત્યક્ષ” માદકતાનો ચંચળ મધુર રસ મેળવીને કહ્યું—

“ ખેટા ! આના કરતાંયે વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણ તને જોઈએ છે !— પ્રત્યક્ષ—નજરે નજર જોવાય તેવું પ્રમાણ ત્યારે જોઈતું હોય, તો પણ તને દેખાડું ! ”

મિહિર પહેલાંના જેવા જાનોમાનો ખેસી રહ્યો હતો. તે પિતાની ખબી વાત સાંભળતો હતો પરંતુ તેનાથી એક પણ ઉત્તર અપાતો નહોતો ! તે શી રીતે ઉત્તર આપે ? તેના હૃદયમાં તો સમુદ્ર મન્થન થતું હતું !

જ્યારે વરાહે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની વાત કહાડી ત્યારે આ પિતૃભક્ત મુત્રે, અતિ નમ્ર લાવે ‘ માને સમ્પતિ લક્ષણ ’ પ્રકાશ કર્યું. એ જોઈને વરાહ બોલ્યો—“ પણ તું એવી પ્રિતજ્ઞા કર કે આ વાત હું કદિ પણ તેને નહિ કહું, તો પછી હું તને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દેખાડું ! ”

મર્મ—પીડિત મિહિરે પાછી પ્રતિજ્ઞા કરી !

નિર્દય, પાપાણુ વરાહ બોલવા લાગ્યો—“ ત્યારી સ્ત્રી ડાકિણી છે કે નહિ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જો તું જરા મહેનત કરે તો આજેને આજે હું તને દેખાડું ! રાત્રે જ્યારે તું સૂઈ જાય છે ત્યારે એની સીંચાનો આરંભ થાય છે ! તું આજે મોડી રાત સુઈ જાગતો રહેજે એટલે જે હશે તે ત્યારા જાણવામાં આવશે ! પથારીમાં ઉંઘી જવાને લોગ કરીને તું જાગતો રહેજે એટલે આજે ને આજે ત્યારી સ્ત્રી ડાકિણી છે કે નહિ તેની તને ખાત્રી થશે ! જોગજોગે આજે કદી ન આવે તો એક બે દિવસમાં પણ ત્યારી ખાત્રી થવા વિના નહિ રહે ! એ સક્ષરી માયાવાળી સ્ત્રી જ્યારે તું સૂઈ જાય છે ત્યારે ત્યારા મોઢા-

અની પાસે પોતાનું મ્હોડું રાખીને કાંઈક સમજાય નહિ તેવું બોલે છે ! બીજે દિવસે પણ તેની આવી પિશાચ-ક્રિયા મ્હારી નજરે પડી ! માટે જો ત્હારો પ્રાણુ તને વહાલો હોય તો તું એનાથી બહુ ચેતીને ચાલજે ! વળી આ વાત તું તેને પ્રાણુ જતાંયે કહીશ નહિ. કારણ એ રાક્ષસી માયા છે; વખતે ત્હારો કે મ્હારો પ્રાણુ લઇ નાંખે તો પછી આપણે શું કરીએ ? ! ”

મિહિર, પિતાની પાસે પાછી પ્રતિજ્ઞા કરીને નીચી નજરે બેસી રહ્યો. આ વખતે વરાહ પાછો બોલવા લાગ્યો—“ હાય ! પુત્રવધૂ જ્યારે પ્રકિણી થઇ ત્યારે સંસારમાં રહ્યું શું ? હવે તો સંસાર સ્મશાન જેવો સમજવો ! જીવન પણ તેવુંજ ગણવું ! અને પ્રાણુ સમાન પુત્રનું નિર્મળ હૃદય પણ તેવુંજ માનવું ! હા; પ્રભુ ! ત્હેં આ શું કર્યું ? કાણુ જાણે આનું પરિણામ કેવું આવશે ? કુલકામિની જ્યારે આની રાક્ષસી માયાવાળી અને પિશાચ-સિદ્ધીવાળી થઇ ત્યારે ઘરમાં રહેવાય શી રીતે ? એતો ધારે તે કરી શકે ! તેના પર વિશ્વાસ પણ શી રીતે રાખી શકાય ? અને કેમ જાણ્યું કે તેણે કંઈ કર્યું નહિ હોય ? તેથીજ કહું છું કે મ્હારો સોનાનો સંસાર સ્મશાન બની ગયો ! અરેરે ! હું તો જીવતાં મુલા જેવો થયો ! ભગવાને મ્હારું જગાડી નાંખ્યું ! ”

વરાહનો વાણી-પ્રવાહ આવી રીતે અનેક દિશામાં વહેવા લાગ્યો. અતે તેનું ધાર્યું થયું; હિલમ સફળ થવાનાં દરેક ચિહ્નો તેના જોવામાં આવ્યાં; તેને કાળજે ટાઢક થઈ અને તે સાથે તેની આપદા ટળી ગઈ !

મિહિર મર્માહત, સ્તંભિત અને વિસ્મયથી વિમોહિત બનેલો મિહિર પિતાનાં આવાં વચનો સાંભળીને તથા તેની વ્યાકુળતા જોઇને પોતે પણ ભયથી ચકિત અને ચંચળ બની ગયો ! આ ભય અને ચંચળતાની સાથે કૌતૂહલ પણ આવ્યું ! તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ હાય ! મ્હેં આ શું સાંભળ્યું ? પ્રતિભા પ્રકિણી ! આનું દેવદુર્બલ રૂપ અને એ અપરૂપ વિદ્યાવિનય-માધુરીમાં આવી ભૌતિક ક્રિયાને

સચીય ? એ પ્રશ્ન ! ત્હારી સૌન્દર્ય સૃષ્ટિમાં આવું હળાહળ વિષ ? ગમે તેમ હો, પણ એકવાર જોવું તો જોઇએજ ! ત્હારા પિતા જ્યારે આવું કહે છે ત્યારે ત્હારાથી ના પણ કેમ કહેવાય ? પણ—અરેરે ! ત્હારી છાતી ચીરાઈ જાય છે શું પ્રતિભા પિશાચ સિદ્ધિવાળી—પ્રક્રિણી હશે ? ”

મિહિરના કોમળ અંતઃકરણમાં આવું હળાહળ વિષ રેડ્યા પછી પાપી વરાહે પુત્રથી છાતી રીતે પુત્રવધૂને બોલાવી અને તેને યુક્તિથી એવું સમજાવ્યું કે, “ મિહિરને એક નહારો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે;—એ જ્યારે રાત્રે ઉઘી જાય છે, ત્યારે એના મ્હોડામાંથી ધણીજ ખરાય દુર્ગંધ નીકળે છે ! અને તેની સાથે તેના મ્હોડામાં તથા નાકમાં અસંખ્ય જન્તુઓ ખદખદા ઉડે છે ! આ જન્તુઓ પાછા જોતજોતામાં સમાઈ પણ જાય છે ! તું જ્ઞાનપણથી એની સાથે રહે છે છતાં આમાંનું કંઈ જાણતી નથી એ જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે ! થરતું લાંબા વખતના સહવાસથી તું એને સહન કરી ગઈ તેથીજ હુતો ધારંકું કે તને આમાંનું કાંઈ સમજાયું નહિ ! પણ ત્હારી પાસે એ રોગનો એક આખાદ દૂચકો છે; એ દૂચકો ત્હારે કરવો પડશે ! કારણ ત્હારા સિવાય ખીજું કોઈ એ ક્રિયા કરે તો તે ફળે એમ નથી ! એ તો ફીક; પણ આ વાત તું મિહિરને કહીશ નહિ;—હમણાં પણ નહિ અને સાફ થયા પછી પણ નહિ. કહીશ તો લેવાનું દેવા થશે; એકદમ રોગ વધી જશે અને તે જીવથી જતો રહેશે ! જોઈએટા ! ખુબ હોંશીઆરી રાખજે, ક્ષિત કરવા જતાં કંઈ અહિત કરી બેસીશ નહિ, કારણ ત્હારા ઉપરજ ત્હારા મિહિરના જીવન—મરણનો આધાર છે ! ”

વરાહે આ વાત એવી યુક્તિથી પ્રતિભાના મનમાં ફસાવી કે જેથી તેના મનમાં કાંઈ પણ જાતનો સંદેહ ઉપજ્યો નહિ ! પિતા જ્યારે પુત્રનો રોગ પારખીને તેનો ઉપાય જતાવે ત્યારે તેમાં સંદેહ

ઉપજે પણ શી રીતે ? પ્રતિભાએ સરળભાવથી સસરાજીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો ।

છેવટના ભાગમાં વરાહે તેને સમજાવ્યું પાડી—

“ જો બેટા ! હવે હું તને પેલા દ્રવ્યકાની વાત કહું, છું તે ધ્યાન દઇને સાંભળ. મધ્ય રાત્રે મિહિર જ્યારે ગાઠ નિદ્રામાં સૂતો હોય, ત્યારે તું છાનીમાની તેની પાસે જાજે. તે વખતે દિવો બળતો રાખીશ નહિ. અધારામાંજ મિહિરના માથા પાસે જઇને તું બેસજે. ત્યાર પછી તેના મોઢા પાસે ત્હાડું મોઢાડું રાખીને, હું તને હીરનો મત્રેલો દોરો આપું છું તે દોરાને દાંત વતી તોડીને તેના બરાબર બે સરખા ભાગ કરજે અને ત્યાર પછી તે દોરાને પાછા દાંતમાં પકડીને તેના નાક ઉપર ધરજે. લે આ દોરો. બહેન ! આમ શરમાય છે શું ? આવા કામમાં શરમ રાખીએ તો માર્યાં ન જઇએ ? તું થોડીવાર આતું કરીશ તો ત્હાડું કામ સિદ્ધ થશે ! જો પહેલે દિવસે આમાં તને ભૂલ જેવું જણાય તો બીજો દિવસે પાછું એમ કરજે ! એક વખત ચોક્કસ રીતે આમ થવું જોઇએ. એટલે પછી એ રોગનું નામ સુદ્ધાં રહેશે નહિ ! જો બેટા ! હું તને ફરી ફરીને કહું છું કે આ વાત તું કાઇને મોઢાડે કહીશ નહિ. કારણ એમાં જીવન-મરણનો સંબંધ રહેલો છે ! પણ તને વધારે કહેવું પડે તેમ નથી; તું મુજી-વતી છે, વિદ્યાવતી છે અને પતિના મુખ દુઃખમાં ભાગ લેનારી સતી-સાધ્વી છે ! ”

કૂટ શુદ્ધિના વરાહે, પોતાની કૂટ શુદ્ધિ બળથી આવો ભયંકર પ્રપંચ આદર્યો ! બન્ને જણાને બન્ને બાબુએથી તેણે ધેરી લીધાં ! તેમને એવો સહજ પણ વિચાર આવ્યો નહિ કે એની અંદર તેમનું મૃત્યુ-આજીવન સંતાયેલું છે ! પરંતુ તેમને એવો વિચાર આવે શી રીતે ? પિતા અથવા પિતાને ઠેકાણે રહેલો અમ્મર, અચ્ચાનક આવો પ્રપંચ આદરીને પોતાનો નાશ કરશે એવું તેઓ શી રીતે માની

શોક ? અને કોઇ પણ જાતના કારણ વિના એવું તેમનાથી મનાય પણ શી રીતે ?

કોઇ કહેશે કે જ્યોતિર્વિદ્યામાં તેઓ કુશળ હતાં ત્યારે શા માટે પ્રતિભા અથવા મિહિરે કંઈ જોયું નહિ ? જો તેમણે જોયું હોત તો વરાહનો પ્રપંચ તેમના જાણવામાં આવત !

એનો ઉત્તર એજ છે કે તેમના મનમાં આવો પ્રશ્ન ઉદયોજ ન હોત ! સંદેહ અથવા અવિશ્વાસ હોય તોજ મનમાં આવો પ્રશ્ન ઉદેને ? તેવું તો હતુંજ નહિ. તેમનો એક બીજા સાથેનો સંબંધજ એવો હતો, કે મનમાં આવો સંદેહ કે અવિશ્વાસ આવેજ નહિ !

ગમે તેમ કહો, પણ ભાગ્ય દોષથી આ નિર્દોષ દમ્પતિ પાપી પિતાની પ્રપંચ-જળમાં ફસાઈ પડ્યાં ! તેમનું શાન્તિમય જીવન એથી દુઃખ અને કલેશનું ધામ બની ગયું ! તેમના મિલન-મંદિરમાં એક કુર દૈત્યે પ્રવેશ કરીને તેમના સુખ અને સૌભાગ્યનો નાશ કરી નાંખ્યો ! સૂર્યને ગ્રહણ લાગ્યું ! મિહિરનું હૃદયકાશ કાળાં વાદળાં-ગ્રાથી ઘેરાઈ ગયું ! કામળ કમલિની અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળામાં કરમાઈ ગઈ !

પ્રેમનું પારિજાતક હવે ફુટવાનું નથી ! તેની મધુર સુવાસ હવં કોઈથી લેવાવાની નથી !! પૃથ્વીમાં નંદનકાનનની શોભા જોઈને હવં કોઈનાં નયન સાર્થક થવાનાં નથી ! કારણ અમૃતમાં વિષ ભળ્યું છે ! મ્હાસંજીવન ઔષધ હોય તો એ વિષ ઉતરે ! પણ અરેરે ! એ ઔષધ તેમને ક્યાંથી મળે ! ?

મહા પાપી વરાહે મહા પાપનું અનુષ્ઠાન કર્યું-અવ્યર્થ સંધાનથી પતિપ્રાણ પ્રતિભાનું સૌભાગ્ય-સુખ હર્યું અને ભાગ્યની કંઈન ગતિથી અતે વરાહનું ધાર્યું થયું ! તેજ દિવસે રાત્રે પિતૃલક્ત મિહિર, પિતાના કહેવા પ્રમાણે ઉઘી જવાનો હોંચ કરીને મોડી રાત મુઠી જાગતો રહ્યો : આમ બીજી તરફ સ્વામીના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી સતી

સાધ્વી પ્રતિભા, સસરાના સમગ્રના પ્રમાણે મધ્યરાત્રે પોતાની પથારીમાંથી ઉઠી અને જાનીમાંની જાંઘને પતિના માથા આગળ બેઠી. દીવા પહેલાંથી હોદ્દાની નાંખ્યો હતો, એટલે તેણે વરાહના કહેવા પ્રમાણે પતિના મોઢા પાસે પોતાનું મોઢું રાખીને હીરનો મત્રેલા દોરો પોતાના દાંતથી કાપ્યો અને તેના બન્ને છેદ દાંતમાં પકડીને ભોળાભાવથી સ્વામીના નાકને અડાડ્યા ! તેણે કાંઈ દિવસ આવું કામ કરેલું નહિ હોવાથી બહીકથી તેની છાતી ધમકવી લાગી ! ધડી ધડી ઉંચાનીચા શ્વાસથી અને તેની અસરથી આ અબળા ટૂંકવા લાગી ! મિહિરને ખાતરી થઈ કે, પિતાનું કહેવું અક્ષરે અક્ષર ખરું છે ! પ્રતિભાએ પણ પોતાના મનમાં માન્યું, કે સસરાજના કહેવા પ્રમાણે મહેં બધું કર્યું છે એટલે મ્હારા પતિનો રોગ હવે રહેવાનો નથી !

તે વખતે મર્મથી વીધાયેલો મિહિર, પોતાના મનમાં મરણ કરતાં વધારે જાણા અનુભવવા લાગ્યો ! તે પોતાના મનમાં ઘણા સંતાપથી બોલ્યો—“ હાય ! મહેં આ શું જોયું ? શા માટે જોયું ? આવું જોતા પહેલાં મ્હારું મરણ કેમ થયું નહિ ? પ્રતિભા ! આવી રાક્ષસી માયાવાળી ? આવું રૂપ-જોને જોતાં આંખની પલક ઠરે નહિ, તેવું રૂપ, હાય ! ઇશ્વર ! શું કહું મ્હારી પ્રાણ પ્રતિભા, પિશાચ સિદ્ધિવાળી ગકિણી ? ત્યારે શું પિતાનું અનુમાન ખરું ? હાય ! એવું કહેતાં છાતી ચીરાઈ જાય છે ! જગદીશ્વર ! મને મોત આપ-આપથારીજ મ્હારી મરણ પથારી થાય અને સવારે સૌ કોઈ મને મરેલા બુલે એમ કરે ! કારણ મ્હારાથી આ દુઃખ સહન થશે નહિ ! ! ”

પ્રતિભાએ પોતાના મનમાં ધાર્યું—“ ધન્ય છે મ્હારા જીવનને, કે સ્વામીને આવા ભયંકર રોગમાંથી છોડાવવાને મ્હારાથી સલાય થઈ ! સસરાજના કહેવા પ્રમાણે કાલે પણ એકવાર આ પ્રયોગ કરીશ ! જેથી આજે કંઈ બૂઝભાસ થઈ હોય તો તે સુધરી જાય ! ”

ખીજો દિવસે રાત્રે પણ મિહિર, વધુ પરિક્ષા કરવાને માટે એની

રીતે પથારીમાં સૂતો તેણે વિચાર્યું—“ જોઈ; આજે પણ એકવાર પરીક્ષા કરું. આજે પણ કાલના જેવો ઉઘી જવાનો દોગ કરીને પથારીમાં સંઈ રહું—જોઈ; આજે પ્રતિભા શું કરે છે ? ”

બીજો દિવસે પણ પ્રતિભા બરાબર તેજ વખતે—મધ્યરાત્ર થતાં ઉઠી અને અધારામાં મિહિરની પથારી પાસે ગઇ. ત્યાર પછી વરાહના કહેવા પ્રમાણે કંઈ રાતની પેઠે, સ્વામીની રોગમુક્તિની પ્રક્રિયા પૂરી કરી ! આવી રીતે ક્યાં પછી તે આનંદથી વિચારવા લાગી—“ ઇશ્વરની કૃપાથી હવે કાંઈ પણ જાતની શંકા જેવું રહ્યું નથી ! સસરાજના કહેવા પ્રમાણે મ્હું બે દિવસ તેમનો કહેલો પ્રયોગ અજમાવ્યો છે. વળી એ બન્ને દિવસે મ્હારા પતિ ગાઠ નિદ્રામાં સૂતા હતા એટલે આમાંનું તેઓ કંઈ પણ જાણવા પામ્યા નથી. ચાલો એ પણ સાફ જ થયું ! એમનાથી આ વાત છૂપી રાખવાનું સસરાજએ કહ્યું હતું પણ જ્યારે આ વાતજ તેઓ જાણતા નથી એટલે તેઓ મને પૂછવાના નથી અને હું તેમને કહેવાની પણ નથી ! ”

મિહિરે વિચાર્યું—“ ના, હવે શંકા જેવું નથી ! એક દિવસ નહિ પણ બે દિવસ આવું થયું અને તે મ્હારી નજરો નજર જોયું, ત્યાં હવે શંકા જેવું રહ્યું ક્યાં ? આજે પણ પ્રતિભા પહેલા દિવસની પેઠે ચોરના જેવી છાની માની મ્હારી પથારી પાસે આવી અને મ્હારા મ્હોડાની પાસે પોતાનું મ્હોડું રાખીને નાક આગળ કાંઈ ફેરવી ગઇ ! હાય ! અતે આવુંજ થયું ! ત્યારે શું મ્હારું જીવન ખરેખર સ્મશાન બની ગયું ? મ્હારા પિતા પરમ ધાર્મિક છે, તેઓ કદી પણ ભુલું બોલેજ નહિ ! મ્હારું જીવન સ્મશાન જેવું બની ગયું છે, તે છતાં મ્હારે આ દેહ-ભાર તો વહન કરવોજ પડશે ! કારણ આપણાત કરવાનો કોઈને અધિકાર નથી ! પરંતુ આ કેવું દુઃખ ? મ્હોડું ઉઘાડીને પ્રતિભાને બે વાતો પૂછ્યા પણ નહિ ! પિતાજીની પાસે એવી પ્રતિભા કરી છે, એટલે કંઈ ઉપાય નથી ! હાય પ્રતિભા રાહસી

માયાવાળી છે, એવું સંભારતાં પણ હૃદય કમ્પી ઉઠે છે ! બધાને ભૂલીને હું હું આટલા દિવસ સુધી એક પિશાચ સિદ્ધિવાળી સ્ત્રીની પૂજા કરતો હતો ? જ્ઞાનના ઉજ્જવળ પ્રદીપની આશામાં હું શું અત્યાર સુધી અંધારામાં અથડાતો હતો ? અરેરે ! મંદાર પુષ્પની માળા સાપના આકારમાં ફેરવાઈ ગઈ ! દેવીના આસન પર દાનવી બેસી ગઈ ! જગદીશ્વર ! બહુ થયું, હવે મને લઈ લે ! હવે દુનિયામાં મહાર્ અસ્તિત્વ કામનું નથી ! પિતૃદેવ ! મને ક્ષમા કરો ! હું અજ્ઞાન છું, મોહાન્ધ છું, તેથીજ તમારાં વચનો પર અવિશ્વાસ કરતો હતો ! પણ દેવ ! દુર્બળ બાળ્યને મને ક્ષમા કરો ! ! ”

અશ્રુજગતી પથારી ભીંતી થઈ. મિહિર ઘણા શોક અને સંતાપની સાથે આ દુઃખી રાત જેમ તેમ કરીને પૂરી કરી.

કપટજાળનો વિસ્તાર !

વરાહે વિચાર્યું કે, તેની અન્યથા પ્રક્રિયાથી મિહિરનું હસતું મોહાહુ સદાને માટે મલિન થયું છે ! તેના અંતરમાં રહેલ અને અવિશ્વાસનું બીજ તીવ્ર ભાવે અંકુરિત થયું છે ! આ અંકુર વૃક્ષમાં ફેરવાઈ જશે એટલે તેને ફળ લાગશે; અને તે ફળ અન્યથા, અમોઘ અને વિષમય નિવડશે !

આવી રીતે બે દિવસ નીકળી ગયા. ત્રીજે દિવસે મહા પાપી વરાહે આ વિષવૃક્ષને વધારવા અને તેને પરિપુષ્ટ કરવા પોતાના પ્રાણુ સમાન સંતાનના હૃદયમાં એક ઉત્તેજક “ સાર ” રેડાશે !

પોતાના જેવાજ પાપી વિચારના ખળ-અનુચર નીલકંઠને એકાંતમાં બોલાવીને વરાહે કહ્યું—“ હવે વખત આવ્યો છે, માટે ત્યારે એક કામ બણી હોશિઆરીથી કરવું પડશે ! ”

એ સાંભળીને નીલકંઠ ઉત્સાહથી બોલ્યો—“ જો આજ્ઞા હોય તે કહો; મહારાથી ન્યાં મુઠ્ઠી બનશે, ત્યાં મુઠ્ઠી હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ ! આપે તેને “ અકિણ્ણી ” બનાવીને બહુ કુશાગ્ર બુદ્ધિના પરિચય આપ્યો છે ! હું તો ધારૂં છું કે એથીજ આપનું કાર્ય સિદ્ધ થશે ! ”

વરાહે કહ્યું—“ તે તો એક રીતે થયું છે, પણ એમાં બીજું એક કામ કરવાનું છે; તે ધાણું અધરૂં અને હિંમતનું કામ છે. કેમ ત્વરાથી તે થશેને ? ”

“ પ્રભુ ! આ દાસ પ્રતિ હજી પણ અવિશ્વાસ રાખે છે ! આપનું ગમે તેવું કાર્ય કરવાને માટે મહેં ક્યારે પાછી પાતી કરી છે ? ” નીલકંઠ ગુરૂને સાફ મનાવવાને માટે બોલ્યો..

“ ના, ના, તેમ નથી; આ કામ ધાણું કઠિન છે અને તેથી ઘણી હોશિઆરી રાખવાની જરૂર છે. જો સાંભળ; આ વખતે તે અકિણ્ણી ને વ્યભિચારિણી ઠેરવવી છે ! અને તેનું પ્રમાણ બિહિરને નજરે નજર દેખાડવું છે ! આમ કરવામાં મહારો હેતુ શું છે તે હવે ત્વારા ધ્યાનમાં ઉતર્યો હશે ! ” વરાહે શિષ્યને સમજાવું પાડવા માંડી.

“ પ્રભુના આશિર્વાદથી મને થોડું ધાણું સમજાયું છે, બીજું શું ? ” આવું આહ્વાદથી બોલી તે પોતાના મનમાં બગડ્યો—“ આ ડોસો શું કરવા બેઠો છે ? એની બુદ્ધિમાં બગાડો થયો છે અને તેથી મને તો એમ લાગે છે કે જરૂર એમાં કેટલોના ભોગ અપાશે. ત્યારેજ એ ટાલો પડશે ! ” ત્યારપછી તે પ્રકાશપણે બોલ્યો—“ ગુરૂદેવ ! આપનું સંધાન અવ્યર્થ છે ! ગમે તેમ કહો પણ આપની બુદ્ધિને કાંઈ પહોંચી શકે તેમ છેજ નહિ ! ખરું છે કે, સ્ત્રીના સવળા દોષો સ્વામી સહન કરી શકે, પણ તે જો વ્યભિચારિણી હોય-તેના ચરિત્રમાં દોષ હોય તો તે કદાપિ સહન કરી શકે નહિ ! આપની બુદ્ધિને બન્યું છે ! મને જો આજ્ઞા હોય તે કહો, હું તે કરવાને તૈયાર છું ! ” પાપી શિષ્ય, પાપી પુતળાને-પોતાના ગુરૂને ઉઠે ચલાવીને બોલ્યો..

“ખીજી કંઈ નહિ, ત્યારે બે વખત બે જાતનો વેશ લેવો પડશે !” ગુરૂએ ટુંકમાં કહ્યું.

“બસ, એટલું જ ! ઓહો, એવો તો મહેં ઘણી વાર બહુરૂપી વેશ લીધો છે ! આપની આગળ હવે કોઈ પણ જાતનો સંકલ્પ રાખવો એ મૂર્ખતાનું કામ છે; અને તેથી મ્હારે બાળપણની લુન્ચાઈની વાતો આપને કહેવી પડે છે ! પારકા બાગમાં ફળ ટૂલની ચોરી કરવાને માટે અને અજાણ્યાના ખેતરોમાંથી ધાન્યનાં પોટલાં ખાંધી લાવવાને માટે તમારા આ દાસે ભૂત પ્રેત અને ઘણી વખતે રાક્ષસનો પણ વેશ લીધો છે ! એ કામ તો હું નહાનપણથી જાણું છું એટલે એમાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો પડવાનો નથી !” ચતુર શિષ્યે ગુરૂની સન્મુખ પોતાની ચતુરાઈની વાતો કહેવા માંડી.

“ત્યારાથી થશે એવી મને ખાત્રી છે અને તેથીજ એ કામ હું તને સોંપું છું; પણ આ કામ ઘણું ખારીક છે. એક વખત સ્ત્રીનો વેશ લઇને અને ખીજી વખત નવજુવાન બનીને ત્યારે આંખમાં ઘૂળ નાંખવાની છે ! પણ એમાં ત્હેં સહજ પણ ગૃહલત ખાધી તો બધી ખાજ ઉંધી વળી જશે ! વળી તું અને હું સિવાય ત્રીજો માણસ આ વાત જાણે નહિ તેની ખુબ સાંભળ રાખજે ! કારણ એના ઉપરજ આપણા અસલ કામનો આધાર લટકેલો છે” વરાહે કહ્યું.

“પ્રભુ ! આ સેવકને વધારે કહેવું નહિ પડે ! આવાં આવાં અનેક કામો મહેં કર્યા છે પણ શું કરે ! પ્રાક્ષાણનો અવતાર અને આપ મરતી વખતે હાથ પકડીને કહી ગયેલો, તેથી આપના આશ્રય નીચે રહીને હું પોથીનાં પાનાં ઉથલાવું છું ! હવે મ્હારે શું શું કરવાનું છે તે ખુલાસાથી કહો, એટલે તે પ્રમાણે હું જોઇતી સામગ્રી તૈયાર કરે !” શિષ્યે અતિ કાળજીથી ગુરૂને કહ્યું.

“હા; હવે તેજ વાત કહું છું, ધ્યાન દઇને સાંભળ; પણ જોજો આ વાત કોઈ જાણે નહિ; નહિ તો ત્યારે ને મ્હારે મ્હોકું ખતાવવાનું

ભારે થઈ પડશે ! સૌથી પહેલાં તું ક્યાંઈથી દાદી—મુછ શોધી લાવ ! સ્ત્રી વેશને માટે એક સાડીની જરૂર પડશે, તે તો હું ગમે ત્યાંથી તને કહાડી આપીશ ! ખીજું તને દાદી—મુછ ઉઝાં નથી એટલે વધારે પંચાતમાં ત્હારે ઉતરવાનું છેજ નહિ ! ” ગુરૂએ શિષ્યને સમજાવવા માંડ્યો.

“ હા; તે તો અરૂં છે; પણ ત્યાર પછી મ્હારે શું કરવાનું છે તે મને કહો. ” શિષ્યે કહ્યું.

“તે હું તને કહું છું; પણ એક વખત તું જાનોમાનો મ્હારી ઝોરડીમાં જઈને જોઈ આવ કે મિહિર એકાગ્રચિત્તે નીતિ—શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે કે નહિ ? ” વરાહે કહ્યું.

શિષ્ય—“ જોવી આજ્ઞા ” કહીને વિદાય થયો !

પાપી વરાહ પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો—“ કાણુ જાણે, વાતચિત કરતી વખતે તે કદાચ અહિં આવી ચઢે તો મોટી પંચાત થાય ! માટે ચેતીને ચાલીએ તો સારું; કહેવત છે કે “ ચેતતા નર સદા સુખી ! ”

શિષ્ય ગુરૂના કહેવા પ્રમાણે તપાસ કરીને પાછો ફર્યો. તેણે કહ્યું—“ મિહિરભાઈ, બાલજ્ઞાન શત્રુ થઈને કંઈ વિચારમાં બેઠા હોય એવું જણાય છે ! ”

એ સાંભળીને વરાહ પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ ખીજો વિચાર તો તે શું કરવાનો હતો, પણ સ્ત્રીની આવી વાત સાંભળીને તેના મનમાં એક સરખી તાલાવેલી લાગી હશે ! ચાલો, જે થાય છે તે સારુંજ થાય છે ! ” ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે શિષ્ય પ્રત્યે બોલ્યો—“ હવે હું તને મુદ્દાની વાત કહું છું તે ધ્યાન દઈને એકવાર સાંભળી લે. તેની સ્ત્રીને ડાકિણી ઠેરવ્યા પછી આજે બે દિવસ થયાં મિહિર અંદર જતો નથી ! તેણે ખાતું, પીતું, ખેસવું, ઉઠવું એ બધું બહારની પરમાળમાંજ થાય છે ! મિહિર જ્યારથી તેની વાત જાણવા પામ્યો

છે ત્યારથી તેના પર એને તિરસ્કાર આવ્યો છે; અને તેથી તે મ્હારી પાસે નીતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા બેસે છે ! સ્ત્રીની પાસે નહિ જવાનું એ એક બહાનું છે. પરંતુ એમાં પણ એક રીતે આપણને ફાયદોજ છે !”

“ મિહિરભાઈ પણ આવી બાજુ રમે છે એવો મહેં આજેજ જાણ્યું ! ” શિષ્યે હસીને કહ્યું.

“ આ કારણને લીધેજ તે રંડા ઘરમાં એકલી સૂઈ રહે છે. તેની પાસે કેવળ એક દાસી રહે છે; પણ તેથી કાંઈ ગભરાવા જેવું નથી ! હવે જો, સાયંકાળ પછી ત્યારે એકવાર જાનામાના પાછલા ઘરમાં પ્રવેશ કરવો અને તેના બારણા પાસે એક અધારી ઓરડી છે, જેમાં કાંઈ પેસી શકતું નથી તેમાં ભરાઈ રહેવું. એ ઓરડીમાં મોટીની મોટી બે કાઠીઓ છે; એ કાઠીની પાછળ તું સંતાઈ રહેશે તો તને કાંઈ પણ માણસ જોઈ શકશે નહિ. રાત્રિના બીજા પ્રહરે ચંદ્રનું અજવાળું પડશે ! ” વરાહે કહ્યું.

આ સ્થળે, વાયકાને વરાહના ઘરની કંઈક સમજણ આપવી પડશે; કારણ કે તે વિના વરાહની પ્રપંચી વાત તેમના ધ્યાનમાં ઉતરશે નહિ. પહેલાં વરાહનું ઘર સાધારણ દેખાવનું હતું. પરંતુ મિહિર અને પ્રતિભા અગણિત ધન લઇને તેના ઘરમાં આવ્યા પછી તેણે પહેલાંના જુના ઘરમાં સારો ફેરફાર કરીને તેને એક સુંદર હવેલી જેવું બનાવી દીધું હતું. આ ઘરના આગલા ભાગમાં મોટી પરસાળ હતી, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ ન્યોતિવિદ્યાનું અધ્યયન કરતા હતા અને બહારના માણસો-માંથી જેઓ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવાને માટે આવતા હતા, તેઓ અહિં બેસતા હતા. પરસાળ મૂક્યા પછી મોટા મોટા બે ઓરડાઓ આવતા હતા; જેમાંનો એક ઓરડો કાઠાર તરીકે અને બીજો ઓરડો રસોડા તરીકે વપરાતો હતો ! રસોડામાં એક બારણું હતું જેમાં ચંદ્રને પાછલા ઘરમાં જવાનું હતું. એની વચ્ચે એક મોટો વાડો હતો. તેમાં વરાહે કુલો ખોદાવીને બગીચા જેવું કર્યું હતું. એ બગીચામાં ચંદ્રને પાછલા

ઘરમાં જવા આવવાનો રસ્તો હતો. પાછલું ઘર એ મળવાનું પણ ઘણીજ કિતમ બાંધણીનું હતું. અને તે કેવળ મિહિરના શયનગૃહ તરીકે વપરાતું હતું. આ ઘર તેણે હાલમાં નવુંજ બાંધાવ્યું હતું.

વરાહે લગભગ ચાર પ્રહર સુધી નીલકંઠને અધારી ઝોરડીમાં ભરાઈ રહેવાનું કહ્યું તેથી તે ચમક્યો. તે પોતાના મનમાં ગડબાંગ કરવા લાગ્યો કે “ આ ડોસાની મતલબ મને ફસાવવાની તો નથી ? કોણુ જાણે ! એ જણાની તકરારમાં વચ્ચે મ્હારો તો મરો નહિ થાય ? ના, ના; કાંઈ નથી ! ત્યારે મને તે આમ શા માટે પૂરી મૂકે છે ? લાવ, એને પૂછી જોઈ ! ” ત્યાર પછી તે પ્રકાશપણે બોલ્યો—“ ગુરૂજી ! તમે ચંદ્રનું અજવાળું થતા સુધી ઝોરડીમાં ભરાઈ રહેવાનું કહોછો, તેનું શું કારણ ? અજવાળું થતા પહેલાં હું નીકળું તો કાંઈ વધ્યા છે ? ”

“ ત્યારે અત્યાર સુધી તું કાંઈ સમજ્યોજ નહિ ! ચંદ્રના અજવાળાની સાથે તો આ કામનો સંબંધ છે; જો સાંભળ;—ચંદ્રના અજવાળાથી જ્યારે રાત પણ બપોર જેવી જણાય, ત્યારે તું સ્ત્રી વેશ ધારણ કરીને બહાર નીકળજે અને બાગમાં થઈને આગલા બારણે આવજે ! મિહિરની સ્ત્રી જે ઘરમાં સૂવે છે, તે ઘરના બારણામાંથીજ ત્હારે નીકળવું અને તે પણ એવી રીતે કે જાણે દાસી કાંઈ કામને માટે નીકળી હોય તેમ; નીકળતી વખતે ત્હારે કાંઈ પણ જાતનો એવો શબ્દ કરવો કે જે અમારા કાને સંભળાય ! ત્યાર પછી અર્ધા કલાકની અંદર દાદી મુજ ધારણ કરીને અને નવજીવાન બનીને તું છાનોમાનો બાગમાં આવજે; અને ભયથી એ તરફ જોઈને બારણામાં ડોકીઈ કરજે. તેની સાથે એક એ વાર સંકેતમુચક શબ્દ પણ કરવાનું તું ભૂલતો નહિ. જાણે તે રંગાએ—સમજ્યો કે નહિ ? ” વરાહે પ્રપંચી પ્રકરણ પુરેપુરી માહિતી આપતાં પોતાના શિષ્યને કહ્યું.

નીલકંઠ આ સાંભળીને ચક્રિત બની ગયો ! તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ આ ડોસો તો ચાંડળ કરતાંયે અત્યંત જણાય છે ! ” ત્યાર

પછી ન થોડીવારે પ્રકાશપણે બોલ્યો—“ તે વખતે આપ ક્યાં હશે ?”

તે વખતે હું મિહિરને યુક્તિથી અગાસીમાં લઈ જઈશ ! ચંદ્રમહાલ સંબંધી એક બે વાતનો નિર્ણય કરવો છે, એવું કહીને હું તને ચંદ્રમા જોવાને માટે અગાસીમાં તેડી લાવીશ ! એક તરફ ચંદ્રનું નિર્મળ અનવાળું અને બીજી તરફ તેની કળાનું તેજસ્વીપણું; એ બન્નેનો વચ્ચે મ્હારો રહેલો ઉદ્દેશ હું જોતજોતામાં સિદ્ધ કરીશ !” વરાહે શિષ્યની શંકાનું સમાધાન કર્યું.

“ ત્યારે તો આપ બારણાની બરાબર સન્મુખ ઉભા રહેશોને ?” શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો.

“ ત્યારે ! એમ ઉભો ન રહું તો માલમ શી રીતે પડે ? અરે ! ત્યારા નીકળતાં સુધી હું તો ચોટી કરીશ ! કાણુ જાણે તને વેશ બદલતાં વાર લાગે અને હું બીજી વાતમાં રોકાઉં તો આપણી બાજુ કુધી વળી જાય !” ગુરૂએ સમજાવું પાડી.

“ ના પ્રભુ ! તેમ નહિ થાય ! હું શું જાણી જોઈને આપને ખત આપીશ !” શિષ્યે કહ્યું.

“ ત્યાર પછી બીજું એક કામ કરવાનું છે. જો આ કામમાં ત્યાં તરફ નજર ન રાખીએ તો પકડાઈ જવાનો ભય વધારે રહે છે. પહેલાં તું આ સાડી પહેરીને સ્ત્રીવેશમાં નીકળજે અને થોડો દૂર જઈને સ્ત્રીનો વેશ ઉતારી નાંખજે; પણ સાથે સાડી તો જરૂર રાખજે. ત્યારે તું દારી મુઠ ધારણુ કરીને અને નવજીવાન બનીને નીકળશે. ત્યારે એ સાડી તને કામ લાગશે. શું કામ લાગશે, તે તું જાણે છે ?” વરાહે શિષ્યની ચતુરાઈ જોવાને માટે પૂછ્યું.

પણ નીલકંઠશર્માની ચતુરાઈ અહિં ચાલી નહિ ! ગમે તેવો પણ તે શિષ્ય હતો, એટલે પ્રવીણ ગુરૂની સૂક્ષ્મબુદ્ધિની અંદર તે શી રીતે પ્રવેશ કરી શકે ? તે મ્હોડેથી મોટી મોટી બગાઈ મારતો હતો, પણ અંદરબાને તેની બુદ્ધિ તેવી બગાઈને લાચકની ન હતી !

વરાહ એવું પહેલાંથી જાણતો હતો; પરંતુ શું કરે ? બીજું કાંઈ હાથમાં નહિ, એટલે તેણે નીલકંઠશર્માને કલાવી, પટાવીને કામ કલાડી લેવાનું ધાર્યું !

નીલકંઠથી કાંઈ ઉત્તર અપાયો નહિ, એટલે વરાહ બોલ્યો—
“ એમાં બીજું કંઈ નથી, પણ હું તો ત્હારી ચતુરાઈ જોઈશું !
જ્યારે તું બીજાવાર યુવકનો વેશ ધારણ કરે ત્યારે પેલી સારી તું
એવી રીતે ઓઢી લેજે કે જાણે પકડાઈ જવાની બકીકથી ત્હોં એમ
કર્યું છે એવું કાંઈ પણ જોનારના ધ્યાનમાં આવે ! કેમ હવે તને
સમજણ પડીને ? ”

“ હા, હવે મને સારી રીતે સમજણ પડી ! ચંદ્રના અજવાળામાં
મને જોતાંજ મિહિરના સમજવામાં આવશે કે કાંઈ માણસ સ્ત્રીના
પોષાક પહેરીને નીચ મતલબથી અંદર જાય છે; પણ ગુરુજી ! કદાચ
મિહિર મને ઓળખી કલાડે તો મહારી શી વલે થાય ? ” નીલકંઠ
કંઈક વહેમાઈને પૂછ્યું.

“ અરે, રામ ! રામ ! તું કંઈ ગાંઠા ધયો છે કે શું ? આટલે
દૂરથી તને મિહિર શી રીતે ઓળખી કલાડશે ? જે એમાં પણ એટ
મોટો ભેદ રહેલો છે ! તને જોઈને મિહિર કહેશે કે એ પુરુષ છે અંન
હું કહીશ કે ના એ સ્ત્રી છે—ચરની દાસી છે; હાથ પગ ધોવાને માટે
કુવા પર ગઈ હશે. તે વખતે મ્હારે એના ઢોંગ કરવા પડશે; કારણ
એથી મિહિરનો વહેમ વધશે; અને તેમ કરવાને માટે તો આપણું
મથીએ છીએ ! ” વરાહે કહ્યું.

એ સાંભળીને નીલકંઠ બોલ્યો—“ આપનું કહેવું ખરું છે ! ”
ત્યારપછી તે પોતાના મનમાં બોલ્યો—“ ડોસો, સાક્ષાત્ કલિનો
અવતાર છે ! એના જેવા મ્હારે પણ થવું પડશે; કારણ એ વિના
બીજો ઉપાય નથી ! ” એટલું કહીને તે પ્રકાશપણે બોલ્યો—“ અરેવ !
ત્યાર પછી મ્હારે અચવાનો ઉપાય ? ”

“અરે, તેને માટે તું ગભરાય છે કેમ ? ત્હારા ખચવાનો ઉપાય એવો સહેલો મહેં શોધી કહાડ્યો છે કે જેની વાતજ પૂછવી નહિ ! જે સાંભળ; તું નવજીવાનનો વેષ ધારણ કરીને પાછલા ઘરના ખારણા પાસે આવે, ત્યારે થોડીવાર આમ તેમ જોઈને ધીરે રહીને ખારણું ઉઘાડજો અને ઉપરના માણસોને ખમર પડે નહિ તેવી હોંશીઆરીથી અંદર પેસજો. ત્યારપછી—” વરાહને બોલતો અટકાવીને અધીરે શિષ્ય વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો,—“ હા; ત્યારપછી મ્હારે શું કરવું ? ”

“ ત્યારપછી ત્હારે થોડીવાર અંદર રહેવું અને પછી બહાર નીકળી આવવું ! ” વરાહે કહ્યું.

“ પણ તમે તો એવું કહો છો કે અમે બન્ને જણા ત્હારી તરફ જોતા ઉભા રહીશું, અને જ્યારે તમે મ્હારી તરફ નજર નાંખીને ઉભા રહેશો ત્યારે તમારા દેખતાં મ્હારાથી નીકળાશે શી રીતે ? એથી તમારા કામમાં વાધો નહિ પડે ? ” ચતુર શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે વખતે હું મિહિરને કાઢી પણ યુક્તિ કરીને આથો લઈ જઈશ, અથવા ત્યાંને ત્યાં બેસાડી દઈશ; એટલે તું વહેલો વહેલો બહાર નીકળી જજો ! ” વરાહે ખુલાસો કર્યો.

“ તમે તેને આથો લઈ જશો અથવા યુક્તિથી બેસાડી દેશો એતા જાણે હીક. પણ એથી તેને વહેમ નહિ પડે ? ” શિષ્યે પૂછ્યું.

“ અરે ! એ પ્રસંગજ એવો છે, કે તેનાથી કાઢી દેકાણે સ્થિર થઈને ઉભા રહી શકાશે નહિ ! સમજ્યો ? ” શુરૂએ કહ્યું.

“ એતા હું સમજ્યો; પણ તેની ખબર મને શી રીતે પડશે ? ” શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો !

“ તે વખતે હું બોંખારો ખાઈશ અને શુંકવાને બહાને બહાર ડેકીઉં કરીશ. એટલે તું વહેલો વહેલો બહાર નીકળી જજો ! વળી અગાસીની આબુઆબુ દિવાલ છે, તેથી મિહિર તને જોઈ શકશે નહિ ! ” શુરૂએ કહ્યું.

“હા, એ વાત મહારી ધ્યાનમાં બેઠી ! એમ થાય તો પછી કંઈ હરકત નહિ !” શિષ્યે સતોષ બતાવ્યો.

“ત્યારપછી બહાર નીકળીને પહેરેલાં ઘઢી-મુઝ, સંભાળથી કુપામાં નાંખી દેજે અને ત્યારા ઠેકાણે જઈને સૂઈ રહેજે ! એટલે કાઈ નેશે પણ નહિ અને કાઈ બાજુશે પણ નહિ !” ગુરૂએ પ્રેમથી પ્રકરણનો છેલ્લો પાઠ બણાવ્યો.

“ત્યારે હું જાઉં છું. કારણ વખત ઘણો ઓછો છે અને કામ બાજુ વધારે છે !” શિષ્યે કહ્યું.

“હા, જા; પણ આ મોહોર લેતો જા. એમાંથી ત્યારે જે કંઈ લાવવું હોય તે લાવજે. આની બક્ષિસ હું તને પછી આપીશ !” ગુરૂએ મોહોર આપીને કહ્યું.

“ગુરૂદેવની કૃપા એજ મહારે મન બક્ષિસ છે !” એટલું કહીને આ ચતુર શિષ્ય મોહોર લઈને ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો !

વરાહ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો.—

“હવે મહારા મનને શાન્તિ થઈ ! હવે મહારા માર્ગ કંટક વિનાનો થશે ! હવે મહારી પ્રતિષ્ઠા સદાને માટે જળવાયેલી રહેશે ! આવું કર્યું ન હોત તો એ રંડા મહારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડત અને મને જગતમાં નીચો પાડત ! મિહિરનું મન સંશયરૂપી તિમિરથી ઘેરાઈ ગયું છે; હવે એ તિમિરમાંથી વિજળી ઉડશે અને જોતજોતામાં તેને બાળીને ભસ્મ કરશે ! પરંતુ મહેં આ શું કર્યું ? બાળી જોઈને આવા મહાપાપમાં મહેં શા માટે પગલું ભર્યું ? પણ નહિ, હવે એ વિચાર કામનો નથી ! કારણ વખત વધી ગયો છે; અને એક વખત હાથમાંથી છૂટી ગયેલું તીર ફરી પાછું હાથમાં આવતું નથી; એટલે હવે તો જે થાય તે ખરું ! પરંતુ હું એમ ન કરું તો શું કરું ? મહારી માન-પ્રતિષ્ઠાને ખૂળ કરનારી તે રંડા, અતુલ યશ મેળવીને આનંદમાં રહે, અને હું મુગ્ધ બનીને તે જોયા કરું ? એમ કદિ

અનેજ નહિ ! હું શું એવો મૂર્ખ છું, કે આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના આવું પગલું ભર્યું હશે ? ના, મહેં પક્કો વિચાર કર્યો છે, અને ત્યારે મને યોગ્ય લાગ્યું છે ત્યારેજ આવું પગલું ભર્યું છે ! હવે એ પગલાનું પરિણામ કેવું આવે છે તે જોયા પછી વાત !”

૩૬

શું પ્રતિભા કહાડા છે ?

આજે કાળ રાત્રિ છે. ધીરે ધીરે અંધકાર ફર થવા લાગ્યો; ધીરે ધીરે ચંદ્રનું અજવાળું થવા લાગ્યું; ચંદ્રના અજવાળાથી ચારે દિશા આલોકિત થવા લાગી; તે છતાં અમે તો એમજ કહીશું કે આજે કાળ રાત્રિ છે ! આજે પ્રતિભાના લાગ્યની કાળ રાત્રિ છે ! આજે ભારતના ન્યોતિવિજ્ઞાનની કાળ રાત્રિ છે ! અરેરે ! આવી કાળ રાત્રિનો આવિર્ભાવ થયો ન હોત તો કેવું સાડું થાત !

ચંદ્રનું અજવાળું થતાંની સાથે વરાહની છાતી એક હાથ ઉંચી થતી ! તે ઘડી ઘડી આકાશ તરફ જતો હતો; કારણ કલ્પ વાદળાં થાય અને તેથી ચંદ્રનો પ્રકાશ જોઈએ તેવો પડે નહિ, તો તેનું કાર્ય અને તેને માટે તેણે કરેલો ઉદ્યમ તદ્દન નિષ્ફળ નિવડે તેમ હતો.

પરંતુ કાંઈ પણ જાતના વિદ્વ વિના ચંદ્રનું અજવાળું થયેલું જોઈને વરાહનું પાર્શ્વ હૃદય આનંદથી અધીરું બની ગયું ! પૂર્વના મંદિત પ્રભાણે તે અત્યાર સુધી મિહિરની સાથે ન્યોતિપ્રમંદી વાતો કરતો હતો; ચંદ્રનું અજવાળું થતાંની સાથે તેણે ઘણી સ્ફુર્તિથી ચંદ્ર-પ્રહણની ચર્ચા કહાડી. તે અતિશય ઉત્સાહથી મિહિરને કહેવા લાગ્યો;—

“ બેટા ! ત્યારે શુભ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે ત્યારે આજેજ એનો વિચાર કરીએ ! ચાલ અગાસીમાં જઈને ચંદ્રમહાશયનું સ્વરૂપ અને તેનાં લક્ષણો નિર્ણય કરીને કાંઈ સિદ્ધાંત શોધી કહાડીએ !

સિંહલની ગણનામાં અને અહિંની ગણનામાં મને ફેર લાગે છે, અને એ ફેર કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો ચોક્કસ ખુલાસો થયા વિના મોઢે મોઢે સમગ્રય તેમ નથી ! ”

મિહિરે, પિતૃવાક્યનો પ્રતિવાદ કર્યો નહિ. “ જોથી આતા ” કહીને તે પિતાની સાથે અગાસીમાં આવ્યો. અગાસીમાં ઉભા ઉભા પિતાપુત્ર કેટલીક વાર સુધી ચંદ્રની હાસ, વૃદ્ધિ તથા તેની કળા અને કિરણને માટે ચર્ચા કરવા લાગ્યા ! ક્યો ગ્રહ ક્યે ટેકાણે છે અને તેનો પ્રભાવ કેવો છે ઇત્યાદિ વિષયને લઈને તેમની વચ્ચે વાદાનુવાદ ચાલ્યો.

વાદાનુવાદ ચાલ્યો ખરો, પણ વગાડતું ખરેખરે ધ્યાન ના પોતાના ગુણધર શિષ્યના સંકત પર ચાંટ્યું હતું ! તેથી વાત કરતાં કરતાં તે વિચારમાં પડી જતો હતો અને હૂં, હા, ના, ઇત્યાદિ અસં-અધ વાક્યો બોલી ઉકતો હતો. આવું જોઈને મિહિર પોતાના મનમાં એવો વિચાર કરતો હતો કે “ વયોવૃદ્ધ પિતાની સ્મરણશક્તિ ઘટી ગઈ છે તેથીજ તેઓ કંઈને બદલે કંઈ બોલે છે ! આવી વયમાં એવું સાચ એ સ્વાભાવિકજ છે ! ”

નિર્મળ જ્યોત્સ્નાની ધારા, અખંડ રીતે પૃથ્વી પર પ્રવાહાત થાય છે, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્રમા દસતો હસતો વિચરતો હોય એમ દેખાય છે, નિર્મળ જ્યોત્સ્નાથી આનંદ પામીને ચક્રાર ચક્રારી ચંદ્રનું સુધા-પાન કરવામાં મગ્ન થતાં જાય છે- આવી રીતે સઘળું સુદર અને શોભામય જણાય છે ! કેવળ મિહિરના હૃદયમાં વિષમ વિષદહન-વિષમ ભર્મધાતી જ્ઞાનાનો અનુભવ થાય છે ! મિહિર પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે.

“ હાય ! તે એક દિવસ અને આ એક દિવસ ! એમાં ને તેમાં કેટલો બધો ફેર અને કેટલું બધું અંતર છે ! સઘળું સ્વપ્નમાં જોયું હોય, સઘળું સ્વપ્નમાં અનુભવ્યું હોય એવું મનમાં થાય છે ! અપી અનવાણી રાત બ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે સિંહલનાં ઉંઘાં પ્રાસાદ

શિખરો સ્મૃતિ-પથમાં ઉદય થાય છે ! તે શિખર પર ચઢીને હું નથી નવી આશામાં આનંદ પામતો હતો ! આવી શાન્ત રાત્રે રૂપની પ્રતિમાની પૂજા કરીને હું કૃતાર્થ થતો હતો ! તે બધું ક્યાં જતું રહ્યું ? ! મહારી તે આશા દુરાશામાં ફેરવાઇ ગઇ ! તે કલ્પના, મનને સ્વર્ગીય સુખ આપનારી મહારી તે કલ્પના-આજે કલ્પનામાંજ સમાઇ ગઇ ! અરેરે ! હૃદયના અસ્થિ-પિંજરને ભાંગીને, જાણે મહારા ભમ હૃદય-માંથી એના ધ્વનિ નીકળે છે કે, “ પ્રતિભા-રાક્ષસી છે ! પ્રતિભા પિશાચીની છે ! ” પણ આ શું ? આ શાનો શબ્દ સાંભળાયો ? ”

પાછલા ઘરના પારણા પાસેથી આ શબ્દ સાંભળાયો હોય, એવું મિહિરને લાગ્યું. શબ્દ કંઈ મોટો ન હતો પણ રાત્રિના શાન્ત સમયે તે ન્હાનો હોવા છતાં મિહિરના સાંભળવામાં આવ્યો.

આ શબ્દ સાંભળીને જાણે વરાહ ચમક્યો હોય તેવી રીતે તે બોલ્યો-“ એ શાનો શબ્દ થયો ? આટલી રાત્રે, પાછલા ઘરમાંથી આવા શબ્દ કેમ સાંભળાયો ? ”

પિતાપુત્ર ચક્રિત બનીને-તે શબ્દ લક્ષ્ય કરીને-ઉભા રહ્યા ! થોડા વખતને માટે જાણે વરાહની પ્રાણપ્રિય ન્યોતિ:શાસ્ત્રની ચર્ચામાં મોટો વાંધો પડ્યો !

આ વખતે એક સ્ત્રી-મૂર્તિ પાછલા ઘરનું પારણું ઉઘાડીને બહાર નીકળી અને વહેલી વહેલી બાગમાં ચઢીને જવા લાગી ! એ જોઈને વરાહે કહ્યું-“ અરે ! એતો વધૂમાતાની દાસી છે. કંઈ કામને માટે બહાર જતી હશે ! હવે જો આ “ અયન-પથ ”-કીયો ગ્રહ એમાં કેવી રીતે પરિભ્રમણ કરે છે; તે તું જેવું જાણતો હોય તેવું મને કહે. ત્યારપછી હું તને જો જાણતો હોઈશ તે કહીશ ! ”

મિહિરે આના સંબંધમાં જો જાણતો હતો તે પોતાના પિતાને કહ્યું. વરાહે તેનો પ્રતિવાદ કર્યો અને પ્રત્યક્ષભાવે ચંદ્રની ચિત્રિતે તેનો ક્ષમ જોવા લાગ્યો ! અતે તર્ક તથા યુક્તિથી તેણે એવું સિદ્ધ

કર્તુ કે અમુક કારણે ગ્રહણની સૂચના થાય છે અને અમુક કારણે તેનો આંશિક આસ, અર્ધ આસ અને પછી પૂર્ણ આસ દ્રષ્ટિમર્યાદામાં દેખાય છે ! આના સંબંધમાં મિહિરનો મત તેના મતને મળતો આવ્યો.

મત મળતો આવો કે ન આવો તેના માટે વરાહને ચિંતા ન હતી ! કોઈ પણ યુક્તિથી મિહિરને અગાસીમાં લાવવો અને આડી-અવળી વાતે લગાડીને કામ થતા સુધી સમય કહાડવો એજ તેની ચિંતા હતી ! વરાહની તે ચિંતા દૂર થઈ અને એક રીતે તેનો પ્રયત્ન પણ સફળ થયો !

હવે ખીજ અભિનયની વારી આવી ! વરાહ ઘડી ઘડી આતુ-નયને તે અભિનયના નાયકની વાટ જોવા લાગ્યો ! પરંતુ તેણે પુત્રના દ્રષ્ટિ તો યુક્તિથી ચંદ્ર ઉપરજ ચોટેલી રાખી !

અતે વરાહની આકાંક્ષા સોલ કળાથી પરિપૂર્ણ થઈ ! કારણ ખીજ અભિનયનો નાયક પૂર્વના સંકેત પ્રમાણે ધીરે ધીરે પગલાં ભરતો બાગમાં આવી પહોંચ્યો !

વરાહે તેને જોયો ન જોયો કરીને મિહિરને કહ્યું—“ ભાઈ ! હવે નીચે ચાલ; રાત ઘણી ગઈ છે માટે સૂઈ જા. આ કંઈ એક દિવસનું કામ નથી; ફરી કાઠ વખતે આપણે એની તપાસ કરીશું ! અરે ! પણ તું આમ એકી નજરે શું જોઈ રહ્યો છે ? ”

મિહિર ચકિત ભાવે વિસ્મય પામીને મૃદુ સ્વરે બોલ્યો—“ આવી રાત્રે પાછલા ધરમાં આ પુરૂષ કેમ જાય છે ? આ શું ! ? ”

ભયથી ચકિત બનીને મિહિર પિતાના મોહાડા સામું જોઈને બોલ્યો—“ આ શું ! ? આવી રાત્રિના સમયે આ પુરૂષ અંદર કેમ આવ્યો હશે ! ? જુઓ જુઓ ! તે ભયથી આજુબાજુ જોઈને કેવાં ધીમાં પગલાં ભરે છે ? અરે ! આતો પાછલા ધરનાં બારણાં ઉઘાડીને અહારા સંપત્તિ ગૃહમાં—”

“ અરે ! જરા જોતો ખરો એ પુરૂષ છે કે સ્ત્રી છે ? આડીવાર

પહેલાં પેલી દાસી બહાર ગઈ હતી તે હવે પાછી આવી હશે; એમાં તે તું આમ આભો શું બની જાય છે ?” વરાહે કહ્યું.

“ ના—ના પિતા એ દાસી નથી પણ નક્કી પુરૂષ છે !” મિહિરે કહ્યું. “ અરે વાહ ! હું વૃદ્ધ થયો એ વાત ખરી; પણ આવું ખરા બપોર જેવું ચંદ્રનું અજવાળું પડ્યું છે છતાં મ્હારી આંખો શું એટલી બધી નબળા કે હું સ્ત્રી કે પુરૂષને ઓળખી શકું નહિ ?” વરાહે કહ્યું.

“ હા પિતા ! મ્હેં ચોક્કસ રીતે જોયું છે કે, એ સ્ત્રી નથી પણ પુરૂષ છે !” મિહિરે દ્રઢતાની સાથે કહ્યું.

“ તું તો ખરેખર ગાંડો થયો છે ! મ્હેં તેની સાડી સુધ્ધાં જોઈ છે અને તું કહે છે કે એ પુરૂષ છે, એ હું કેમ માની શકું ?” વરાહે દસીને કહ્યું.

“ તમે કહો છો તે ખરું છે ! તેણે સાડી પહેરી નથી, પણ પોતાના શરીર પર ઓઢી લીધી છે ! તમે માનતા નથી પણ હું તો તમારા પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે, એ પુરૂષ છે; અને કાંઈ નીચ મતલબથી અંદર આવ્યો છે ! મ્હેં તેની દાઢી મુઝ સુધ્ધાં જોઈ છે; પછી તમે એને સ્ત્રી કહો તે હું કેમ માનું ? કોઈ ઓળખી ન શકે તેના માટે એણે પોતાના શરીર પર સાડી ઓઢી લીધી છે. એટલે મ્હારી તો એવી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, એ સ્ત્રી નથી પણ પુરૂષ છે !” મિહિરે દ્રઢતાથી આવું સ્પષ્ટ કહ્યું.

“ તું આ શું કહે છે ? ત્હારી વાત સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે !” વરાહે ખોટો ડોળ બતાવ્યો.

“ પિતા ! તમારી પાસે મ્હારાથી શી રીતે જુદું બોલી શકાય ? તમારા ચરણ સ્પર્શ કરીને હું કહું છું કે, એ સ્ત્રી નથી પણ પુરૂષ છે !” એમ કહીને મિહિરે પિતાના પગ પર હાથ મૂક્યો.

“ હશે, હશે, રાત્રિકાળે પગ પર હાથ મૂકવાની જરૂર નથી ! બેટા ! હું શું ત્હારો અવિશ્વાસ કરું છું કે, તું આવી રીતે પગ પર

હાથ મૂકવાને તૈયાર થાય છે !” આટલું કહીને વરાહ અટક્યો. થોડી-વાર વિચાર કરીને તે પાછો ગંભીરપણે બોલ્યો—“ વાત વિચારવા બેઠી છે. ખરેખર તું કહે છે તેમ જ્ઞે આ પુરૂષ હોય, તો વધુમાતા એકલી એ ધરમાં સૂઈ રહે છે !”

વરાહના આ છેલ્લાં વાક્યો વિષાકત બાણુની પેઠે એકદમ મિહિરની છાતીમાં વાગ્યાં ! મર્માહત મિહિર, “ હાય ” એટલું કહીને દુઃખ શોક અને અપમાનથી અધીર બનીને ત્યાંજ બેસી પડ્યો !

વરાહે એ તકનો લાભ લઇને ખુંખારો ખાધો અને થુંકવાને બહાને તેણે બહાર ડોકીઈ કંઈ; પૂર્વના મંદિત પ્રમાણે અતુર શિષ્ય સમજી ગયો અને જોતજોતામાં તો તે ટેકાણે પથ પડી ગયો !

ધારવા પ્રમાણે વરાહનું કાર્ય પૂર્ણ થયું. એથી વરાહને અનહદ આનંદ થયો. પરંતુ ભવિષ્યની વાત તે સમજાગો બૂલી ગયાં !

આનંદનો આવેશ કાંઈક નરમ પડતાં તેણે મિહિર તરફ દ્રષ્ટિ નાંખી. દ્રષ્ટિ નાંખતાની સાથે તે ચમક્યો ! વજ્ર કરતાં પણ વધારે કઠિન અંતરનો વરાહ તુરત સમજી ગયો કે, મિહિરને ખરેખર, મોટો આઘાત લાગ્યો છે ! પુત્રવધૂનો વિનાશ કરતાં પહેલાં કદાચ પ્રિય પુત્રનો નાશ થશે તો હું શું કરીશ ? એ ચિંતાથી તેના ચાંડાળ ક્રોધ એકદમ જતો રહ્યો ! પરંતુ હવે આમાંનું કંઈ સુધરે એમ નથી એવું ધારીને તેણે મહામહેનતે મનને વશ કર્યું ! ત્યાર પછી મિહિરનું કૌતૂહલ વધારવાને માટે અને તે સાથે તેને ઉત્તેજિત કરવાને માટે વરાહે કહ્યું—“ પણ મને એક વાતનો સંદેહ રહે છે કે, પહેલાં પેલી દાસી અર્ધિથી ગઇ તે કેમ પાછી આવી નહિ. ”

મિહિરથી હવે બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ; તે તુરત બોલી ઉઠ્યો—“ તે દાસી હતી કે હતી હતી તેની શી ખાત્રી ? ”

“ બેટા ! ત્હે તો મને બોલતોજ બધ કરી દીધો. એવું બને

નહિ ! તું એકદમ આવી શંકા કરે છે એ ઠીક નહિ ! ” વરાહે સમજળું પાડવા માંડી.

મિહિર અતિ કષ્ટે બોલ્યો—“ પિતા ! એમાં શંકા કરવા જેવું જણ નહિ ? જે સ્ત્રી અકિણ્ણી અથવા પિશાચસિદ્ધી વાળી થઈ શકે, તે સ્ત્રી અવિશ્વાસિની કે કુલકલંકિની કેમ થઈ શકે નહિ ? તમેજ એક દિવસે મને આવો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે શું ભૂલી ગયા ? ”

વરાહે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું—“ તું કહે છે તે બધું ખરું છે; પણ એકદમ આવું માનવાને મ્હારો જીવ આલતો નથી. અરેરે ! મોનાની પ્રતિમા, અતે પિશાચસિદ્ધ અને કલંકિની થઈ ? હાય ! આવા સ્વપ્નના મંદિરમાં, આવા સર્વજન પૂનિત ગુણુના આગારમાં અતે પિશાચે પ્રવેશ કર્યો ? અહો ! એના સ્મરણથી પણ છાતી ચીરાઈ જાય છે ! ”

મિહિરનું મન એકદમ દ્રઢ બની ગયું ! જીવનની એકેએક આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જવાથી જેમ માણસનું મન દ્રઢ બની જાય છે તેમ મિહિરનું મન દ્રઢ બની ગયું ! તે અતિ ગંભીરપણે બોલ્યો—“ પિતા ! એના સ્મરણથી તમારી છાતી ચીરાઈ જતી હોય, તે પણ એ સત્ય છે; ઘણું કડોર સત્ય છે ! મ્હારા અંતરમાં હું સારી પેઠે સમજ્યો છું કે, એ સત્યમાં સંદેહને સહજપણે જગા મળે તેમ નથી ! પિતા ! હવે આડી અવળી વાતો કરીને મને લોભાવશો નહિ, આવી અવસ્થામાં પુત્રના પ્રતિ પિતાનું જે કર્તવ્ય હોય, તે કર્તવ્ય તમે બળવો અને નિર્સહાયપણે તમારી જે આજ્ઞા હોય તે અને કહો ! તમારી આજ્ઞા મને તેવી કડોર હશે, તેા પણ આ ઘસ તેનું આનંદથી પાલન કરશે ! ! ”

પુત્રની વાત સાંભળીને આવો નિર્દય, વજ્ર સમાન હૈમાનો વરાહ પણ થોડીવારને માટે સ્તંભિત બની ગયો ! તેની ઓઈ પણ રીતિ શાન્ત થાય નહિ એવી હિંસાજનિ, થોડીવારને માટે વિલુપ્ત થઈ ગઈ !

એટલુંજ નહિ પણ એકવાર તેના મનમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે-“આ બધું શા માટે જોઈએ ? ક્યા જીવનને માટે મ્હારે આમ કરવું જોઈએ ? હું મ્હારી પ્રતિષ્ઠાને માટે આવો પ્રપંચ કરું છું; પરંતુ એ પ્રતિષ્ઠા હું કેટલો વખત ભોગવીશ ? પ્રાણ સમાન પુત્રને આવી રીતે રીખાવવો, અને સાક્ષાત્ સરસ્વતીના અવતાર રૂપ વહુ પર કસકે અદાવતું એ કાઈ પણ રીતે ચોગ્ય તો નથીજ ! એમાં અધર્મ છે, અને અધર્મનો કાઈ કાળે જય થવાનો નથી ! ત્યારે આ રહસ્ય-ગળા તોડી નાંખું અને સત્યનો મહિમા પ્રચાર કરું ?”

પરંતુ વરાહથી તેમ થયું નહિ ! તેના વિચાર તેના મનમાંજ સમાઈ ગયા ! ખરેખર ! સંસ્કાર એવી ભયાનક વસ્તુ છે કે, તેના આગળ કાંઈનું ચાલતું નથી ! થોડીવાર વરાહને શ્મશાન વૈરાગ્ય થયો પણ અતે જય તો સંસ્કારનોજ થયો !

અતિ કુટીલ પ્રકૃતિનો વરાહ, પોતાના મનમાં વધારે કુચક રચીત બોલ્યો-“ભાઈ ! આવા વખતે તું આમ અધીર થાય છે તે ઠીક નહિ ! ચાલ, નીચે જઈને બધી તપાસ કરીએ અને વધૂમાતાને તથા દાસીને પૂછી જોઈએ; ત્યાર પછી જે કરવું હશે તે કરીશું. આ વખતે એવો છે કે, જેમાં અધીરાઈ કે ઉતાવળ કરવાથી તેનું પરિણામ ધણું અવળું આવે તેમ છે ! બેટા ! સંસાર-ધર્મનું પાલન કરવા માટે ધણાં ધણાં સંકટો સહન કરવાં પડે છે ! !”

મિહિર મૂળથીજ ધીર, શાન્ત અને સંમુખી હતો. તે છતાં વરાહ તેને કહેતો હતો કે, “ભાઈ ! આવા વખતે તું આમ અધીર થાય છે તે ઠીક નહિ !” નિષ્કુર પિતાનો આવો ઉપદેશ પણ મિહિરે ધણા કષ્ટથી સહન કર્યો ! પરંતુ પારકાને ઉપદેશ દેનારો પોતે કેટલું સહન કરે છે તેનું જ્ઞાન તેને જાગ્યેજ હોય છે ! ખરેખર ! સંસારમાં વિજા અને પ્રવીણ કહેવાતા ધણા માણસો સમય જોઈને સામાને આવો ઉપદેશ આપતાં મનમાં સહજ પણ સંકોચ પામતા નથી !

દાસજી દુઃખમાં ઘટાયેલો ચિહ્નિર ખીભું શું બોલે ? તે કેવળા એટલુંજ બોલ્યો—“ તમારે તપાસ કરવી હોય તો કરો; મ્હારે તપાસ પણ કરવી નથી અને કાષ્ઠને પૂછવા પણ જવું નથી ! મ્હેં મ્હારી નજરોનજર જોયું છે ત્યાં તપાસવાનું અને પૂછવાનું રહ્યું છે ક્યાં ? અપરાધીને મ્હોડે બે ચાર ભુક્ટી સાચી વાતો સાંભળવાની અને સાંભળીને મનને વધારે દુઃખી કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી ! તમારે જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ ! હું તો અહિં અગાસીમાંજ સ્મરૂં રહીશ ! ”

“ ના ભાઈ ! આવી અવસ્થામાં હું તને એકલો મૂકીને કદી પણ નહિ જાઉં ! ત્હારે તપાસ કરવી હોય તો કરજે અને ન કરવી હોય તો ન કરીશ; પણ તું અહિંથી ઉઠ અને ત્હારી પથારીમાં જાઈને સ્મરૂં જા ! વળી હું શું મ્હારી મ્હોકાણુ તપાસ કરવાનો હતો ? ક્યા મ્હોડે મ્હારાથી આ કુલના કલંકની વાત નોકર ચાકરને પૂછાય તેમ છે ? અરેરે ! મ્હારું બધું ગયું ! સુખ ગયું, સાલ્યી મઠ અને રહી સહી પ્રતિકાપર પાણી ફર્યું ! વૃદ્ધાવસ્થામાં ભગવાને કુળનું કલંક જોવાનો પ્રસંગ આપ્યો તે કરતાં મને દુનિયામાંથી ઉંચકી લીધો હોત તો સાઈં ચાત ! કેવા ખરાબ ચોંઘડીએ હું તને ચંદ્ર-મહાજુની ચર્ચા કરવાને માટે અહિં તેડી લાવ્યો હમ્મશ ? પણ ભાઈ ! એમાં કાષ્ઠનો દોષ નથી; બધો ભાગ્યનો દોષ છે ! જ્યારે ભાગ્ય ફેરે છે ત્યારે એવુંજ થાય છે ! ચાલ. ”

આગળ પાપી વિચારમાં પડેલો પિતા અને પાછળ મર્માહિત, સ્તબ્ધ, વાચાહીન પુત્ર !

ચિહ્નિર પથારીમાં સૂતો, પરંતુ નિદ્રા આવી નહિ ! દુઃખ, શોક અને ચિહ્નિરથી તેનું અંતર બળી રહ્યું હતું, ત્યાં નિદ્રા શી રીતે આવે ? આખી રાત તેણે પથારીમાં તરફડીઆં મારીને પૂરી કરી ! આ તરફ વરાહે, ખરેખર પાડીને નોકર ચાકરને ઉંઘમાંથી ઉઠાડ્યાં અને તેમને ચોર અથવા બદમાસને માટે પૂછવા માંડ્યું ! નોકર ચાકરોએ કાને

હાથ દીધા એટલે તે પુત્રવધૂના શયનગૃહ પાસે ગયો અને દાસીને બોલાવીને બધું વિચતવાર પૂછ્યું. તે વિચારીને તો પહેલી સમજણ પણ પડી નહિ ! પણ જ્યારે કંઈ સમજાયું ત્યારે તે મોટા અચંખામાં પડી ગઈ ! તેનાથી બીજું કંઈ બોલાયું નહિ પણ એટલું તો તેણે સ્પષ્ટપણે કહ્યું કે, “ આખી રાત મધ્યે હું તથા મહારી બાઈ ઉપરથી નીચે કિતમીજ નથી, ત્યાં હું બહાર ગઈ શી રીતે ? ” દાસી આવું કહેશે એવું તે પહેલાંથી જાણતો હતો. એટલે વખત વિચારીને વરાહે ત્યાંથી નીચી મુંડીએ ચાલવા માંડ્યું !

પ્રતિજ્ઞાએ ઉપર રહ્યાં રહ્યાં આ બધું સાંભળ્યું; તેને આમાંનું કંઈ સમજાયું નહિ; પરંતુ સસરાજીના મ્હાડાનો દેખાવ અને તેની વાતચિતનું વલણ તેને નવાઈ જેવું લાગ્યું ! અચળા વિચારમાં પડી ! અતે વિચાર કરતાં કરતાં તેને એકદમ સમજણ પડી કે તેના સામે મોટો અનર્થકારી પ્રપંચ રચાયો છે !

તેજ વખતે કોઈને કાંઈ કહ્યા કર્યા વિના તે ધ્યાનમાં બેઠી. ધ્યાનમાં તેણે જે જોયું તેથી તે કમ્પી ઉઠી ! તે પોતાના મનમાં હવે સારી ખેડે સમજી ગઈ કે, તેના સરળ વિશ્વાસે સર્વનાશ કર્યો છે અને પિતાનો મર્મજેદી અભિશાપ આટલા વખત પછી ફળ્યો છે ! પહેલાં તો તે પારાવાર દુઃખમાં ડૂબી ગઈ; પણ પાછળથી તેણે જાણ્યું કે એ દુઃખ કોઈનું પાડેલું પડ્યું નથી પણ કર્મના અબાધિત નિયમથી પડ્યું છે ત્યારે તેણે ધીરે ધીરે દુઃખને વિસારે નાંખ્યું !

પોતાનું તો ગમે તેમ થશે, પણ પ્રાણાધિક પ્રિયતમનું શું થશે ? એ વિચારે તે ગભરાઈ ! પતિને માટે સતીએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી પણ પોતાને માટે કંઈ કર્યું નહિ ! કારણ એને માટે તે પહેલાંથી તૈયાર હતી ! વળી વિધિના વિધાન પર તેને અટક આરંભ હતી એટલે કંઈ કરવા જેવું હતું નહિ ! તે કેવળ પોતાના મનમાં આટલું બોલી—“ અરેરે ! નિર્દય ! નિયતિ ! ત્હને આવી રીતે ત્હારું જ પ્રસવ

કયું ? જા હુંડી ત્હારી એવીજ ઇચ્છા છે, તો મ્હારે ત્હારી ઇચ્છાની
આડે આવવું નથી ! હવે તો વિધિનું વિધાન પૂર્ણ થાઓ એજ
મ્હારી અંતિમ ઇચ્છા છે ! જ્યારે પતિએ મ્હારો અવિશ્વાસ કર્યો,
અને નિર્દોષને વિના વિચારે દોષિત ગણી ત્યારે હવે મ્હારે જીવીને શું
કરવું ? મ્હારું જે કાર્ય હતું તે પૂરું થયું છે ! હવે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત
ભોગવવાનું બાકી છે તે ભોગરી લેવું ! મા જગજગનનિ ! મને ત્હારાં
દર્શન દે ! સિંહવનો જે દિવસે ત્યાગ કર્યો, તે દિવસે ત્હેં મને જે
૩૫ દેખાડીને ચક્રિત કરી મૂકી હતી તેજ ૩૫ તું આજે મને દેખાડ
મા ! તે ૩૫ જોવાની મને ઘણી હોંશ છે ! કાણુ જાણુ શા કારણથી
ત્હારી તે રક્તથી પ્લાવિત થયેલી મૂર્તિમાં તને જોવાની આજે મને
ઘણી ઇચ્છા થાય છે ! મ્હારી એટલી ઇચ્છા તું શું પૂર્ણ નહિ કરે ?”

૩૭

નરપિશાચનો આનંદ !

પ્રાતઃકાળ ચતાંની સાથે મિહિર પથારીમાંથી ઉઠ્યો ! આખી
રાત નિદ્રાનું નામ નહિ, તેમાં અનિદ્રિત વિચારોની પરંપરા, દુઃખ શોક
અને આત્મગ્ધાનીની અધિકતા; ઇત્યાદિ કરણોને લીધે તેનાં ચક્ષુ
રક્તવર્ણનાં બની ગયાં ! તેનું મ્હોડું પણ તેવુંજ મગ્નિત અને સ્થામ
વર્ણનું થઇ ગયું ! તેણે અતિશય દુઃખથી પોતાનો વખત કહાડવા
માંડ્યો ! દિવસ કરતાં તેને રાત્રિનો અધિકાર સારો લાગ્યો ! કારણ
અધિકારમાં મ્હોડું સંતાડીને તેણે પોતાની મનોબ્યથા કાઢીને જાણુવા
દીધી ન હતી ! પરંતુ દિવસે તેમ થાય એવું ન હતું ! “ પ્રતિભા
કલંકિની-પ્રેમની પ્રતિમા અભિચારિણી ” એ વિષમય વિચારોએ તેને
અધીર, અસ્થિર અને ઉન્મત્ત જેવો બનાવી દીધો !

આવી મર્મઘાતી જ્વાળા સહન નહિ થવાથી તે પાછો પથારીમાં
પડ્યો ! મ્હોડા પર આદર નાખીને તેણે રડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ

રહેવું આપ્યું નહિ ! વીછીની વેદના જેવી સ્મૃતિની વેદના, તેને અસહ્ય લાગી ! એ વેદનાએ તેની જ્વાળાને વધારી મૂકી ! વિકારઅસ્ત યોગીની પેઠે તે પધારીમાં આમ તેમ આળાટવા લાગ્યો ! ધોર અંત-દર્દથી તે પોતાનું જાન ભૂલી ગયો ! તેનું જ્ઞાન છિન્ન લિન્ન થઈ ગયું ! તેનાં તર્ક અને યુક્તિ નિસ્તેજ બની ગયાં ! તેના શબ્દ અંતરમાં ફવળ એક વિચાર-પ્રાણ સમાન પત્નીનો વ્યભિચાર-અત્યારે જન્મત થયો હતો ! જાતીમાંથી ટીપું ટીપું લોહી, એક ઠેકાણે એકઠું કરીને જળે કાષ્ટએ લોહીના અક્ષરે જાતીના એક ખૂણામાં “ પ્રતિભા-વ્યભિચારિણી ! ” એવું લખ્યું હોય એમ તેને લાગ્યું ! ભૂત પ્રેતની પૈશાચિક ક્રિયા સંભારીને પળે પળે તેના હૃદયમાં ભય અને ધિક્કારનો ભાવ વધવા લાગ્યો ! “ હાય, મહારી સ્ત્રી ડાકિણી-એનું નામજ શું રાક્ષસી માયા ? ”

આવો વિચાર કરતો કરતો, તે ક્ષોભથી, ક્રોધથી અને ધિક્કારથી અતે બેલી ઉઠ્યે.—“ હાય ! પ્રતિભા આવી કલંકિત નિવડી ? આવી સૌન્દર્ય પ્રતિભા શું અતે વ્યભિચારિણી નિવડી ? આવું કેમ થયું ? શા કારણથી આવું થયું ? તેને સુખમાં શી ખામી આવી ? તેના વૈભવમાં શું ઓછું પડ્યું કે તેણે આવું કર્યું ? જગતમાં કોનો વિશ્વાસ કરવો ? હાય ! પ્રતિભા ! મહારા પ્રેમને તજીને ત્હેં અતે પર પુરૂષની સાથે...ઓ ! એવો વિચાર કરવાથી પણ હૃદય ચીરાઈ જાય છે ! પ્રતિભા ! પ્રતિભા ! ત્હેં આ શું કર્યું ? મહારા જીવનને મરૂમિ જેવું બનાવતાં, ઓ નિર્દય નારી તને સહજ પણ દયા ન આવી ? જગ-દીશ્વર ! ત્હેં શા માટે જગતમાં રૂપની સૃષ્ટિ કરી ? રૂપની સૃષ્ટિ કરીને તેમાં વળી ત્હેં મોહ શા માટે મૂક્યો ? એ મોહમાં આત્મવિસ્મૃતિની શી જરૂર હતી કે આવી રીતે ત્હેં એને આગળ કરી ? શું પ્રતિભાએ પોતાની પૈશાચિક ક્રિયાથી આવા અપરૂપ રૂપનો વિકાસ કર્યો હતો ? શું વિશ્વમોહિની વિદ્યાની પૂર્ણ સ્ફૂર્તિ એ ક્રિયાને આભારી હતી ? જો

એમ હોય તો એ ધારે ત્યારે પોતાનું રૂપ અને વિદ્યા વિલુપ્ત કરી
શકે ! ઓઃ ! કેવું ભયાનક ! જગદીશ્વર ! હવે મહારું રક્ષણ કર ! એ
પિશાચસિદ્ધિવાળી સ્ત્રીના પંજમાં હું સપડાઉં નહિ-શ્વેત્યુકે એના
રાક્ષસી મોહમાં હું ફસાઉં નહિ-તેમ કર ! ઓઃ ! ઓઃ ! ઓઃ ! !
જમ અમિથી તરતનો દાઝેલો માણસ તેની વેદનાથી અસ્થિર બની
જાય, તેમ બોળો મિહિર અસ્થિર બનીને પથારીમાં તરફડીયાં મારવા
માગ્યો ! અરેરે ! મહેલું ઉધડીને કાઢને કહેવાય પણ નહિ કે, આ
વેદના કેવી છે ? એ શું ઓછું દુઃખ ? એ શું ઓછો ક્લેશ ?

આ વખતે વરાહ મિહિરની પાસે આવ્યો. એક સુદક્ષ અભિ-
નતાની પેડે, ગંભીરભાવ ધારણ કરીને તે ધીરેથી બોલ્યો-“ ભાઈ !
વખતે ત્હારું અનુમાન ખરું પડ્યું ! આજીબાણ તપાસ કરતાં મને
મિતું જણાયું-”

મિહિર ઉત્કંઠિત થઈને વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો-“ શું જણાયું તે
તારીને કહો ! ”

વરાહ જણે દુઃખ સાગરમાં ડૂબી ગયો હોય તેવા સ્વરે બોલ્યો-
“ બેટા ! શું કહું મ્હારી જીભ ઉપડતી નથી ! મ્હારા નિર્મળ કુળમાં
માતું કવંક ? ”

વરાહે પોતાના હાથે પોતાનું કપાળ ફટકું !

મિહિર પેતાની દ્રષ્ટિ સ્થિર રાખીને દ્રઢપણે બોલ્યો-“ ત્યારે
ત્હેં ભૂલ ખાધી નથી; અત્યાર સુધી હું રાક્ષસી માયામાં લોભાઈ
નહો હતો, એવી મ્હારી ધારણામાં હું ભૂલો પડ્યો નથી ! ”

વરાહે કહ્યું-“ એકલી રાક્ષસી માયા હોત તો એક રીતે છટકા
યાત ! પણ આતો રાક્ષસી માયા અને સાથે સાથે બ્રહ્મા ! મ્હારા
પવિત્ર કુલને રંડએ સદાને માટે કલંકિત કર્યું ! ”

એ સાંભળીને મિહિર બોલ્યો-“ તમે જે કહેશો તે કરવાને હું
તૈયાર છું ! કહો, આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત શું છે ? ”

“ત્યારે ને મ્હારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની શી જરૂર ? આ મહાપાપ તો તે દુષ્ટનું છે ! એ દુષ્ટનેજ યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ !” વરાહે કહ્યું.

“રાજદંડ, સમાજદંડ અથવા તમે કહેતા હો તો એ પાપિણીનો સદાને માટે ત્યાગ !—કહો, તમારી શી આજ્ઞા છે ?” મિહિરે ઉત્ક્રાંતિ થઈને પૂછ્યું.

ક્રોધી વરાહ અતિ કઠોર કંઠે બોલી ઉઠ્યો—“તું આ શું કહે છે ? રાજદંડ સમાજદંડ અથવા સદાને ત્યાગ ?—ખસ, એટલુંજ મ્હારો પુત્ર થઈને અતે તું એવું કહે છે ?”

વરાહનાં તીક્ષ્ણ ચક્ષુઓ વિપદહનથી બળવા લાગ્યાં ! તેના શરીરની ત્વચા, માંસપેશી, શિરા, એકદમ દ્રઢ અને સ્પર્શીત બની ગયાં ! તે ઉમ સ્વરે ગાછો બોલી ઉઠ્યો—

“મિહિર ! શું સાધારણ લૌકિક દંડથીજ એ પાપિણીને યોગ્ય શિક્ષા થશે એમ તું ધારે છે ? ત્યારે તો અપમાન ઉપર અપમાન વધશે ! પણ હું સંસારમાં મ્હોંડું શી રીતે બતાવીશ ? પોતાના કુલક ક્ષત્ર્વ, સમાજમાં પચાર કરીને અને ક્ષત્ર્વનું કાળજી મ્હોડા પર ચોપડીને, શું આપણે જીવવું ? કેમ શા માટે ? એવા જીવનનું પ્રયોજન શું છે ? એથી કર્મ ઇષ્ટ સિદ્ધિ થવાની તું ધારે છે ?”

વરાહનું સર્વ શરીર કમ્પવા લાગ્યું ! તેની સંકલ્પમયી ગંભીર મૂર્તિ ધણી બળકર અને બચાવહ દેખવા લાગી ! તેની ક્રોધી મૂર્તિ, દુર્વાસાના ક્રોધને પરાસ્ત કરીને ક્રોધસિમા બળવા લાગી ! મિહિર પિતાની આવી બીષણ મૂર્તિ જોઈને બચથી બોલ્યો—“ત્યારે જે આજ્ઞા હોય તે મને કહો; તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું !”

વરાહ તેજસ્વીપણે બોલ્યો—“તું શું મ્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર છે ? એવું સાહસ, એવી શક્તિ અને એવું પુરુષાર્થ શું ત્યારમાં છે ? ખરા વીરની પેઠે, મ્હારા પુત્રની પેઠે કાર્ય કરીને

લોકોની તેમજ મ્હારી પાસે તું સદાનો ગૌરવયુક્ત ચક્રંશ ? શું એવું સૌભાગ્ય ત્હારું છે ? જો હોય તો તૈયાર થા ! ”

મિહિર ! મર્યાદી વીધાયેલો, મરણુતોલ થયેલો, દુઃખથી કાયદે અનેલો મિહિર ! પિતાની આવી ભયંકર ક્રોધી મૂર્તિ જોઈને થોડીવાન પોતાનું માનસિક દુઃખ પણ ભૂલી ગયો ! થોડા વખતને માટે જાણે તે સજીવ થઈને મન-પ્રાણ એક કરીને પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગયો ! સ્થિર પ્રતિજ્ઞા સૂચક ગંભીર કંઠે તે બોલ્યો—“ કહો, શી આજ્ઞા છે ? તમારી આજ્ઞા ગમે તેવી કઠોર અને અસાધારણ હશે, તોપણ હું તેનું પાલન કરીશ ! કહો ! નિઃશંકાપણે કહો ! ”

વરાહ-કહું ? ખરા અંતરથી તું આ કહે છે ?—કહું ?

મિહિર—હા; કહો ! તમે જે કહેશો તે હું કરીશ ! હું કરી પણ તમારું વચન ઉઠાવીશ નહિ !

આ વખતે વરાહ સંતુષ્ટ થઈને બોલ્યો—“ હા ! હવે મહેં જાણ્યું કે તું મ્હારો પુત્ર થવાને યોગ્ય છે ! મ્હારું માન, મ્હારી પ્રતિજ્ઞા અને મ્હારા વંશનું ગૌરવ હવે તું રાખીશ એવી મ્હારી ખાત્રી થઈ છે ! હવે મને કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી ! આ પછે મ્હારું અચાનક મરણુ થાય, તો તે મરણુને પણ હું સુખી મરણુ માનીશ ! આ કોણ મંત્રી આવે છે ? ”

રાજા વિક્રમાદિત્યની પાસેથી અગત્યના સમાચાર લઈને મંત્રી જાતે આ વખતે વરાહને મળવાને માટે આવતો હતો. વરાહે જાણીયા-માંથી તેને આવતો જોયો એટલે તે વહેલો વહેલો બહાર આવ્યો.

“ પધારો, મંત્રી મહાશય ! કહો શા સમાચાર છે ? ”

એમ કહીને તેણે મંત્રીને ઘરમાં લીધો અને યોગ્ય આસન પર બેસાડ્યો. મંત્રી બોલ્યો—“ મહારાજાની આજ્ઞા તમે જાણતા તો હશે, તોપણ વખતે તમે ભૂલમાં રહો એમ ધારીને, હું તમને ખબર કહેવા

આવ્યો છું ! કાલનો દિવસ ધણો શુભ છે તેથી તમારી પ્રથુવતી પુત્રવધૂને નવરત્ન સભામાં ન્યોતિર્વિદના આસન પર બેસાડવી એવી મહારાજની ઇચ્છા છે ! તમારી પુત્રવધૂને આ શુભ સમાચાર કહેજો અને તેને મહારા અભિવાદન જણાવજો !” મિહિર આ સાંભળીને એકદમ ચકિત બની ગયો !

પરંતુ વરાહ ધણા દુઃખે મનનો ઉભરો દબાવીને બોલ્યો—“મહારાજની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું. તેનો પતિ આપની પાસે ઉભો છે એટલે તેના તરફથી એજ આપનું અભિવાદન ગ્રહણ કરે છે. તે પૂજા આહ્વિકમાં બેસી છે એટલે તેને આવતાં કંઈક વિલંબ લાગશે.”

મંત્રી-ત્યારે હું જાઉં છું. કારણ હજી મહારે ધણાં કામ કરવાનાં બાકી છે. કાલે આ વિદ્યાના સન્માનનો તથા તેની યોગ્ય પૂજાના ભાર મને સોંપવામાં આવ્યો છે. દેશદેશાન્તરમાંથી ધણા લોકો પૂજા અને પ્રીતિનો ઉપહાર લઇને આવવાના છે ! આ પ્રસંગે રાજપ્રસાદ અને રત્નાસનને ધણી સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યાં છે !”

પ્રસંગને અનુસરતી બીજી બે ચાર વાતો કહીને મંત્રી વિદાય થયા. વરાહનો ભયંકર ઈર્ષાનળ આ વખતે પૂર્ણપણે સળગી ઉઠ્યો. પ્રપંચી પ્રકરણની ગરબડમાં તે કાલનો દિવસ સમૂળગો ભૂલી ગયો હતો; પરંતુ મંત્રીના કહેવાથી તેની સધળી સ્મૃતિ એકદમ ચિત્રની પેઠે તેની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી ! વિદ્યામાહિત્યની તે નવરત્ન સભા, ન્યોતિર્વિદનું તે ઉંચું આસન, તે સન્માન, તે પૂજા, તે આનંદ અને તે જન ધ્વનિ-એક એક કરીને તેની નજર આગળ તરી આવ્યાં ! એથી તે એકદમ અધીર, અસ્થિર અને ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો ! હાથ ! તેના જીવતાં, તેના પુત્રના જીવતાં, તેની પુત્રવધુ આ વિજયમાળ પહેરશે ?

ચો તરફ અધકાર જેમને કડોર કંઠે વરાહ બોલી ઉઠ્યો—
“મિહિર ! મિહિર ! બ્રહ્મા નારીને યોગ્ય શિક્ષા શી તે તું જાણે છે ?”

મિહિર પહેલાંના જેવા ધીર અને સ્થિર ભાવે બોલ્યો—“ ના ખિતા ! હું કે કંઈ બળતો નથી ! તમારી જે આજ્ઞા હોય તે મને કહે ! ”

વરાહ-પણુ તે આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તું તૈયાર છે ? અંતઃકરણથી તૈયાર છે ? મ્હારી પાસે પ્રતિજ્ઞા કરીને તું કહે છે, કે હું તૈયાર છું ? કેમ બોલતો નથી ? બોલ !

આ વખતે મિહિર બળે પોતાના હાથે પોતાનું હૃદય છેદન કરીને બોલ્યો હોય તેમ તે બોલ્યો—“ હા, હું તૈયાર છું ! ”

વરાહ તેજ વખતે હાંકાર કરીને કહ્યું—“ ભયંકર પ્રાણહંડન નનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત છે ! ”

થેડીવાર બન્ને જણા મૌન રહ્યા. એટલામાં એક કાગડો કર્કશ સ્વરે “ કાગ ” “ કાગ ” કરીને વરાહના એટલા પરથી ઉડી ગયો !

મિહિરનું સર્વ શરીર ચેમ્પાંચિત બની ગયું ! ભયથી કંટકિત હોં તેણે કાગડાને કર્કશ સ્વર સાંભળ્યો !

એટલામાં વરાહ વિચાર કરીને ફરીથી બોલ્યો—“ ના, તેને એકદમ પ્રાણથી તો મારવી નહિ ! કારણ એમ કરવાથી તો તે એકદમ દુઃખમાંથી છૂટી જાય; માટે તેને રહી રહીને મારવી જોઈએ ! આમ થાય તોજ તે રંડા, વ્યભિચારની જવાળા અનુભવી સકશે ! આમ ગયાથીજ તે પાપિણીનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત થશે ! મિહિર ! તું મને હમણું નહોતો કહેતો, કે તમારી આજ્ઞા ગમે તેવી કઠોર અને અસાધારણ થશે તોપણ હું તેનું પાલન કરીશ ! ”

મનના દુઃખે મિહિરે મૌન ધારણ કર્યું, એટલે વરાહે તેના મૌનને સમ્મતિનું લક્ષણ માન્યું !

તે વખતે વરાહ-તે ભયંકર ખળ પહેલાંના જેવા કઠોર કંઠે બોલ્યો—“ ત્યારે મ્હારી આજ્ઞા સાંભળ ! તું મ્હારો સંતાન હોય તો અવિચલિત ભાવે એનું પાલન કરજે ! ત્હારી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીએ ત્હારા જેવા દેવ સમાન સ્વામીની સાથે વિશ્વાસઘાત કર્યો અને અતિ

પૈશાચિક મંત્રબળથી ત્હારો પ્રાણ નાશ કરવાને તે તૈયાર થઇ; તે સ્ત્રીને-સ્ત્રીના રૂપમાં રહેલી પ્રકિષ્ણીને-તે પતિત અને બ્રષ્ટ્ર નારીને-પ્રાણથી મારવાને બદલે તું તેની બિહ્વા કાપી નાંખ ! એથી મારણ અથવા વશીકરણ મંત્ર તેનાથી બોલી શકાશે નહિ અને તેથી એની પૈશાચિક ક્રિયા પોતાની મેળે નાશ પામશે ! આ શું ? તું આમ ગભરાય છે કેમ ? અરે, કાચર ! આમ હિંમત શું હારે છે ! તું મ્હારો ખરેખરો પુત્ર હોય, તો વળ જોવો કડોર બનીને અને બચકર મૂર્તિ ધારણ કરીને મ્હારા સામું જો ! ”

શું બુઝે ? જોતા પહેલાં તો મિહિર મુર્ચ્છિત થઇને પથારીમાં પડ્યો !

ચાંડાળ વરહ ! પુત્રને પથારીમાં બેઠો કરીને કહેવા લાગ્યો-
“ મિહિર ! આજ ત્હારી પ્રતિજ્ઞા ? આવી રીતે તું સત્યની રક્ષા કરીશ ? તું મ્હારો પુત્ર થઇને તે પતિત નારીના પ્રાણની મમતા રાખે છે ? પરંતુ એથી તું ઈશ્વરનો અપરાધી થાય છે ! તું શું જાણતો નથી કે બ્રષ્ટ્ર નારીને આવેળ કડોર દંડ આપવાનું શાસ્ત્ર કહે છે ? ”

મિહિર અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો-“ પણ-”

“વળી પણ શું ? જે કરવા જેવું છે તે અવસ્ય કરવું જોઈએ ! એમાં આંધા પાછા યત્નએ તો આપણથી આપણા કર્તવ્યનું પાલન થઈ જ શકે નહિ ! તું શું જાણતો નથી, કે એ કર્તવ્યના પાલનને માટે જ મ્હેં તને એક વખત નદીમાં નાંખી દીધો હતો ? જન્મઘાતા પિતા થઇને નિરપરાધી પુત્ર સંબધે જે કરવાને હું સહજ વિચલિત થયો નહોતો, તે પિતાનો પુત્ર, આજે પત્નીનો વ્યભિચાર જોઇને અને તેનું પાપ પ્રત્યક્ષ નિહાળીને સહજમાં વિચલિત થાય છે ! કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે તું આવું કાચરપણું કરાવે છે અને પિતાની પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી તું ચલિત થાય છે; પણ યાદ રાખજે, કે એનું અનિષ્ટ ફળ ત્હારે મોઝ વહેલા ભોગવવું પડશે ! અરેરે ! અભાવનીય

એ ત્હારી સાથે મ્હારો ફરી મેળાપ થયો, તે શું મ્હારી છેલ્લી દશામાં આવું દુઃખ દેવાને માટે ? “ પિતા સ્વર્ગઃ પિતા ધર્મઃ ” એ શ્લોકનું તું રાત દિવસ રટણ કરતો હતો, તે શું આવી પિતૃભક્તિ દેખાડવાને માટે ? ”

જેમ ઉત્તેજક સુરાથી વિકારગ્રસ્ત રોગી સતેજ બની જાય તેમ મિહિર સતેજ બની ગયો ! તે હિન્મતની પેઠે એકદમ બોલી ઉઠ્યો—

“ પિતા ! જન્મદાતા ! મહાયુર ! ! મને ક્ષમા કરો ! હું ખરેખર, કુલાંગાર છું તેથીજ સર્વળું જાણ્યા છતાં અને નજરે નિહાળ્યા છતાં મહેં વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને હજી જીવતી રાખી છે ! હું બહિષ્કૃત,—દમણીજ બહિષ્કૃત છું અને ત્હારા કહેવા પ્રમાણે તે પાપિણીની પાપ જિહ્વા મૂળમાંથી છેદન કરીને, તમારી પાસે લાવીને હાજર કરું છું ! લાવો, અસ્ત્ર ક્યાં છે ? ”

“ હા હવે તું મ્હારો ઉપર્યુક્ત પુત્ર થયો ! હવે મહેં જાણ્યું કે ત્હારી જન્મેતાએ તને વૃથા જન્મ આપ્યો નથી ! ખરેખર ! તું મ્હારા ફળનો દીવો છે ! ત્હારાથી મ્હારા વંશનું ગૌરવ રહેશે અને ત્હારા સાથેજ તે પાપિણીને સમુચિત શાન્તિ મળશે ! હા ! એમજ જોઈએ ! આવી સંહારમૂર્તિજ આ સમયને માટે જરૂરની છે ! આ શોષિત ખડ્ગ મહણુ કરે ! ચંડીના પૂજ્ય વખતે આ ખડ્ગ પશુઓનો બલિ આપવામાં વપરાય છે; આજે તે બ્રષ્ટા નારીની માથા જિહ્વાનો બલિ આજ ખડ્ગથી થવા દે ! જોજે, તે કુલટાની મોહિની મૂર્તિ જોઈને અથવા તેનું માયારૂપી આકંઠ સાંભળીને તું વિચલિત થતો નહિ ! નાગના માથા પર મણિ રહે છે, એ તું ધ્યાનમાં રાખજે અને એ પાપિણીને તું કાળી નાગણુ માનજે ! જો; હવે વિશંખ કરીશ નહિ ! ” વરાહે પોતાના બોળા અને લલા પુત્રને આવી રીતે પાણી ચઢાવીને કહ્યું.

પિતાની પાસેથી ખડ્ગ લઈને અને ભયંકર સંહારમૂર્તિ ખારણુ કરીને મિહિર આજ્યે ! તે ચાલતાં ચાલતાં પોતાના મનમાં કહેવા

ભાગ્યો-“ ખરેખર પ્રતિભા કુલ્લ છે ! નહિ તો મ્હારે શાસ્ત્રદર્શી પિતા, તેને આવી કઠોર શિક્ષા કરવાનું કહેજ નહિ ! હાય ! ચંદ્રચુક તમારો ભયંકર અભિશાપ ફળ્યો ! અંતે તમારા કહેવા પ્રમાણેજ ખન્યું ! ખરેખર તમે કહેતા હતા, કે “ જે માતાપિતાની આંખમાં ધૂળ નાંખીને તેની સાથે વિશ્વાસઘાત કરે છે, તે જરૂર પડતાં એક દિવસ ત્હારી આંખમાં પણ ધૂળ નાંખશે ! ” હાય ! મર્માહત પિતાને તે ભીષણ અભિશાપ આજે ભવિષ્યવાણીની પેઠે ખરો પડ્યો ! ! ”

સર્પ કરતાંયે વધારે ખળ સ્વભાવનો વસહ, હવે શાન્ત થયો ! તે પોતાના મનમાં બોલ્યો-“ ઠીક થયું ! સ્વહસ્તે તેનો નાશ નહિ કરતાં મ્હેં પુત્રરૂપી યંત્રદ્વારા તેનો નાશ કર્યો એ બાણું ઉત્તમ થયું ! જે એમ થયું ન હોત તો અનેક પ્રત્નો એમાં ઉભા થાત ! હવે તે મરે અથવા જીવે તોયે સરખી છે ! કારણ તેની જીભ કપાશે એટલે તેનાથી બોલાશે નહિ; અને ન્યારે તેનાથી બોલાશે નહિ, ત્યારે તેની વિશ્વાનું મૂલ્ય પણ રહેશે નહિ ! પછી આવી મૂલ્ય વિનાની સ્ત્રી નવ-રત્ન સભામાં, જ્યોતિર્વિદના આસન પર કદી બેસી શકેજ નહિ ! ! ”

નરપિશાચ આનંદથી હસ્યો !

પરંતુ એટલામાં અચાનક રીતે, તે સ્થાનની ભૂમિ એક હાથ નીચે બેસી ગઈ ! મહાપાપી વરાહે જાણ્યું, કે ધરતીકમ્પ થયો ! !

૩૮

અંતે પ્રપંચ પકડાયો !

ધરતીકમ્પ થયો નહિ, પણ મિહિરને હૃદયકમ્પ તો જરૂર થયો ! પાપી પિતાની પ્રપંચ જાળમાં ફસાઈને મિહિર પોતાની પ્રિયતમાને પ્રાણ નાશ કરવાને માટે તૈયાર થયો. પરંતુ ન્યારે તેને વિચાર આવ્યો ત્યારે તે કમ્પી ઉઠ્યો ! તેના હાથમાંનું ખડ્ગ નીચે પડી ગયું ! અને વિજળીને વેગે તેના શરીરનું લોહી ફરવા લાગ્યું !

ઉન્નત મિહિર એકદમ પોતાના મનમાં બોલી ઉઠ્યો—“ હાય ! આ શું થયું ? હું આવો નિર્દય અને ધાતકી કેમ બની ગયો ? મહારા મનમાં એમ કેમ થાય છે, કે પ્રતિભા વ્યભિચારિણી નથી ? કાલ આવીને જાણે મહારા કાનમાં કહી ગયું કે પ્રતિભા નિર્દોષ છે ! તે કહેનાર કાણુ હશે ? જે હોય તે મહારી પાસે આવો અને મહારી મૃત પ્રાણમાં સંજીવન—સુધા ઢાળો ! અરે ! મહારં માથું ફરી જાય છે, પૃથ્વી ઉલટપાલટ થતી હોય એમ દેખાય છે, અને હું પણ તેની સાથે ઘેર અધકારમાં ડૂબતો હોઉં તેમ જણાય છે ! સાવું કેમ થાય છે ? શું પ્રતિભાનો પૂનિત પ્રેમ, મને આવું પાપ કરતાં અટકાવે છે ? શું તેની દિવ્ય શક્તિ મને આવો અમત્કાર બતાવે છે ? હા; એમજ છે ! એમ ન હોય તો જરી વારમાં મહારા વિચારો ફરી જાય નહિ ! ત્યારે શું પ્રતિભા નિર્દોષ છે ? હા; નિર્દોષ છે ! તે પ્રેમની પ્રતિમા—મહારી પ્રાણાધિક પ્રિયતમા—નિશ્ચય નિર્દોષ છે ! તેનો પ્રેમ અખંડ છે ! તે કદાપિ ખંડિત થાયજ નહિ ! કાણુ કહે છે કે પ્રતિભા વ્યભિચારિણી છે ? કાણુ કહે છે કે તે અવિશ્વાસિની છે ? કાણુ કહે છે, કે તે કલંકિત છે ? જુહું, બધું જુહું, હું કદી એવું માનુંજ નહિ ! અરે ! પણ આ શું ? આ કુવાની પાસે વાળનું ચુંછળું શાનું પડ્યું છે ? હેં ! આતો બનાવટી દાદી—મુંછ છે ! બનાવટી દાદી—મુંછ ? અહિં ક્યાંથી ? હા, હવે સમગ્રયું ! આ દાદી—મુંછનો બેઠ હવે મહારા સમજવામાં આવ્યો ! ત્યારે શું બધું જુહું ? પિતાએ કહ્યું તે જુહું ? મહેં જોયું તે જુહું ? હા; જુહું ! તદ્દન જુહું ! ત્યારે શું પિતાએ મને જાણી જોઈને કહ્યો ? પુત્રની સાથે આવો પ્રપંચ કર્યો ? તેના કામળ હૃદયને આવો ધા કર્યો ? ”

મિહિર પોતાના હાથ કરડવા લાગ્યો ! જાતી અને માથું ફૂટવા લાગ્યો ! તેના હૃદયમાં ભયાનક સંગ્રામ થવા લાગ્યો ! ત્યારે તેની આંખ ઉપરનો પડદો ફર થયો—પ્રપંચનો પડદો ખસી ગયો ત્યારે

સત્યનો આલોક તેના જોવામાં આવ્યો ! સત્યના આલોક તેના અંત-
રનો અધકાર દૂર કર્યો ! અધકાર દૂર થતાંની સાથે તેને સત્યનું
અને અસત્યનું ભાન થયું !

અચાનક આવું શાથી થયું ?

દૈવના મહિમાથી અને સત્યના પ્રભાવથી આવ થયું ! ચતુર
નીલકંઠ પોતાનો પાઠ પૂરો કરીને જ્યારે પાછો ફર્યો, ત્યારે ગુરૂના
મહેવા પ્રમાણે પોતે ધારણ કરેલાં દાદી-મુંછ કુવામાં નાંખવા આવ્યો !
પણ ગભરાટમાં તેણે કુવાને બદલે બહાર નાંખી દીધાં ! તેણે બદલ્યું
કે મુંછ દાદી-મુંછને કુવામાં નાંખ્યાં છે, પણ તે તો પ્રપંચીનો પ્રપંચ
ઉધાડો પાડવાને માટે જેમ ને તેમ બહાર પડી રહ્યાં ! આવો ચતુર
કાગડો ભૂલ્યા પડ્યો અને સત્યનો મહિમા પ્રચાર થયો !

અવસાદનો એક ગંભીર શ્વાસ મૂકીને મિહિર બોલ્યો—“ પ્રપંચ,
દારણ પ્રપંચ, હંપીના જવાળામુખીમાંથી નીકળેલો ભયંકર અને પ્રાણુ-
પ્રાત્ની પ્રપંચ ! હાય પિતા ! તુચ્છ પ્રતિષ્ઠાને માટે તમે આવો પ્રપંચ
કર્યો ? સંતાનના સરળ પ્રાણુમાં તમે આવી રીતે વિષ રેડ્યું ? પ્રતિભા !
પ્રાણુશ્વરિ ! સતિ ! ”

આવું બોલતો બોલતો મિહિર, ઉન્મત્તની પેઠે દોડ્યો અને
પ્રતિભાની દેવ સેવાની ઓરડી પાસે આવીને એકદમ બેસી ગયો !

તે વખતે સતી પૂજામાં બેઠી હતી. તેની સામે ચંડોની ઉગ્ર
મૂર્તિ હતી. પ્રતિભા હાથ જોડીને મુદિત નયને દેવીનું ધ્યાન
ધરતી હતી.

ચોડીવાર પછી તેણે ચક્ષુ ઉઘાડ્યાં. દેવીને ભક્તિભાવથી પુષ્પ
ચંદન ચઢાવીને તે મદ્મદ કંઠે બોલી—“ જનની ! હવે વિદાય આપ !
દૂરી કેઈ જન્મમાં હું તારા પાદપદ્મનાં દર્શન કરીશ ! જે તારી
રૂપા હશે તો એમ થશે ! નહિ તો આજ તારાં છેલ્લાં દર્શન છે,
એમ મારે સમજવું જોઈએ ! ”

તેના મુખ પર અપરૂપ લાવણ્ય હતું, ચક્ષુમાં કરુણાપૂર્ણ જ્યોતિ હતી અને હૃદયમાં અપરાજિતા ભક્તિ હતી ! પ્રતિભાની પ્રતિમા અત્યારે પ્રેમ, ભક્તિ અને તેજના અંબાર રૂપ દેખાતી હતી.

હસતા મ્હોડે તે ફરી બોલી—“ મા ! જ્યારે તું મને ત્હારા બોળામાં લેવાને બોલાવે છે, ત્યારે પછી સંતાય છે શા માટે ? મા ! એમાં લજ્જા શી ? અનેક રૂપે તું અનેક માણસોને લે છે તો પછી તે રીતે મને લેવામાં તને સંકોચ શાનો થાય છે ? લે, મા લે ! મને ત્હારે બોળે લે ! કારણ મ્હારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે એટલે મ્હારા અવસાનને હવે વિલંબ નથી ! ! ”

પહેલાંના જોવા હાસ્યથી પ્રયુક્તિત મ્હોડે તેણે પાછળ જોયું. જોતાંની સાથે તે આનંદથી બોલી ઉઠી—“ આ કોણ ? મિહિર ! ? મ્હારા પ્રિયતમ ! ? મ્હારા સ્વામી ! ? તમે આવ્યા ! ? સાંઠે થયું ! કેમ હવે તમારી ભૂલ ભાંગી ? તમારી સ્ત્રી વ્યભિચારિણી નથી એવી તમારી ખ્યાતી થઈ ? ત્યારે હવે હું સુખેથી મરીશ ! ”

મિહિર રડતાં રડતાં બોલ્યો—“ પ્રતિભા ! પ્રાણેશ્વરિ સતિ ! મને ક્ષમા કર ! હું ત્હારો અપરાધી છું—દેવી ! નિજ ગુણે તું મને ક્ષમા કર ! ! ”

“ પ્રિયતમ ! રડશો નહિ ! રડીને માયા વધારશો નહિ ! એથી મ્હારું મરણ બગડશે ! મ્હારા સુખી મરણમાં વિઘ્ન પડશે ! તમે શું જાણુતા નથી, કે પિતામાતાનો ભયંકર અભિશાપ માથા પર લઇને હું તમારી સાથે સિંહસથી આવી છું ? તે અભિશાપ તમને સાંભરે છે ? હવેભાગી જીવણુના મરણ પ્રસંગે મ્હેં કહેલા શબ્દો તમને યાદ આવે છે ? જો યાદ આવતા હોય તો પછી શા માટે તમે જાણી જોઇને મોઢમાં પડે છે ? શા માટે પોતે દુઃખી થઇને મને દુઃખી કરો છે ? ” પ્રતિભાએ શાન્ત ભાવે આવું કહ્યું.

“ પ્રતિભા ! દેવી ! હું મૂર્ખ છું, અમાન છું, અતિહીન છું !

અરેરે ! મહારથી એક દિવસ પણ ત્હારી મર્યાદા સમજાઈ નહિ ! પરંતુ એથી ત્હારે અભિમાન કરવું જોઈતું નથી ! એ દુઃખે ત્હારે આવા નિષ્કુર શબ્દો બોલવા જોઈતા નથી ! ” મિહિરે અતિશય દુઃખથી બોલ્યો.

“ પ્રિયતમ ! મહારા પ્રાણુધિક પ્રિયતમ ! મહેં તમને નિષ્કુર શબ્દો ક્યારે કહ્યા છે ? હું બોલવાનું શોખીજ નથી ! હું તો જગતમાં કાર્ય કરવાને માટે આવી હતી તેથી કાર્ય કરીને જાઉં છું ! મહારો સમય થયો છે તેથી હું જાઉં છું ! જેણે મને મોકલી છે, તેના આદ્વા-
નથી હું જાઉં છું ! એમાં મહાર કંઈ ચાલે એવું નથી અને તમારે કંઈ વળે એવું નથી; માટે વ્યર્થ શોક કરીને તમે દુઃખી થશો નહિ ! ” પ્રતિભાએ પ્રેમથી કહ્યું.

“ હવે વધારે બોલીને મને વ્યાગીશ નહિ ! નહિ તો ત્હારી સન્મુખ હું હમણાં આપઘાત કરીશ ! ” મિહિરે દુઃખથી આકુળ બનીને કહ્યું.

“ તમારામાં એવી શક્તિ નથી, કે તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરી શકો ! જગતમાં એવું કાંઈએ કર્યું નથી અને તમારાથી તે થવાનું પણ નથી ! ” પ્રતિભા બોલી.

“ ત્યારે ?—”

“ શું કહો છો ? કહો ! ”

“ ત્યારે શું પતિ પત્નીનો સંબંધ જુદો ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“ હા જુદો—માયાનો ભરેલો માટે જુદો ! ” પ્રતિભાએ હસીને કહ્યું. “ એ સધળી દૈવની માયા છે ! તમે માયા, હું માયા, આત્મ-પ્રતિષ્ઠાના લોભી સ્વસુરેદેવ માયા, જ્યોતિષગણના માયા, નવરત્ન સભા માયા અને રાજા-વિક્રમાદિત્ય પણ માયા ! દુઃકામાં આ વિશ્વ સંસાર સધળો માયામય છે ! માયા રૂપી સંસારમાં માયાની રમત રમવાને માટે અને થોડા દિવસ માયાના મોહમાં પચવાને માટે હું તમારી ભાર્યા

યધ, દુર્ભાગી ભુષણના મૃત્યુની કારણુ યધ, અને છેવટે સ્વસુર દેવના-
પણિતવર વરાહના, હૃદયમાં ધર્ષાના અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવાને હું
નિમિત્ત રૂપ યધ ! અથવા હું કાણુ ? મહારાથી શું યધ શકે તેમ છે ?
હું તો એક દોરી સંચારવાળા પુતળા જેવી છું ! મહારામાં એવી શી
શક્તિ છે, કે હું આમ કરી શકું ? આ અઘ્નાંડરૂપ વિરાટ યંત્રનો જે
અલાવનાર છે તેની ઇચ્છાથી મહેં આવી માયાની રમત માંડી હતી
અને હવે તેની ઇચ્છાથીજ તમને પિતાપુત્રને નિમિત્તરૂપ કરીને હું
બંધીશું ! જગતમાં આવુંજ થાય છે ! સઘળું તે ઇચ્છામયની ઇચ્છા
પ્રમાણુ થાય છે ! આપણે મોહ તથા અજ્ઞાનમાં પડીને દેખતી આંખે
સંઘળાં બનીએ છીએ અને એક બીજાના ગુણદોષ જોઈને, તેમનું
હિત અહિત કરવા તત્પર થઈએ છીએ ! પણ એ બધી માણસના
મનની ભ્રમણા છે ! કારણુ એ બધું ઇશ્વરને હાથ છે; માણસથી કાંઈ
યધ શકતું નથી ! લાવો, તમારા પિતાએ આપેલું અન્ન ક્યાં છે ? ”

“ હાય પ્રતિભા ! ” એટલું કહીને મિહિર પાછો રડવા લાગ્યો !
‘ મરતી વખતે હું તમારી પાસે એટલીજ ભિક્ષા માગ્યું છું, કે, તમે
હવે રડશો નહિ; રડીને મહારા સંકલ્પમાં વિધ્ન નાંખશો નહિ ! એવી
દેવતાઓ હસશે, નરસોડક ધિક્કારશે અને મહારા આત્મ પ્રમાદમાં અનર્થ
લેપજશે ! ” પ્રતિભાએ વિનયથી કહ્યું.

“ તું આવી દયાવતી અને વિદ્યાવતી થઈને શા માટે અમને-
પિતાપુત્રને નિમિત્ત કરીને બંધ છે ? ” મિહિરે પૂછ્યું.

“ તમારો ને મહારો એવો સંબંધ છે; એટલે મહારી સાથે
તમારું પણ એટલું ભોગવવું પડશે ! ભોગ ભોગવવાને માટે આપણે
સંસારમાં આવીએ છીએ; માટે જે માથે આવી પડે તે સૌએ ભોગની
વેતું જોઈએ ! એમ કરીશું તોજ આપણો છૂટકો થશે ! લાવો, અન્ન
ક્યાં છે ? તમે ગભરાશો નહિ; આમાં તમને નિમિત્તરૂપ થવું નહિ પડે !
કારણુ તમારું કામ હું મહારા હાથે કરીશ ! પરંતુ એથી તમારી કીર્તિ

વધશે. લોકો કહેશે, કે “પિતાનું વચન પાળવાને માટે પિતૃભક્ત મિહિરે પોતાની બ્લિઆરિશ્ણી પત્નીની જિહ્વા પોતાના હાથે કાપી હતી !” પ્રતિભાએ કહ્યું.

આનું સાંભળતાની સાથે મિહિર આશ્ચર્યચકિત થઇને બોલ્યો-
“આ શું ? એ પણ તહે જાણી લીધું ? ખરેખર પ્રતિભા ! હજી સુધી મ્હારા સમજવામાં આવતું નથી, કે તહે આવી અદ્ભુત શક્તિ શી રીતે મેળવી ?”

“એને તમે અદ્ભુત શક્તિ કહેતા હો, તો હથિરની કૃપાથી સૌ કોઈ એવી શક્તિ મેળવી શકે તેમ છે. પરંતુ એ વાત કરવાને હમણું સમય નથી. કારણ સ્વસુરદેવ ઘણા અધીર બન્યા છે; મારે તમે તેમની આજ્ઞાનું જેમ બને તેમ વહેલા પાલન કરો ! પરંતુ હું કેમ ભૂલું છું ? તમની આજ્ઞાનું પાલન તમે શા માટે કરો ? તમે પિતૃવાક્ય પર શ્રદ્ધાવાન છો તેથી એ પાતક તમારે કરવું નહિ પડે ! સઘળાં કાર્યમાં હુંજ નિમિત્તરૂપ છું-તેથી એ કાર્ય પણ હુંજ કરીશ !” પ્રતિભાએ દ્રઢપણે કહ્યું.

“પ્રતિભા ! તું આ શું કહે છે ? કાલે મોટા સમારોહથી રાગન-ધિરાજ વિક્રમાદિત્ય તને નવરત્ન સભામાં જ્યોતિર્વિદના આસન પર બેસાડવાના છે ! જગત્ વિખ્યાત નવરત્ન સભામાં બિરાજીને તું ત્હારી અઘોષિક વિદ્યાથી અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરીશ ! માટે તું પિતાની દુર્બળતા ભૂલી જા અને મને પણ નિજગુણે ક્ષમા કર !” મિહિરે આનું શાન્તપણે કહ્યું.

મંદહાસ્યથી હસતાં હસતાં અને તે હાસ્યમાં સુધાની ધારા રેડતાં રેડતાં પ્રતિભા બોલી-“પ્રિયતમ ! હવે એ વાત કરશો નહિ; કારણ કે એથી કાંઈ ફળ મળશે નહિ ! નવરત્ન સભા અને તેના જ્યોતિર્વિદનું આસન, તમે ગમે તેવું મોડું માનતા હો, તો પણ મ્હારા મનમાં તે તુચ્છ છે ! એ ધૂળનું આસન ધૂળમાં પડી રહેશે !

એવા અનિત્ય આસનની મને સ્પૃહા નથી ! કારણ કે પ્રતિભાનું આસન પરલોકમાં છે ! હાપ ! હું શું કરી શકું તેમ હું ? મહાર આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે અને એવી રીતે મહાર મૃત્યુ થવાનું છે; ત્યાં હું શું કરું ? આ જુઓ ! જગજગનની મને યોશાવે છે ! મા, મા, ત્હારી રક્તથી પ્લાવિત થયેલી, અપરૂપ, છિન્ન મસ્તકવાળી મૂર્તિનાં મને દર્શન કરાવ ! મા ! ત્હારી એ મૂર્તિ જોતાં જોતાં, હું હસતા મ્હોડે મ્હોડાં કર્મફળ ભેગવીને અહિંથી જઈ શકું એવી દયા કર ! મિહિર ! મિહિર ! મને અન્ન આપો ! કેમ આપતા નથી ? ફેંકી દીધું ! શા માટે ફેંકી દીધું ? ત્યારે તેમ યાએ—મહામાયાની ધમ્મ પૂર્ણ થ.ઓ. મના હાથમાંની આ પવિત્ર અસિ લઇને હું વિધિનું વિધાન પૂર્ણ કરું ! ! ”

“ ઓઃ ! ઓઃ ! ઓઃ ! ” એટલું કહીને મિહિર એકદમ મૂર્ચિત થઇને પૃથ્વી પર પડ્યો !

સંભાળથી સ્વામીની મૂર્છા લગ્ન કરી સતી બોલી—“ ઉઠો, ઉઠો; મહારા પ્રાણાધિક ઉઠો ! આ સમય શોક કરવાનો નથી ! તમે પ્રક્રિય કરવાને તૈયાર થયા છે તો થોડીવાર હૃદય અને મનને સ્થિર કરો ! મહારા પૂજનીય સ્વસુરહેવને—તમારા મહાગુરૂ પિતૃહેવને કહેજો, કે જેને લીધે તમારા જીવનની શાન્તિ અને સુખ નષ્ટ પામ્યાં હતાં, જેને લીધે તમારી દુર્લભનીય ઉચ્ચાકાંક્ષા પ્રબળ વિધ્નથી અટકી પડી હતી અને જેને લીધે તમે હંમેશાં ચિંતાતુર અને ઉદાસ રહેતા હતા, તે આ જગતમાંથી સદાને માટે વિદાય થઈ ગઈ છે ! તેમને કહેજો કે તમારી જન્મજન્માન્તરની તપસ્યા રૂપ આત્મપ્રતિષ્ઠામાં હવે વિધ્ન નહિ આવે; તેમને કહેજો કે આ જગતમાં હવે કોઈ તમારો પ્રતિસ્પર્ધી રહ્યો નથી; એટલે નવરત્ન સભામાં તમારા આસન પર બીજો કોઈ બેસી નહિ શકે ! આ તેમની પ્રચ્છિત વસ્તુ છે ! એજ તેમને અંતરાય રૂપ હતી ! પણ હવે એ અંતરાય નીકળી જશે અને પ્રતિભાનું મ્હોડું સદાને માટે બંધ થઇ જશે ! ! ”

આહોહો ! જોતાં ન જોતામાં અને આંખની પલક મૂકતાં ન મૂકતાં, દેવીની પાસે પડેલી આસિ લઇને પ્રતિભાએ પોતાના હાથે પોતાની જિહ્વા કાપી નાંખી અને તેને પતિના ચરણમાં અર્પણ કરી દીધી !

દેવસેવાની આરડી લોહીથી ભરાઈ મઈ ! મિહિર ઉચ્ચ સ્વરે રડતાં રડતાં બોલ્યો—“ હાય ! પ્રતિભા તહેં આ શું કર્યું ? તહેં મહારા પાપે પોતાના હાથે પોતાનો નાશ કીધો ? ! ”

રડાથી પ્લાવિત થયેલી તે કામલ કમલિની કંઈ બોલી નહિ. બોલવાની શક્તિ હરાઇ જવાથી કંઈ બોલી નહિ ! તેણે કેવળ પોતાના કપાળે હાથ મૂકીને સંકેતથી સમજાવ્યું કે એ બધું “વિધિનું વિધાન છે !”

ઉપસંહાર.

વિજળીના વેગે આખા નગરમાં પ્રતિભાના દુઃખદાયક મરણના અને વરાહ મિહિરના દૂર કર્મની વાત પ્રસરી મઇ. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. સૌ કેમ આ દુષ્ટ જીવિના પિતા પુત્રને પિત્રારવા લાગ્યા.

વિક્રમાદિત્યે પણ વરાહ મિહિરને બોલાવીને સત્ય હકીકત શોધી કહાડી. પિતા-પુત્ર પોતાનો અપરાધ કબૂલ કર્યો. વિક્રમાદિત્યે પ્રતિજ્ઞાના લોભી દાંભિક વરાહને તે દિવસથી પોતાની રાજસભામાંથી સદાને માટે દૂર કર્યો !

દુઃખ, શોક અને અપમાનથી વ્યથિત થઇને, વરાહ મિહિર પીળે દિવસે ઉજ્જયિનીને સદાને માટે ત્યાગ કર્યો !

પ્રતિભાના મરણની સાથે જ્યોતિર્માત્રાની ઉજ્જયિની પણ અવસાન અને નિરજોગ બની મઈ ! જ્યોતિર્માત્રાના કાર્મિકાન સમને સદાને માટે અસત મયો ! અજ્ઞાન જાણે તેનો ફરી કલ્પ ક્યારે થશે !

પ્રતિભાના મરણ પછી મિહિરે ખીજ સી સાથે લગ્ન કર્યાનું એક ઇતિહાસકાર જણાવે છે. તે લખે છે કે ઉજ્જયિનીના યુધાનિત નામના સ્થાનિરક્ષકની માયાદેવી નામની એક પરમ સ્વરૂપવાન કન્યાએ મિહિરના અસામાન્ય રૂપ ગુણથી મુગ્ધ બનીને તેને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો. આ વાત ગુપ્ત રહી શકી નહિ. આથી યુધાનિતે પોતાનું અપમાન થયેલું ગણી, મિહિરની વિરૂદ્ધ રાજસભામાં અભિયોગ મંડવો. આ અભિયોગમાં મિહિરનો અપરાધ પૂરવાર થયો અને તેના પરિણામે મિહિરને દેશનિકાલની શિક્ષા થઈ. ખીજે ઇતિહાસકાર પણ એને મળતીજ વાત કહે છે. તે કહે છે કે વરાહે પોતાના પુત્રને દેશ નિકાલ કરવાને માટેજ આવો પ્રપંચ રચ્યો હતો. માયાદેવી ખરે જોતાં યુધાનિતની કન્યા ન હતી, પણ તેની પાલક કન્યા હતી. આ કન્યાની સાથે વરાહે ગુપ્તપણે મિહિરનાં લગ્ન કરાવ્યાં હતાં અને પાછળથી યુધાનિતને ઉધું સમજાવીને મિહિરની વિરૂદ્ધ રાજસભામાં અભિયોગ મંડવ્યો હતો. મિહિરે લગ્નની વાત સાબીત કરવાને બધું પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ યુધાનિત અને વરાહની ખટપટ આગળ મિહિર ફાવી શક્યો નહોતો. “ જે કુમારિકાનો તેણે ધર્મ નષ્ટ કર્યો હતો, તે કુમારિકાને જીવન પર્યંત સાથે રાખીને, તેનું પત્નિ પ્રમાણે સદા પાલન કરવું અને મિહિરે જીવન પર્યંત ઉજ્જયિનીની સીમામાં કદી પણ પગ મૂકવો નહિ ” એવી વિક્રમાદિત્યે તેને આજ્ઞા કરી હતી.

માયાદેવીને લઈને મિહિર પ્રયાગ ક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો. ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહીને પછી તેણે ખંગાળ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું. એ સમયે ખંગાળ પ્રાંતમાં ચોવીસ પરગણામાંનું બાલાન્દા નામનું પરગણું બહુ સમૃદ્ધિ સમ્પન્ન હતું. એ પરગણામાં ચંદ્રપુર નામના નગરમાં રાજા ચંદ્રકેતુ રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા બહુ ધર્મનિષ્ઠ અને આશ્રિતવત્સલ હતો. મિહિરે ચંદ્રકેતુની પાસે જઈને પોતાની દુરાવસ્થાની વાત કહી એટલે રાજા ચંદ્રકેતુએ તેને આશ્રય આપ્યો અને

તેની જીવિકા માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. આ રીતે મિહિરે પોતાનું ઉત્તરજીવન ચંદ્રપુરમાં ગાળ્યું હતું.

વરાહને માટે ઇતિહાસકારો કોઇ પણ જાતના નિર્ણય પર આવી શકતા નથી. કોઇ તને કાશ્મીમાં તો કોઇ તેને પ્રયાગ ક્ષેત્રમાં મરી ગયાનું જણાવે છે.

મિહિરના બીજા લગ્નની વાત માનવાને માટે આ લેખકનું અંતઃકરણ ચોક્કસ ના પાડે છે. કેમજી પ્રકૃતિનો શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ક્રાંતિનો એક આત્મા, પોતાની પ્રેમાળ અને પતિવ્રતા પત્નીના આવા ખેદજનક અવસાન પછી બીજી વારનાં લગ્ન કરે અને બધું ભૂલી જઈને ફરી સંસારમાં પડે, એ વાત માની શકાતી નથી.

વિદ્વાનોના ગમે તેવા મતભેદ છતાં, આ નવલકથાને અનુરૂપ આવે એવું, મિહિર અને વરાહનું ઉત્તર-જીવન અમે કલ્પનાથી દોરી શકત; અને તેમ કરીને એ પિતા-પુત્રને દુઃખ દાવાનજમાં બળતા વાયકા સમક્ષ રજુ કરી શકત; પરંતુ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ એ વાત યોગ્ય ગણાય નહિ અને તેથી આના સંબંધમાં અર્થ વિનાનો નકામે વિસ્તાર કરવો લેખકને ઉચિત લાગ્યો નથી,

* * * * *

ગમે તેમ કહો, પરંતુ પ્રતિભાના મરણ પછી પિતા-પુત્ર સુખી થયા નહિ. તેમણે અતિશય દુઃખ અને અપમાન સહન કરીને પોતાનું બાકીનું જીવન પૂરું કર્યું. પ્રતિભાના લોભી વરાહની પાસવ-લીલામાં પ્રતિભા સુદરી-ખનાનું બલિદાન અપાયું અને તે સ્વર્ગ સુદરીનું આવું દુઃખદાયક અવસાન થયું, તેને માટે વાયક તને શોક થાય તેમાં આશ્ચર્ય જોવું નથી ! પરંતુ એ શોકનું સાન્તવન કરવાને માટે લેખક તને છેવટના એ ખોસ કહેવાની આજ્ઞા લે છે.

સહાય વાચક ! પ્રતિભા એ સ્વર્ગની વરતુ છે, પ્રતિભા એ ઇશ્વરની વિભૂતિ છે. એ પ્રતિભા જ્યારે સંસારમાં આવે છે, ત્યારે તેને

લક્ષ્ય સહન કરવું પડે છે. કારણ પ્રતિભાનું લક્ષ્ય સત્ય અને જ્ઞાના-લોકનો જગતમાં પ્રચાર કરવો એ હોય છે. એ સત્ય અને જ્ઞાનાલોકનો પ્રચારમાં તેને પર્વત સમાન વિઘ્નો, જીવન વ્યાપી સંગ્રામ અને દુઃસહ જય-પરાજય સહન કરવો પડે છે ! અંતમાં આત્મ-પ્રાણુ ઉત્સર્ગજ પ્રતિભાની પૂર્ણ શાન્તિ છે !

પ્રકૃત પ્રતિભા, પોતાનો ઉત્સર્ગ કરવાને માટેજ સંસારમાં આવે છે એ પ્રતિભા બહુ રૂપમાં, બહુ મૂર્તિમાં દેખાય છે. તે કદી માતૃ મૂર્તિમાં પરોપકારને માટે પોતાના પ્રાણુપ્રિય સંતાનને રાક્ષસના મ્હોડામાં મૂકતાં પણ અચકાતી નથી; તે વખતે તે પાંડવજનની મહાયસી કુન્તી સમાન દેખાય છે ! એજ પ્રતિભા કદી પત્ની મૂર્તિમાં વિના દ્રોષે કલ્પકિની નામ ધારણ કરીને જગતનાં અપમાન અને દુઃખ સહન કરે છે. તે વખતે તે વસુધરા સુતા શ્રીરામ-ગૃહિણી સીતા સમાન જણાય છે ! પૌરાણિક કથાઓમાં આવો મહાન્ આત્મત્યાગ, આવો અસૌકિક પ્રતિભાનો આદર્શ, જ્યાં ત્યાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રતિભાના એકતમ રૂપનો વાચકોને આથી કંઈક પરિચય થશે.

પરંતુ અન્યરૂપે પણ પ્રતિભાનો પરિચય મળી શકે છે. આ નવ-લકથામાં વાચકોને તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. સત્ય અને જ્ઞાનના પ્રદેશમાં આ પ્રતિભાનું-ધધરની આ શુદ્ધ વિમૂર્તિનું-આસન એટલું બધું હિંચુ છે, કે તે મૃત્યુને મૃત્ય તરીકે ગણવાની પણ ચોક્કસ ના પાડે છે ! એટલુંજ નહિ પણ તે સ્પષ્ટપણે કહે છે, કે “ મરણજ પ્રતિભાનું જીવન છે, -જીવન ભૌતિક જાયા જેવું છે ! ” કેવળ મ્હોડે નહિ પણ કાર્યમાં પણ તે તેવુંજ કરે છે ! મહાત્મા સોક્રેટિસ, એજ પ્રતિભાના બળે મુધાસ્વાદની પેઠે હસતાં હસતાં વિષપાન કરીને અમર થઈ ગયો છે ! પ્રેમનો અવતાર ઇશુખ્રિસ્ત, એજ પ્રતિભાના પ્રતાપે “ ક્રૅસ ” થી વીંધાઈને, મરતાં મરતાં પણ શત્રુઓને અંતરની આશીષ દીધે ઉદ્ધાર કર્તાના નામે અડધી દુનિયામાં ધધરની પેઠે હજી પણ

પૂજય છે ! અને એજ પ્રમાણે ભારતનું એક અઘૌકિક નારીરત્ન, તાનના પ્રચાર માટે પોતાના આત્માનો ઉત્સર્ગ કરીને ઇહલોકમાં અમર થવા પામ્યું છે !

એ શું પ્રતિભા કે પ્રેમ ? જે કહ્યા તે. પરંતુ અમે તો એને પ્રતિભાજ કહીશું અને તેને ઇશ્વરની વિભૂતિ તરીકે ઓળખીશું. પરંતુ જે રીતે ખનાની અઘૌકિક પ્રતિભાનો બદલો, સંસારે આપ્યો છે તે રીતે જોતાં તો અંતરમાં પારાવાર ખેદ થાય છે; અને તેનું સ્મરણ કરતાં આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ સરી પડે છે ! પરંતુ તેની સાથે મનમાં એવું થાય છે કે તે આવો મહાન આત્મલાગ કરી શકી, તેથીજ તે આટલો કાળ વિલા પછી પણ સમાજના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી શકી છે ! કળખળે આ પ્રતિભાની પૂણ્યસ્મૃતિ આપણે ભૂલતા જઈએ છીએ. પરંતુ સામ્રાટ સમયમાં અનેક કારણોને લીધે તે સ્મૃતિને જીવનમાં જન્ય રાખવાની આવશ્યકતા છે. આ કારણોને લીધેજ ભારતવાસીઓના આવા દુઃખી દિવસોમાં, વિદેશમાંથી ઉપકરણાદિ સંગ્રહ નહિ કરતાં, દેશની વસ્તુમાંથી દેશની પ્રતિભા બચવામાં આવી છે ! સહૃદય વાચક ! આ પૂણ્ય પ્રતિભાને ત્હારા હૃદય-મંદિરમાં પધરાવજો અને તેનું ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી પૂજન કરજો ! તેની સાથે તે સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની તું નિરંતર એવી પ્રાર્થના કરજો કે તે આવી આવી અનેક વિભૂતિઓને ફરી ભારતવર્ષમાં મોકલે, કે જેથી ભારતના ભાગ્યરવિનો પુનઃ ઉદય થાય ! અસ્તુ.

સમાપ્ત.

સચિત્ર ! રતિસુંદરી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ત્રીજી.

મુંબાઈમાં ચાલેલી હૃદયભેદક મરકીનો તાદ્રસ્ય હેવાલ, અલભેલી મુંબાઈની દીનસ્થિતિ, પાપનો પશ્ચાત્તાપ, પ્રેમપ્રમં-ગોનો ચિત્તાકર્ષક ચિતાર, કરણી તેવી પાર ઉતરણી, દીવાની યુવાની, સુધારકની સુધરેલી લીલા, પ્રેમની નિરાશા, અપૂર્વ કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે વિવિધ રસના સ્વાદ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો રતિસુંદરી નવલકથા અવશ્ય વાંચો. મનહર ચિત્રો સાથે સોનેરી પુઠું. કી. રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુદું.

સચિત્ર ! કુમુદકુમારી. સચિત્ર !

સુધારા વધારા સાથેની-આવૃત્તિ ચોથી.

ભુલ્લી નરપિશાચ ઝેરીમલનાં નીચ કારસ્થાનો, સતી સાધ્વી કુમુદે શીયળ રત્ન સાચવવા ઉઠાવેલાં લાખંકર સંકટો, રણમલનો અપૂર્વ બંધુ પ્રેમ, પાપીને પાને પડેલી પુણ્યશાળી સતીની સ્વધર્મ પ્રત્યેની દૃઢતા, અપકાર પર ઉપકાર, દ્રેવી પત્ની પ્રેમ, સંયોગ વિયોગના સુખ દુઃખમય બનાવો વાંચતાં ખાતું, પીતું, ભૂલી જશો, સાત સુંદર ચિત્રો સાથે સોનેરી પાકું પુઠું છતાં કીંમત રૂ. ૩-૦-૦. પોસ્ટેજ ભુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:-

હરગોવિનદાસ હરજીવનદાસ બુકસેલર.

૪૦૩૫, પાનકાર નાકા-અમદાવાદ.

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી

નવલકથાઓ.

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી. સચિત્ર ૧-૦-૦	
મિલન-મંદિર (સચિત્ર.)	૨-૦-૦
કુસુમકુમારી. (સચિત્ર.)	૩-૦-૦
રતિમુંદરી. (સચિત્ર.)	૨-૦-૦
રત્નગઢની ૨ ભા. (સચિત્ર)	૩-૦-૦
સરોજમુંદરી-સુધરેલા જમાનો.	૨-૮-૦
જીગ્મેની રંગભૂમિ.	૨-૮-૦
સંસાર રોતંજ ભાગ ૧ લો.	૧-૮-૦
સંસાર રોતંજ ભાગ ૨ જો.	૧-૮-૦
સંસાર રોતંજ ભાગ ૩ જો.	૨-૦-૦
કર્મ-ખન્નન યાને વિધવાની કર્મકથા.	૧-૮-૦
વીર રાંઠાડ (વિરરસથી ભરપૂર)	૨-૮-૦
વિધિનું વિધાન. (સચિત્ર).	૨-૮-૦
કુદન અને કુસુમ ભાગ ૧ થી ૮	
દરેક ભાગની	૧-૪-૦
જરજરતી. (સામાજિક નવલ.)	૧-૪-૦
વનપ્રાસિની. (ઐતિહાસિક)	૨-૦-૦
કુસુમલતા.	૧-૮-૦
કુલિનકાન્તા.	૧-૦-૦
કુસુમકુમારી.	૧-૮-૦
માનવ સચવાન.	૧-૮-૦
પ્રેમપિંજર કે યુની ખંજર	૧-૮-૦
સન્મિત્ર કે સચવાન.	૧-૦-૦
વસંત-વિહાર. (અલ્લોનો બંદાર)	૨-૮-૦

